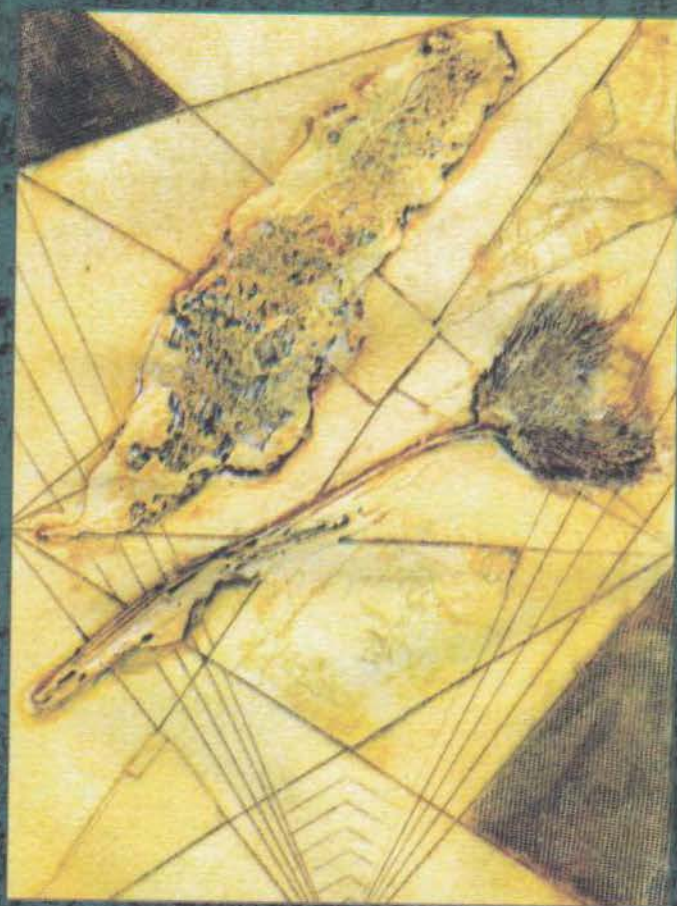

BALUARD

INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES

ANUARI • 2018-2019

Guardamar del Segura

BALUARD

**Anuari de l'Institut d'Estudis
Guardamarencs**

8

País Valencià, tardor de 2019

COL·LABORADORS EN AQUEST NÚMERO

Josep Candela i Quesada. *Biòleg. Professor d'ensenyament secundari.*

Josep Xavier Carmona Rodríguez. *Diplomat en ciències religioses. Expert en Doctrina Social de l'Església.*

Ferran Gómez Albentosa. *Doctor en Història. Professor d'ensenyament secundari.*

Ester López Rosendo. *Universidad Complutense de Madrid. Directora dels treballs de camp en La Fonteta, 2018-2019.*

Alberto J. Lorrío. *Universitat d'Alacant.*

Jesús Millán García-Varela. *Universitat de València.*

Fco. Javier Parres Moreno. *Llicenciat en Història. Tècnic de conservació de patrimoni.*

Fco. Javier Salmerón Giménez. *Doctor en Història.*

Juan Leonardo Soler Milla. *Universitat d'Alacant.*

Mariano Torres Ortiz. *Universidad Complutense de Madrid.*

José Viudes Amorós. *Llicenciat en Història.*

Antonio Zaragoza Pons. *Advocat.*

CONSELL DE REDACCIÓ

Juan Luis Álvarez Caravera, Francesc Aracil i Pérez, Josep-Xavier Carmona Rodríguez, Miguel Serrano Cañizares.

JUNTA DIRECTIVA DE L' INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES

Josep Candela i Quesada (*president*), Francesc Aracil i Pérez (*vicepresident*), Ferran Gómez Albentosa (*secretari*), José Viudes Amorós (*tresorer*).

Vocals: Marylène Albentosa Ruso, Clara Eugenia Martínez Teva, José Pérez Pérez, Guzmán Fernández García, José García Amorós, Josep Xavier Carmona González.

IL·LUSTRACIONS

Quintín Albentosa (1928-2012).

Disseny portada i contraportada: Enrique J. Matilla García

BALUARD. Anuari de l'Institut d'Estudis Guardamarencs, núm. 8

EDITA

INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES

Carrer Sant Pere, 9, 2n, 03140 Guardamar del Segura

institut.estudis.guardamarencs@gmail.com

COL·LABOREN

Ajuntament de Guardamar; IAC Juan Gil Albert.

Dipòsit legal: A-590-2011 - ISSN: 2174-5668

Disseny i maquetació: Víctor M. Cordón Almeida.

Imprimeix: Segarra Sánchez, S.L. – Polígon Vizcarra, nau 4 – Ctra. Dolores, km. 1,8 – 03207 Elx

ÍNDEX

Presentació.

Josep Candela i Quesada 5

Semblança de l'il·lustrador. Quintín Albentosa.

Ferran Gómez Albentosa 7

COL·LABORACIONS DE RECERCA

Botànica de la repoblació de les dunes de Guardamar i Elx.

Josep Candela i Quesada 11

Jaime Alfonso *el barbut*, un bandolero en las filas realistas.

Francisco Javier Salmerón Giménez 45

La Fonteta (Guardamar del Segura, Alicante): historia de la investigación y nuevas actuaciones (2018-2019).

Alberto Lorrio, Mariano Torres, Ester López 69

Les bases socials de l'agricultura intensiva contemporània. Els arrendaments d'Oriola en 1861.

Jesús Millán García-Varela 93

L'aprofitament dels recursos naturals: explotació i producció de la sal al migjorn valencià (SS. XIII-XVI).

Juan Leonardo Soler 119

DIVULGACIÓ

L'enginyer Mira com a arquitecte.

Una aproximació a partir dels esborranys i esbossos del seu llegat.

Josep Candela i Quesada 171

MIRANT ARRERE EN EL TEMPS

Hace cien años.

José Viudes Amorós 189

NOTES, COMENTARIS I RESSENYES

Descobreix. Art en Valor.

Fco. Javier Parres Moreno 199

Revistes. Andelma, Sarrià, Bastida.

Josep Candela i Quesada 203

Herencia de arena.

Antonio Zaragoza Pons 207

Sustrato catalán en el habla del Bajo Segura.

Josep Xavier Carmona Rodríguez 209

ACTIVITATS de l'IEG.

Josep Candela i Quesada 215

COM FER-SE SOCI 221

NORMES DE PUBLICACIÓ 223

PRESENTACIÓ

Deu anys! Enguany ha fet deu anys que l'Institut d'Estudis Guardamarencs (IEG) començà amb idea de ser una institució que poguera servir per a fomentar l'estudi i el coneixement d'un poble amb una llarga història, ric patrimoni i una població ja nombrosa (al voltant dels 15.000 habitants). No sabíem, allà pel 2009, quant de temps podríem aguantar en una empresa per a la qual comptàvem amb pocs diners, però moltes idees i il·lusions. Així, engegàrem la publicació d'una revista que exposara allò que diverses persones expertes trobaren sobre el nostre poble. I nasqué BALUARD. A més de la revista, l'IEG s'ha implicat en la vida cultural local organitzant conferències i trobades d'instituts d'investigació, col·laborant amb l'Ajuntament, i fent-li propostes especialment en allò que està relacionat amb el nostre patrimoni, com pineda, llengua, jaciments arqueològics, etc. El sopar cultural que fem anualment és un lloc de trobada on s'han tractat assumptes d'interés directe per a Guardamar, no ja sols cultural, sinó també social i econòmic. Com exemple, tenim les conferències col·loqui sobre turisme, corredor mediterrani, patrimoni local, o sobre l'economia sostenible i del bé comú.

En la revista, amb la que ara tens a les mans, s'han escrit prop de cinquanta articles sobre història, urbanisme, arqueologia, llengua, patrimoni natural i altres temes. A més, s'hi inclouen comentaris sobre activitats, llibres i revistes que puguen resultar d'interés. L'any passat encetàrem una nova col·lecció, "El rem" de la qual tenim un primer llibre sobre la figura de Manuel Tomé. La pretensió inicial era publicar un número de BALUARD cada any, però la realitat ens ha mostrat que no és fàcil per a un centre d'estudis local (la majoria dels centres amb els quals estem en contacte són comarcals) tenir a temps suficients col·laboracions. Això ha fet que dos dels números, en lloc de ser anuals, hagen recollit el treball de dos anys. Malgrat això, no podem estar descontents. Costa, i tenim dificultats, de temps i econòmiques, però finalment, anem endavant. Material d'estudi no ens falta. I més, ara que està revifant l'interés per la conservació del patrimoni, com ho mostra la consecució d'inversions dels Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER) per a la restauració del Castell, la gestió de la pineda o la reforma i posada a punt de la Casa Museu de l'enginyer Mira. Sobre aquesta última intervenció, hem de dir que n'estaria satisfeta Maria del Carmen

Bonmatí (neboda neta de Francisco Mira), que va faltar fa ja deu anys i fou qui ens proporcionà el material de son tio, que es conservava en sa casa del Fondó de les Neus.

Com a centre d'estudis local, centrem la nostra activitat en el nostre poble, però no oblidem que estem dintre d'una comarca, l'Horta d'Oriola, amb els pobles de la qual tenim lligams i que hem de procurar enfortir. Els episodis catastròfics de les pluges torrencials de setembre de 2019 ens han de fer pensar en la necessitat d'una correcta gestió del territori, cosa que ja nosaltres hem manifestat de diverses maneres.

Parlem ara de BALUARD. El número d'enguany correspon als anys 2018 i 2019. Els articles de què es compon tenen com a gruix del contingut la part històrica. El treball de Lorrio i altres, tracta sobre les darreres investigacions en La Fonteta; Leonardo Soler, ens trasllada a l'època que les salines eren un mitjà econòmic important; José Viudes, ens fa la crònica de l'any 1919. Un treball d'àmbit històric comarcal ix de la mà de Jesús Millán per a dir-nos que la imatge de prosperitat i tranquil·litat social que els tòpics han construït sobre el Baix Segura, no ho és tant. Aquest treball està dedicat per l'autor a la memòria de la historiadora catalana Maria Teresa Ferrer i Mallol, que faltà l'any 2017, els estudis de la qual sobre la Governació d'Oriola en l'Edat Mitjana són fonamentals. Ferrer exhumà i publicà un document valuossíssim per a la nostra història: la carta dels Jurats de Guardamar al rei Jaume II de 1304, on s'explica la fundació de la vila de Guardamar. Comptem també amb un text sobre un personatge històric de la nostra comarca, Jaume "el Barbut", un roder, amb aventures de llegenda, aportat per F. J. Salmerón. Sobre patrimoni natural escriu Josep Candela en l'article sobre botànica de la repoblació, al llarg del qual s'exposa els canvis en la vegetació inicial de les dunes, la varietat de plantes que F. Mira assajà per a la repoblació i què en queda ara. L'altre treball del mateix autor ens mostra una faceta poc coneguda de l'enginyer Mira, la d'arquitecte.

Completen la revista les habituals seccions de ressenyes, i de notes, comentaris i activitats de l'IEG.

Per fi, volem ressaltar la figura de l'il·lustrador, que ja no està físicament entre nosaltres. El nostre paisà Quintín va faltar fa ara nou anys. Però el seu record de persona amable i el seu lloc en la vessant artística perdura en aquells que el vam conèixer. Ens ha paregut que està bé fer un reconeixement a aquelles persones que han tingut una significació en el camp artístic, i això hem fet en incloure una mostra dels seus gravats.

Josep Candela i Quesada

SEMBLANÇA DE L'IL·LUSTRADOR

Quintín Albentosa Zaragoza

Quintín Albentosa Zaragoza (Guardamar, 1928-2012) va realitzar estudis primaris al seu poble de naixement i va començar la seua formació artística mitjançant cursos per correspondència. Va combinar la seua afició per l'art amb el seu treball al camp i el negoci familiar de sabates. Entre els gèneres artístics que va practicar, destaquen l'escultura, el gravat i, sobretot, la pintura. Els temes de les seues obres són variats: des de paisatges, retrats o figures fins als bodegons.

Va mantenir contacte amb pintors locals i amb altres artistes que tenien la seua residència d'estiu a Guardamar, com ara el pintor expressionista Demetrio Salgado (1915-2000) i Juan Antonio Goitia Arbe. De fet, en algunes de les seues obres, es pot percebre la influència del primer, fonamentalment en el difuminat.

Quintín Albentosa va fer a Guardamar diverses exposicions de les seues obres, realitzades amb diverses tècniques: pintura, escultura i gravat. El present número de *Baluard* està il·lustrat amb algunes obres seues fetes amb tècniques de gravat com l'aiguafort, el vernís moll i el colagraf.

Ferran Gómez Albentosa

Col·laboracions de recerca

BOTÀNICA DE LA REPOBLACIÓ DE LES DUNES DE GUARDAMAR I ELX

Josep Candela i Quesada
Institut d'Estudis Guardamarencs

RESUM

La repoblació de les dunes de Guardamar i Elx, començada l'any 1900, com a exemple de bosc protector del poble, a l'empara de la legislació sobre repoblació de dunes impulsada pels enginyers de forests de finals del segle XIX, és un dels casos més citats en la bibliografia forestal. Generalment hui s'atén sobretot al resultat: un bosc artificial de pins, amb eucaliptus i palmeres. Però cal tenir en compte, per apreciar el que suposa la repoblació, quin era el medi inicial, com s'ha modificat quant a l'aspecte físic i el biòtic, quantes espècies s'assajaren fins plantar les definitives, i quin és ara el resultat botànic.

Aquest és l'objectiu del present treball. Primerament exposarem les condicions ambientals i quina era la vegetació inicial de les dunes. Després vorem els canvis en el medi físic i biòtic que suposà la repoblació. L'apartat més novedós és la relació detallada de les espècies usades i de les que es van provar, encara que després la major part no en fóra emprada. Per últim, es mostra breument quin ha estat el resultat pel que fa a la flora i la vegetació després de més de cent anys.

Paraules clau: Repoblació, vegetació dunar, boscos protectors

RESUMEN

La repoblación de las dunas de Guardamar y Elche, iniciada el año 1900, como ejemplo de bosque protector del pueblo, al amparo de la legislación sobre repoblación de dunas impulsada por los ingenieros forestales de finales del siglo XIX, es uno de los casos más citados en la bibliografía forestal. Generalmente, hoy se ve sobre todo el resultado: un bosque artificial de pinos, con eucaliptos y palmeras. Pero se ha de tener en cuenta, para apreciar lo que supone la repoblación, cuál era el medio inicial, cómo se ha modificado en el aspecto físico y en el biótico, cuántas especies se ensayaron hasta que se plantaron las definitivas, y cuál es ahora el resultado botánico.

Éste es el objetivo del presente trabajo. En primer lugar, expondremos las condiciones ambientales y cuál era la vegetación inicial de las dunas. Después veremos los cambios en el medio físico y el biótico que supuso la repoblación. El apartado más novedoso es la relación detallada de las especies usadas y las que se probaron, aunque después la mayor parte no

fuera utilizada. Por último, se muestra brevemente cuál es el resultado en lo que respecta a la flora y la vegetación después de más de un centenar de años.

Palabras clave: Repoblación, vegetación dunar, bosques protectores.

ABSTRACT

The revegetation of the dunes of Guardamar and Elche, begun in 1900, as an example of the protective forest of the village, under the legislation on repopulation of dunes promoted by forest engineers of the late nineteenth century, is one of the most cited cases in the forestry library. Generally, today you see above all the result: an artificial forest of pines, with eucalyptus trees and palm trees. But it must be taken into account, in order to appreciate what repopulation implies, what was the initial medium, how it has changed in the physical aspect and in the biotic, how many species were tested until the definitive ones were planted, and what is now the botanical result.

This is the object of this work. First, we will explain the environmental conditions and what was the initial vegetation of the dunes. Next, we will see the changes in the physical environment and the biotic that undertook the repopulation. The most novel section is the detailed relationship of the species used and those that were tested, although most of it was not used afterwards. Finally, it briefly shows what the result is in terms of flora and vegetation after more than a hundred years.

Keywords: Revegetation, dune vegetation, protective forests.

INTRODUCCIÓ

La repoblació ha suposat una alteració, amb impacte socialment positiu en aquest cas, del medi dunar, de la seua dinàmica i de les comunitats que hi vivien. És un cas del que s'ha denominat per alguns autors, creació de boscos protectors (Pastor i Martín, 1992), i que ja la legislació del segle XIX tingué en compte, per la influència del Cos d'Enginyers Forestals, en declarar en la Reial Ordre de 8 de novembre, el 1877 que els arenals foren susceptibles de repoblació; i el 1896, per Reial Ordre de 21 de novembre, apareixen les dunes com a munts d'utilitat pública.

Dominen, ara, els pins, palmeres, eucaliptus, i, en la zona més propera a la mar, diverses mates de no massa grandària que cobreixen la duna litoral i la mallada. Però, abans, què hi havia? I en el transcurs de la repoblació, s'han emprat solament els arbres que hem anomenat? Han desaparegut totes les espècies anteriors? Com s'ha modificat la vegetació?

Pretenem contestar aquestes qüestions i fer una aproximació al coneixement de les plantes que hi ha ara a la pineda com a conseqüència de la repoblació, partint de les que hi havia abans, i dels canvis en la flora i la vegetació produïts com a conseqüència de la intervenció humana en les dunes.

Aquests dos termes botànics, flora i vegetació, encara que molta gent els utilitza com a sinònims, indiquen coses diferents.

La relació sistematitzada de les plantes que habiten un lloc és el que es denomina flora. Per a fer eixa relació cal una identificació i fer una descripció de l'aspecte i característiques de cada planta i el lloc concret on s'hi troba. És necessari, doncs, un acostament a cada exemplar que es vulga estudiar i descriure. Per exemple, si anotem que prop del litoral de Guardamar ens trobem l'assutzena de mar (*Pancratium maritimum*), la credeueta (*Crucianella maritima*), el barró (*Ammophila arenaria*), l'espí negre (*Rhamnus lycioides*), el panical marí (*Eryngium maritimum*), el salat blanc (*Atriplex halimus*), el salicor (*Salicornia sp.*), el carrís (*Phragmites communis*), la grama (*Cynodon dactylon*), el pí pinyer (*Pinus pinea*) etc., estarem fent eixe llistat d'espècies o flora.

Per contra, el terme vegetació no fa referència a les plantes individualment, sinó a l'aspecte que es veu quan les observem en conjunt i que ens permet distingir un paisatge de bosc d'un altre de matollar o de prat. És el primer tret botànic que s'observa, puix no cal veure les plantes de prop ni en detall, sinó l'aspecte general. Aquest desenvolupament de plantes distintes en llocs diferents respon a unes desiguals condicions que cal tenir en compte per tal d'entendre com s'hi distribueixen les plantes:

- Condicions edàfiques: terres amb diferent proporció d'argila, o sorra; amb major o menor riquesa en sals; grans més solts o més compactats...
- Condicions climàtiques: pluja, temperatura, insolació, humitat, vent..
- Hidrologia: major o menor disponibilitat d'aigua de pluja, de rius, filtracions, llacs...
- Condicions biòtiques: les interaccions entre els diferents éssers vius: competència, predació, cooperació, simbiosi, parasitisme...

En el llenguatge quotidià, el poble ha distingit aquesta vegetació, i també ha reconegut moltes de les espècies que les componen. A Guardamar es coneix la vegetació de les dunes, la de saladar, la dels herbassars, de les marjals, el matollar de mont, carrissars, canyars, etc., i saben si n'hi ha barró, albardí, carrís, jonc o assutzena de mar, per esmentar-ne alguns exemples.

Científicament s'ha explicat el perquè d'aquests tipus de vegetacions i se'ls ha donat noms per entendre's entre els botànics. D'una manera simplificada direm que el conjunt de plantes que es presenta en un lloc que té unes determinades condicions de sol, humitat, temperatura..., es denomina en la nomenclatura tècnica *associació vegetal* i se solen distingir unes d'altres per la presència de plantes característiques que apareixen en eixes condicions. Les associacions es poden agrupar en altres conjunts de major categoria i complexitat creixent que mantenen algunes característiques ambientals comunes: *aliança, ordre i classe* (Costa, 1986). Per exemple, les plantes

que creixen sobre les primeres dunes tenen com a planta més característica el barró o *Ammophila arenaria* i es coneix com ordre *Ammophiletalia*. Dues associacions, o més, poden viure en ambients que tenen condicions comunes, però també alguna altra de diferent. Per exemple, la vegetació que creix en la mallada, darrere de les dunes litorals, és més atapeïda i té una planteta humil, la credeueta o *Crucianella marítima*, que li dóna nom, el *Crucianelletum*, però tant aquesta com l'anterior tenen en comú que el substrat és d'arena i aquesta característica fa que moltes de les plantes en siguin també comunes, i s'agrupen totes en una associació superior, que s'anomena classe *Ammophiletea*.

Les comunitats no són fixes en el temps, sinó que poden evolucionar segons canvien les condicions de sòl, aigua, temperatura, vent, etc. Tampoc totes les comunitats són igualment estables davant els fenòmens que les poden afectar, com ara, la sequera, la salinitat o la contaminació, o l'alteració del sòl. Els canvis són producte de fenòmens naturals i normalment són lents, però en diverses ocasions, com és el cas que ens ocupa, són deguts a accions humanes que ho fan amb una rapidesa molt major. Les espècies que normalment colonitzarien eixe medi no tenen temps per a fer-ho i són substituïdes per altres de major poder colonitzador. Es produeix, així, una alteració en el paisatge botànic del lloc en qüestió, més o menys gran depenent de la magnitud dels canvis fets, que pot dur a la desaparició de moltes espècies.

En el cas de les dunes de Guardamar tenim dos ambients en els quals la duresa de les condicions naturals fa que solament uns grups molt especialitzats d'organismes hi puguin viure: els saladers, pel seu contingut elevat en sals, i les dunes, per ser un substrat mòbil, fràgil i amb pobresa nutritiva. Els éssers vius que els habiten ho poden fer perquè presenten unes adaptacions morfològiques i fisiològiques de les que manquen les altres espècies, i això fa aquests ecosistemes especialment valuosos. Sobre la importància del seu manteniment pel que fa a l'aspecte patrimonial de Guardamar ja hem parlat en treballs anteriors (Candela, 2017), per la qual cosa no ens estendrem.

Per facilitar l'exposició i la lectura de l'article, presente un esquema del seu contingut:

1. EL MEDI. CONDICIONS AMBIENTALS I VEGETACIÓ

1.1. EL MEDI FÍSIC

1.2. PLANTES QUE JA HI EXISTIEN ABANS DE LA REPOBLACIÓ

1.2.1. Anotacions botàniques anteriors a Mira

1.2.2. Anotacions i comentaris de Mira. Vegetació segons diferents ambients
Inventari d'espècies

2. CANVIS DEGUTS A LA REPOBLACIÓ

2.1. CANVIS EN EL MEDI FÍSIC

2.2. CANVIS EN EL COMPONENT BIÒTIC

2.3. PLANTES ASSAJADES

2.3.1. Herbàcies i arbustives.

2.3.2. Arbres.

2.4. PLANTACIONS POSTERIORIS

3. EL QUE ENS QUEDA. PLANTES ACTUALS

3.1. ARBRES I ARBUSTOS ACTUALS

3.2. PLANTES HERBÀCIES I COMUNITATS VEGETALS

4. CONCLUSIONS

1. EL MEDI. CONDICIONS AMBIENTALS I VEGETACIÓ

1. 1. El medi físic

En aquest apartat, com que solament volem donar un marc per a entendre les característiques i dificultats de la repoblació en el context de condicions físiques de clima, sòl, aigua o topografia, en farem una breu descripció basada exclusivament en les dades que proporcionarà Mira en els capítols “Estado natural” dels projectes.

Quant al substrat, distingeix entre aquelles zones que estan cobertes de sorra, que són les que ha de repoblar, i altres en les quals l'element limitant en el desenvolupament de la vegetació és la salinitat, com són els saladars, on no ha de fer repoblació.

Nomena especialment la zona del saladar a la desembocadura, marge dreta, amb poca sorra i prou vegetació, i també els saladars, els salobrars, junt a les salines de Julio Fuentes, al Pinet.

Pel que fa a l'arena, la distinció que fa, des de la vora de la mar cap a l'interior és:

- Platja, *“perfectamente llana, de cero a un metro sobre el nivel del mar, con anchos variables, de treinta a ochenta metros”*.

- La segueix unes petites acumulacions de sorra, d'un o dos metres d'alçada, arrodonides, amb alguna vegetació herbàcia. Són les dunes embrionàries. En alguns llocs, com a la part nord del riu en el terme de Guardamar, i, també en la part sud, a continuació de la zona de saladar, l'extensió d'aquestes dunes petites pot arribar a tindre una amplària de 100 o 300 m, abans d'arribar a la zona de dunes grans.

- Dunes grans formades per l'acumulació de sorra, i ja sense a penes vegetació, solament alguna mata de barró, per la qual cosa l'arena és voladora i produeix la invasió del poble.

Clima. Càlid i sec, sense grans oscil·lacions en les temperatures per la proximitat de la mar. Anota que són freqüents les tempestes. Com a dades posa algunes de les observacions d'Alacant l'any 1892,

- Temperatura mitjana anual: 17,80.
- Temperatura màxima al sol: 54, 80, en el mes de setembre.
- Pluja: 155 mm/any. Durant el quinquenni 1888 a 1892, la mitjana és de 191,4 mm/any.

Recursos hídrics. No hi ha cap font natural en superfície i les pluges són escasses. Solament quan hi ha alguna pluja excepcionalment abundant es formen alguns embassaments. En canvi, assenyala l'existència d'aigua dolça a poca profunditat en les zones properes a la mar i l'existència d'abundants pous per abastir la població.

1.2. Plantes que ja hi existien abans de la repoblació

1.2.1. Anotacions botàniques anteriors a Mira

Els primers antecedents de botànics que passaren per Guardamar i en deixaren constància els tenim en el flamenc Clusius que, el 1576, publicà una obra *Rariorum Aliquot Stirpium per Hispanias observatorum Historia*, en la qual se cita una espècie trobada a la desembocadura del Segura, l'espí negre o *Rhamnus lycioides* (Camarasa i Català, 2007).

Més tard, Miquel Barnades, el 1785, segons Puerto Sarmiento (1988), herboritzà a Guardamar i La Marina, per manament de Floridablanca (citada per Serra Laliga, 1999). Antoni Josep de Cavanilles, en la seua obra *Observaciones sobre la Historia Natural... del Reyno de Valencia*, tom segon, 1797, diu pel que fa a les dunes: "...son incapaces de cultivo, y en ellos solamente vegetan plantas nativas, como la crucianela, atanàsia y pancrácio marítimo, la paserina, lentisco, palmito y otras matas."

En la nomenclatura actual, les plantes que nomena Cavanilles són:

- *Crucianela*: *Crucianella maritima* o *credeueta marina*.
- *Atanàsia*: *Otanthus maritimus*, coneguda com *mata blanca* o *cotonosa*.
- *Pancrácio marítimo*: *Pancretium maritimum*, la nostra *assutzena de mar*.
- *Paserina*: Gènere *Thymelaea*. És la *bufalaga*.
- *Lentisco*: *Pistacia lentiscus*, o *llentiscle*.
- *Palmito*: *Chamaerops humilis*, o *margalló*.

Aquestes plantes citades per Clusius i Cavanilles es troben (o s'han pogut trobar fins fa uns anys, com la mata blanca) en els arenals actualment.

1.2.2. Anotacions de Mira

Francisco Mira comença la descripció botànica fixant-se en les condicions ambientals generals i l'aspecte segons la vegetació.

A. Vegetació segons diferents ambients

En la memòria, (apartat "*Estado natural*") situa amb certa precisió els llocs on es troba vegetació, encara que no descriu la formació vegetal. Els ubica mitjançant els punts o estacions del perímetre. En el plànol fa una representació aproximada de la zona ocupada per aquesta vegetació original. Parla de formacions herbàcies en dunes primerenques. En la zona de Guardamar en els vèrtex 30 al 39 del plànol hi ha una faixa de canyar *Arundo donax*, plantada pels agricultors. En la part d'Elx, des de les salines fins a 600 m de la torre del Pinet les dunes són baixes i cobertes de vegetació. La vegetació de la resta de les dunes és escassa, com un llençol de sorra esguitada de taques de barró i altres espècies.

A partir del mapa i de la descripció que fa en el projecte (1897), complementat amb les publicacions dels treballs en la Revista de Montes (RM) podem reconèixer:

- Platja sense vegetació.
- Dunes embrionàries. Vegetació herbàcia. També la nomena en les més joves o les que tenen poca elevació (Fig.1). En l'extrem nord, començant per les salines de Julio Fuentes, fins la torre del Pinet, la vegetació cobreix prou regularment les dunes, perquè tenen poca alçada.

Arenales vistos desde la playa, mirando al pueblo. En el fondo se ven los restos del Castillo. El pueblo lo ocultan los cerros de arena.

Año 1901

Fig. 1. Dunes embrionàries

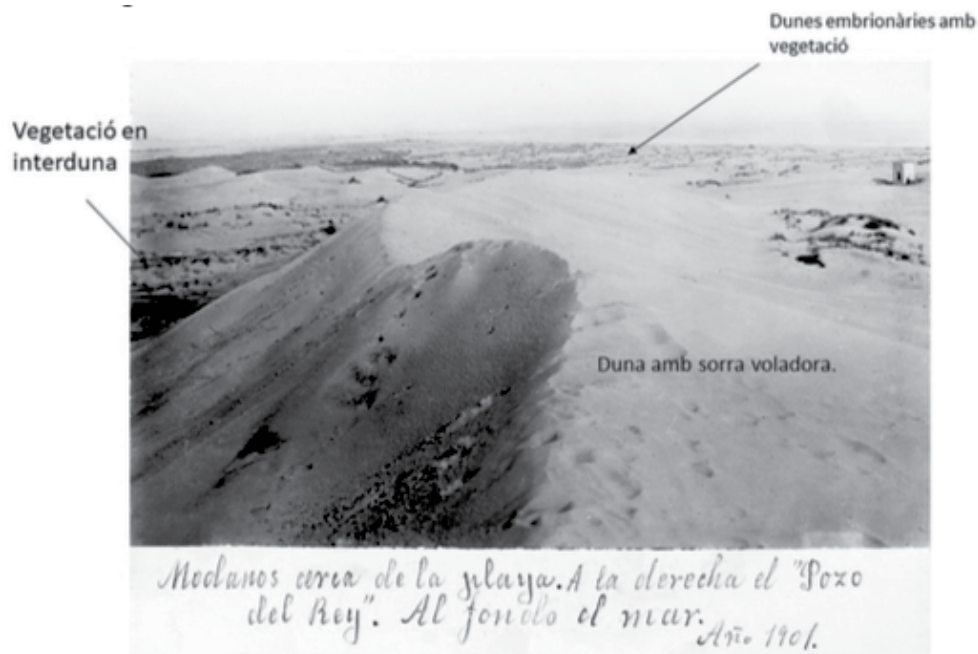

Fig. 2. Duna arenes voladores

- Referint-se probablement a la zona de mallada, que descriu com darrere de la duna litoral i d'uns 150 m d'amplària nomena "*la vegetación que en ella hay*". Ací considera que no cal fer tanca artificial perquè la sorra està fixada, encara que sí que es farà repoblació (RdM 637, any 1903, pàg. 431). Podria ser la vegetació de *crucianelletum*, una associació vegetal que pren el nom de la *Crucianella maritima*, o credeueta marina com a una de les plantes característiques i en la qual es troben plantes anotades per Mira, com la sempreviva (*Helicrysum stoechas*) i la bufalaga (*Thymelaea hirsuta*) (Rigual, 1972).

- Dunes grans, amb sorra voladora. L'aspecte de la coberta vegetal en les dunes és de taques sobre una extensió erma de sorra. En la superfície de la major part del camp dunar hi ha taques de barró. Probablement es trobaria associacions vegetals de la classe *Ammophiletea*, la planta característica de la qual és el barró o *Ammophila arenaria* (Rigual, 1972). Posteriorment, ja iniciada la repoblació, en les descripcions que fa en Revista de Montes, assenyala que en la interduna apareixen petits afloraments de terra amb vegetació herbàcia. Diu textualment: "*Estos médanos dejan entre sí espacios de 30 a 70 metros de anchura por largos variables, formando vallejitos, en algunos de los cuales aparecen al descubierto pequeños manchones de tierra con alguna vegetación herbácea.*" (RdM 635, any 1903, pàg 364). (Fig. 2).

- Vegetació ubicada en el límit amb els conreus.

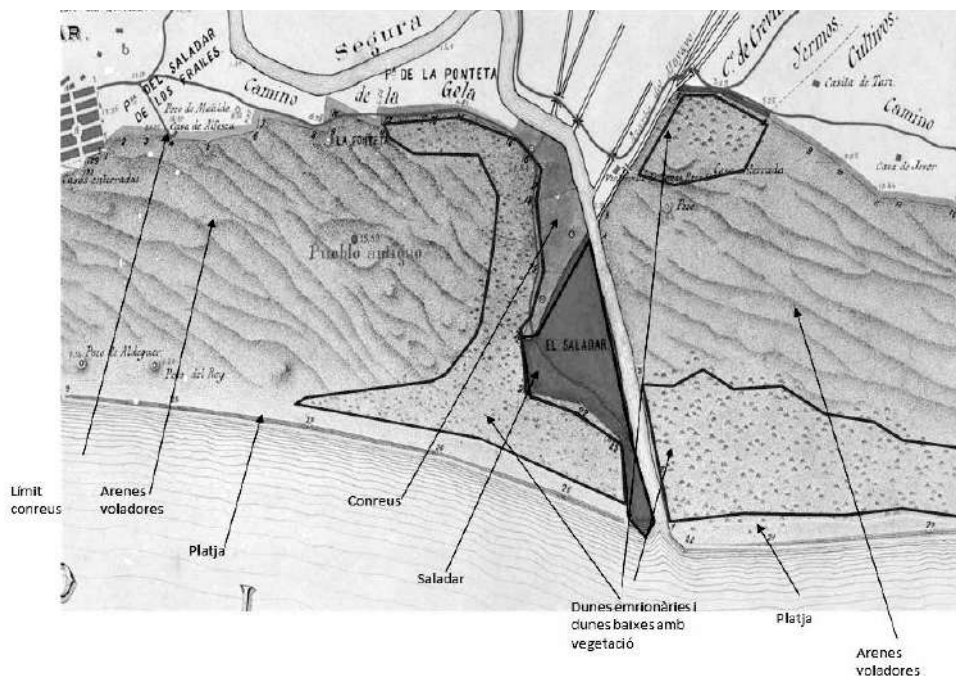

Fig. 3. Situació de la vegetació inicial (vista parcial)

B. Inventari d'espècies

La relació més completa referida a la flora apareix en la memòria del projecte.

L'inventari és una relació curta, si tenim en compte que Mira mateix diu que en certes zones hi ha prou coberta vegetal i que hi estan les arenes ja fixades. De les que anomena Cavanilles (que Mira ja coneixia, perquè en la descripció de les dunes fa referència al que diu Cavanilles) solament cita *Pancratium maritimum* i *Thymelaea*. Per què fa menció d'aquestes i no n'afegeix d'altres que possiblement eren també abundants o vistoses? Possiblement perquè el que interessava era solament donar una mostra de les condicions ambientals de la zona que havia de repoblar. De fet, sí que distingeix entre dues condicions on hi ha vegetació a) enmig de les dunes i b) en el contacte entre dunes i cultius. En altres casos, com la canya i la pitera, per la seua utilització com a tanques en la repoblació. En canvi, de la vegetació dels saladars, com que no hi havia de repoblar-la, no fa cap inventari ni, com hem vist abans, descripció.

La relació literal que ell feu és:

- Creixen en sorra:

Psamma arenaria R. y Sch. (Barrón).

Ononis natrx var. *microphila* Boiss. Mata marina.

- Ononis antiquorum* L.
Euphorbia biumbellata Poir. Lechera
Pancratium maritimum L. Azucena silvestre
Helichrysum stoechas D.c. var. *caespitosum* Willkom. Siempreviva.
Carduus bourgeanus Bois. Cardo
Convolvulus althaeoides L. Corregüela.
Cyperus schoenoides Gris. Margalló
Solanum miniatum L. Jazmín de sierra.
Solanum sodomaeum L. Solimán; tomaterra del diablo.
Thymelaea hirsuta Endl. Barres.
Tamarix gallica L. Taray
Juncus communis L. Junco
Phragmites communis Trin. Carrizo
Cynanchum acutum L.
Stipa lagascae Roin et Sch.
Silene littorea Brot.
Zollicoferia resedaefolia Cosson.
Echium maritimum Wild, *asperifolia* de Willk.
Ononis hispànica L
Scirpus holoschoenus L
Lagurus ovatus L
- Creixen en sorra a la vora de cultius
Solanum nigrum L. Hierba mora.
Cynodon dactilon Pers. Grama.
Hieratium pilossella L. Pelosilla
Xantium spinosum L. Cadillo.
Asphodelus fistulosus L. Gamón.
Inula viscosa Ait. Mata mosquera.
Xantium strumarium L. Cadillo
- Usats com a tanques

Botànica de la repoblació de les dunes de Guardamar i Elx

Arundo donax L. Caña común.

Agave americana L. Pita.

Com que els noms que usà Mira han pogut canviar, presentem una taula on figuren aquestos noms amb el científic actual i els noms populars en valencià i castellà.

Nom per F. Mira	Nom actual	Nom popular valencià/castellà	Observ.
<i>Psamma arenaria</i>	<i>Ammophila arenaria</i>	Barró / Barrón	(1)
<i>Ononis natrix</i>	<i>O. natrix subsp. natrix</i>	Mata melera / Pegamoscas	(1)
<i>Ononis antiquorum</i>	<i>Ononis spinosa, ssp. antiquorum</i>	Abriüll / Gatuña	
<i>Euphorbia biumbellata</i>	Ídem	Lletrera / Lechetrezna	(2)
<i>Pancreatum maritimum</i>	Idem	Assutzena de mar / lirio marino	
<i>Helichrysum stoechas var. caespitosum</i>	Idem	Sempreviva / Siempreviva	
<i>Carduus bourgeanus</i>	Idem	Card / Cardo	
<i>Convolvulus althaeoides</i>	Idem	Corretjola / Correhuela	
<i>Cyperus schoenoides</i>	<i>Cyperus mucronatus</i>	Mansega marina / Juncia	(3)
<i>Solanum miniatum</i>	<i>Solanum alatum</i>	Gesmí de serra / Jazmín de sierra	
<i>Solanum sodomaicum</i>	<i>Solanum linnaeanum</i>	Tomatera del diable / Solimán	(4)
<i>Thymelaea hirsuta</i>	Idem	Bufalaga / Bufalaga	
<i>Tamarix gallica</i>	Idem	Tamariu/Taray	
<i>Juncus communis</i>	<i>Juncus efusus</i>	Jonc/ Junco	
<i>Phragmites communis</i>	Idem	Carrís/ Carrizo	
<i>Cynanchum acutum</i>	Idem	Matacà/ Matacán	
<i>Stipa lagascae</i>	Idem		(5)
<i>Silene littorea</i>	Idem		(6)
<i>Zollicoferia resedaefolia</i>	<i>Launaea fragilis</i>	Lletsó fi / Cerraja fina	
<i>Echium maritimum</i>	<i>Echium sabulicola</i>	Viborera / Viborera	
<i>Ononis hispanica</i>	<i>Ononis natrix subsp. ramosissima</i>	Mata melera / pegamoscas	
<i>Scirpus holoschoenus</i>	Idem, amb dues varietats	Jonc / Junco	
<i>Lagurus ovatus</i>	Idem	Cua de conill / Lágrimas de la Virgen	

<i>Solanum nigrum</i>	Idem	Morella/ Hierba mora	
<i>Cynodon dactylon</i>	Idem	Gramma /Gramma	
<i>Hieratium pilossella</i>	<i>Pilosella officinarum</i>	Pilosella /Pelosillas	(7)
<i>Xantium spinosum</i>	Idem	“Caïllo”/ Cadillo	
<i>Asphodelus fistulosus</i>	Idem	Asfòdel /Gamón	
<i>Inula viscosa</i>	<i>Dittrichia viscosa</i>	Jolivarda/ Mata mosquera	
<i>Xantium strumarium</i>	Idem	“Caïllo”/Cadillo	
<i>Arundo donax</i>	Idem	Canya/ Caña	
<i>Agave americana</i>	Idem	Pita, atzavara/ Pitera	(8)
<i>Mesembryanthemum crassifolium</i>	<i>Disphyma crassifolium</i>	Ungla de gat / Matacuchillo	(9)

Observacions:

(1) Prevista i usada per Mira

(2) No citada ara a Guardamar

(3) Mira l’anomena com a margalló en valencià. Potser fóra terme usat a Guardamar. El nom de margalló correspon a la palmera petita *Chamareops humilis*, que podem vore als nostres monts.

(4) Prevista i usada per Mira. Actualment es troba en molt pocs llocs, com al parc Reina Sofia, en la part del ponent.

(5) Mateo i Crespo la qualifica de molt rara. Potser siga una altra. Rigual la cita en saladars de Villena.

(6) Molt rara per a Mateo i Crespo. Rigual no la nomena. En canvi, Mira no anomena *S. ramosissima*, molt abundant.

(7) Per a Mateo i Crespo, és rara.

(8) Actualment hi ha *A. americana* i altres piteres de fulla més estreta, de color verd i algunes sense punxes.

(9) Les espècies que actualment estan en les dunes són *Carpobrotus edulis* i *Carpobrotus acinaciformis* (veure fig. 4b), no hi ha *Disphyma*. Els *carpobrotus* s’han considerat temps abans com a pertanyents al gènere *Mesembryanthemum*. És possible que Mira vegera les espècies de *carpobrotus* i que les taules de determinació que usà no feren més distincions específiques, puix ell mateix, en la memòria de 1929, diu “...la llaman matacuchillo; parece ser el *Mesembryanthemum crassifolium*, L.”

En les comunicacions fetes i publicades en Revista de Montes l’any 1903, en el nº 636, pàg. 394, fa un llistat però és menys complet que en la memòria i no inclou

cap espècie nova. Explicació possible: que com que ja estaven fent-se les tasques de repoblació el reconeixement de les varietats botàniques, llevat que tingueren un interès d'aplicació immediata, no era motiu d'atenció. Per això solament nomena aquelles que en una exploració prèvia ja eren més rellevants, per la cobertura o pel possible ús futur.

2. CANVIS DEGUTS A LA REPOBLACIÓ

2.1. Canvis en el medi físic

- Formació de duna litoral. L'alteració geomorfològica inicial més notable fou, sens dubte, la creació de la duna litoral o contraduna, puix alçà a 60 o 80 metres de la vora de la mar, en una platja perfectament plana, una barrera contínua que en 1917 assolí una altura mitjana de 4 m d'alçada i amb forta pendent (en el projecte calcula que l'alçada estarà entre 6 i 8 metres). La topografia natural a eixa distància era, o bé platja amb molt poca pendent, o bé, l'inici d'algunes dunes embrionàries, que no formaven un cordó continu, sinó monticles del voltant d'un metre d'alçada. L'objectiu de fer la duna litoral era detenir la sorra aportada per la mar que, després de ser dipositada per les ones, s'assecava a la platja.

- Interrupció de la dinàmica eòlica. El vent, com a agent de transport, era qui provocava l'avanç de les arenes, per tant, trencar o disminuir la seua influència era un objectiu primordial. Això es pogué aconseguir mitjançant bardisses de canyes i tanques de fusta col·locades de manera general, perpendiculars a la direcció del vent dominant de llevant. Les bardisses que tenien altra orientació es posaren més per protegir els sembrats i plantació que no pas per detenir l'avanç de les dunes cap el poble. La primera tanca de canyís s'ubicà en les dunes que ja estaven soterrant cases i conreus, prop del carrer de la Mar i de Colom. Juntament amb la duna litoral, ja esmentat abans, fou la primera tasca de defensa.

Després de col·locades les tanques, les branques de pi, el barró i la mata melera usats en la plantació, així com les mateixes plantes que anaven sembrant o plantant, fixaven definitivament la sorra.

- Aplanament de dunes i variació de les pendents. En la fotografia 2 es pot apreciar que la pendent a sotavent o part contrària al vent és prou forta. El mateix Mira les descriu com "*...grandes médanos que, en general, presentan, por la parte de tierra, pendientes rápidas de 40 y 60°, y por la del mar una rampa suave de 10 a 15° de inclinación...*" (RdM 635, any 1903, pàg. 364). La forta pendent dificultava les tasques de repoblació, així que disposà: "*Antes de proceder a la siembra se rebajan las cumbres más pronunciadas en los médanos...*" (RdM 637, any 1903, pàg. 433).

2. 2. Canvis en el component biòtic

- Destrucció per arrossegament de les comunitats que vivien en la superfície de les dunes i per enterrament de comunitats ubicades en les parts més baixes, entre les dunes.

- Simplificació de comunitats ja existents. Amb la intenció de detenir la sorra. Mira assajà diverses espècies, de les quals algunes ja hi existien, com és el cas del barró i de l'herba melera. Açò no vol dir que es mantingueren el component biòtic, puix en condicions naturals, tant el barró com la mata melera van acompanyades d'altres plantes i el conjunt vegetal dona suport a poblacions d'animals que amb la simplificació també es veuen alterades (sobre les espècies animals que viuen a les dunes, la supervivència de les quals està amenaçada, ja es feren estudis en 1987 per la Universitat d'Alacant, com els de Seva, Martín, Escarré, Sauleda...). Convertí una comunitat vegetal variada, amb desenes d'espècies, en una quasi biespecífica.

- Introducció d'espècies noves, com fou el cas de l'ordi i de l'avena o civada, alguna ginesta, argelaga, unglya de gat..., que exposem en l'apartat següent

2. 3. Plantes assajades

2. 3. 1. Herbàcies i arbustives

A. Herbàcies

Les primeres plantes de les quals deixa constància en la memòria prèvia que es puguen utilitzar són el barró (*Ammophila arenaria*), per a protegir les sembres i plantacions, i el *matacuchillo* o unglya de gat, (ell el nomena com *Mesembryanthemum crassifolium*) per a afermar les pendents i talussos. Les primeres estaven en el medi, però les segones s'havien de dur de fora.

Una vegada ja començada la repoblació, anà fent proves per tal de vore quines donaven millor resultat. Així en RdM 637-1903, p.431 nomena com a protectores assajades:

- Barró, que s'agafa de les mateixes dunes.
- Mata melera
- Tomatera del diable
- Esparceta. El nom vulgar pot indicar diferents espècies. En la memòria a la RSEHN especifica que és *Hedysarum humile*, que segons la nomenclatura actual correspon a *Hedysarum confertum* (Mateo i Crespo, 1998)
- Canya. Pel que fa a l'ús de les canyes per a fer bardisses, concreta que es plantaren rizomes amb la finalitat que produïren més canyes per a poder-les utilitzar en fer més tanques de protecció. És a dir, les bardisses eren elements vius, de la mateixa manera que el barró que es plantava "a vida".

Resultats de les plantacions i sèmres (p. 435).

El barró donà bon resultat, i millor encara la mata melera o *Ononis*. La tomatera del diable i l'espàrceta tingueren pitjor resultat.

Més tard, el 1905, RdM n° 681, pàg. 304, i en la memòria RSEHN, cita la sembra amb civada (*Avena sativa*) i ordi (*Hordeum vulgare*) com a plantes protectores, que al principi donaren bon resultat, però després no se'n torna a fer menció.

Sobre la mata melera observa que creix molt bé, però aquesta mateixa característica fa que en etapes primerenques de la plantació, quan els pins encara no tenen arrels grans, la mata melera competisca amb ells per l'aigua, arribant a impedir el seu creixement. Per això disposa que al voltant dels arbres recent plantats o petits es faça un cercle lliure de les mates. Queda reflectit en RdM 706, pàg. 351-352, i també en altres referències anteriors.

B. Arbustos

S'assajaren noves espècies, algunes d'elles fruticoses, com *Retama sphaerocarpa*, *Ulex europaeus* i *Cytissus purgans*. D'aquesta darrera, estranya la seua elecció, puix és planta de terres de muntanya. Potser ho intentara considerant que era una planta que creixia en condicions dures i, probablement, podria reeixir en les també desfavorables de les sorres.

Quadre resum de les espècies herbàcies i arbustives assajades i dels resultats.

Espècies	Nom vulgar	Resultat
1. <i>Ammophila arenaria</i>	Barró	Bo
2. <i>Ononis natrix</i>	Mata melera	Bo
3. <i>Hedysarum confertum</i>	Espàrceta	No donà bon resultat
4. <i>Solanum sodomaeum</i>	Solimán	No donà bon resultat
5. <i>Arundo donax</i>	Canya	Positiu en algunes franges
6. <i>Agave americana</i>	Pita o atzavara	Positiu
7. <i>Avena sp.</i>	Avena	No donà bon resultat
8. <i>Hordeum sativum</i>	Civada	No donà bon resultat
9. <i>Mesembryanthemum crassifolium</i>	Ungla de gat	Positiu en talussos
10. <i>Retama sphaerocarpa</i>	Ginesta	No donà bon resultat
11. <i>Ulex europaeus</i>	Argelaga	No donà bon resultat
12. <i>Cytissus purgans</i>		No donà bon resultat
13. <i>Myoporum sp.</i>	Gandul	Bon resultat
14. <i>Sipa tenacissima</i>	Espart	

Del miòpor o gandul diu que aguanta bé; no fa més referència a si fou utilitzat després. Possiblement no l'emprara perquè ell mateix diu que, encara que aguanta bé el vent de la

Fig. 4. A. Ungla de gat en talussos

Fig. 4b. Espècies d'ungla de gat. Esquerra, *C. acinaciformis*; dreta, *C. edulis*

mar, necessita més humitat en el sòl. De l'espart, solament diu que s'està assajant en viviers (Mira, 1909).

L'ungla de gat o *Mesembryanthemum* és una de les plantes que hui dia es considera perilloses per a la flora autòctona degut a la seua facilitat per estendre's i ocupar llocs on hi havia espècies natives. Mira no era desconexidor de la capacitat invasora del *matacuchillo*, puix en la memòria a la RSEHN, ja explica que aquesta planta solament haurà de plantar-se en tallafocs i talussos forts (Mira, 1907). (Fig. 4)

La canya plantada "a vida" potser tinguera èxit, al menys, inicial, puix, cas que no fóra així, no ho repetiria en diversos anys consecutius. Ell mateix diu l'any 2005: "*En toda la extensión objeto de siembras y plantaciones se han colocado, como en años anteriores, dobles líneas de rizomas de caña común, separadas 50 metros y normales á la dirección de los vientos dominantes.*" (RdM 682, pàg. 334).

Com a curiositat, esmentem que, encara que era coneguda i arbust present en les dunes, no utilitza l'espí negre, *Rhamnus lycioides*, ni altres plantes com les citades per Cavanilles (credeueta, mata blanca, assutzena de mar, bufalaga, llentiscle i margalló), que aquest assenyala que són natives i, per tant, amb moltes possibilitats de reeixir si se les usava en la repoblació.

Codorniu, en un article entre científic i poètic, fa un repàs al que s'ha fet des de l'any 1902 al 1908. En ell nomena els ganduls i tamarits que es veuen en llocs d'aigua salobrosa i la *Nicotiana longiflora*, no anotada per Mira entre les que ja hi existien abans, en llocs més secs. Això voldria dir que el miòpor o gandul si que aguantà en alguns llocs, malgrat que ara ha desaparegut (Codorniu, 1908).

2.3.2. Arbres

Feu proves amb diverses espècies d'arbres per veure quines eren les que millor s'adaptaven a les condicions de les dunes. Sembla que ja suposava que les que millor anirien serien les espècies de pins i cupressàcies, puix la bibliografia ja assenyala que aquestes gimnospermes s'havien utilitzat amb èxit en deferents empreses repobladores semblants a les de Guardamar. Tot i açò, anà assajant unes altres al temps que estava fent servir els pins en les primeres plantacions i sembrats.

Els primers arbres que provà de plantar o sembrar foren tres espècies de pins. Sembrà *Pinus halepensis*, *Pinus pinea* i *Pinus pinaster*. Inicialment tots tres anaren bé, però a l'estiu, *P. pinaster* no resistí. Mira constata que l'època de forta calor produí la sequera dels primers 30 cm superficials de sorra, on estaven les arrels dels pinets, amb la consegüent mort de les plantetes.

En RdM 638, de 1903, p.454, diu que sembra en viviers:

- *Palmeras*
- *Eucaliptus*
- *Casuarinas*

“Y otra porción de especies exóticas.”

En RdM 656, maig de 1904, p. 254:

En la sembra de tardor (1903) assaja “*enebro, sabina y retama para ver su resultado*”. Constata que *Ph* i *Pp* creixen millor que *P. pinaster*. Es fa un nou viver i es proven 27 espècies noves d’arbres, de les quals queden vives

- Palmeres
- *Tetraclinis*
- *Cupressus horizontalis*
- *Cupressus macrocarpa*
- *Eucalyptus calophylla*
- *Eucalyptus rostrata*
- *Ailanto*
- *Casuarina*

Resultats de la sembra de 1903 (RdM 656- 1904, p.254) de ginebre, ginesta i savina, mal. Assenyala com a causa ambiental la sequera, que està sempre present, però en aquest cas, sobretot, és el vent marí el principal responsable de la mortaldat.

En RdM 681, juny 1905 (les sp. se refereixen a 1904 com any actual).

En pàg. 305-306 referix que ha sembrat 21 espècies en vivers, algunes ja assajades anteriorment, i se’n cita el resultat.

En RdM 706, juny 1906. Pàg. 350-351. En vivers s’assagen 9 espècies d’arbres i se n’analitza el resultat.

TAULA RESUM DE L’ARBRAT UTILITZAT PER F. MIRA EN LA REPOBLACIÓ. Relació per espècies i cronològica.

	Espècie	Any de plantació					Lloc/ mètode	N	S
	CONÍFERES								
1.	<i>Pinus pinea</i>	1901					D/semb	+	+
2.	<i>Pinus halepensis</i>	1901					D/semb	+	+
3.	<i>Pinus pinaster</i>	1901					D/semb	+	+/-

Botànica de la repoblació de les dunes de Guardamar i Elx

4.	<i>Pinus montana</i>		1903				v	+	-
5.	<i>Pinus thumbergi</i>		1903			1907	v/D	+	-
6.	<i>Pinus aristata</i>		1903			1907	v/D	+	-
7.	<i>Pinus palustris</i>			1904		1907	v/D		-
8.	<i>Pinus horizontalis</i>			1904			v		
9.	<i>Pinus insignis</i>				1905	1907	V/D semb	+	-
10.	<i>Pinus canariensis</i>					1907	D		-
11.	<i>Pinus banksiana</i>					1907	D		-
12.	<i>Pinus contorta</i>					1907	D		
13.	<i>Juniperus oxycedrus</i>		1903				V/D semb	+	-
14.	<i>Juniperus phoenicea</i>		1903				D	+	-
15.	<i>Tetraclinis articulata</i>		1903				D	+	+
16.	<i>Cupressus horizontalis</i>		1903				D	+	+
17.	<i>Cupressus macrocarpa</i>		1903				v/d	+	+
18.	<i>Cupressus torulosa</i>				1905		v/d		-
19.	<i>Cedrus deodara</i>		1903				v	+	-
20.	<i>Abies pectinata</i>		1903				v	+	-
21.	<i>Larix leptolepis</i>		1903				v	-	
22.	<i>Cephalotaxus fortunei</i> (<i>fortunei?</i>)		1903				V semb	-	
23.	<i>Criptomeria japonica</i>		1903				v	-	
24.	<i>Abies nordmaniana</i>		1903				v	-	
25.	<i>Abies pichta</i>		1903				v	-	
	<i>EUCALIPTOS</i>								
26.	<i>Eucalyptus calophylla</i>		1903				v	+	+
27.	<i>Eucalyptus rostrata</i> (<i>E. camaldulensis</i>)		1903				v	+	+
28.	<i>Eucalyptus goniocalix</i>		1903				v	-	
29.	<i>Eucalyptus marginata</i>		1903				v	-	
30.	<i>Eucalyptus globulus</i>			1904			v		
31.	<i>Eucalyptus eugenioides</i>			1904			v		
32.	<i>Eucalyptus occidentalis</i>			1904			v		

33.	<i>Eucalyptus robusta</i>			1904			v		
34.	<i>Eucalyptus resinifera</i>			1904	1905		D V semb		¿?
35.	<i>Eucalyptus amigdalina</i>				1905		V semb	+	+
36.	<i>Eucalyptus angulosa</i>				1905		V semb	+	+
37.	<i>Eucalyptus bicolor</i>				1905		V semb	+	+
38.	<i>Eucalyptus colosseae</i>				1905		V semb	+	+
	PALMERES								
39.	<i>Phoenix dactylifera</i>		1903					+	+
40.	<i>Phoenix canariensis</i>			1904			cam	+	+
	ALTRES								
41.	<i>Ulmus montana</i>		1903				v	+	-
42.	<i>Quercus catesbeii</i>		1903				v	+	-
43.	<i>Acer pseudoplatanus</i>		1903				v	+	-
44.	<i>Ailantus glandulosus</i>		1903				v	+	+
45.	<i>Casuarina sp.</i>		1903				v	+	+
46.	<i>Carpinus betulus</i>		1903				v	-	
47.	<i>Alnus cordifolia</i>		1903				v	-	
48.	<i>Populus canadensis</i>		1903				v	-	
49.	<i>Alnus glutinosa</i>		1903				v	-	
50.	<i>Acacia lophanta</i>			1904			v		
51.	<i>Acacia melanoxylon</i>				1905		V semb	+	¿?
52.	<i>Gledischia triacanthos</i>			1904			v		
53.	<i>Casuarina cunninghamiana</i>			1904			v		
54.	<i>Casuarina deplanchei</i>			1904			v		
55.	<i>Casuarina distila</i>			1904			v		
56.	<i>Casuarina equisetifolia</i>			1904			v		
57.	<i>Casuarina glauca</i>			1904			v		
58.	<i>Casuarina quadrivalvis</i>			1904			v		
59.	<i>Casuarina stricta</i>			1904			V estaca		
60.	<i>Casuarina tuberosa</i>			1904			V estaca		

61.	<i>Casuarina torulosa-tenuissima</i>			1904			D		
62.	<i>Platanus orientalis</i>				1905				
63.	<i>Populus nigra</i>				1905	1907			+
64.	<i>Morus alba</i>				1905	1907			+

D: dunes, V: vivers, S: sembrat, C: camins, N: naixement, S: supervivència

Crida l'atenció que, mentre s'estava avançant prou en les tasques repobladores emprant majoritàriament *P. pinea* i *P. halepensis*, el resultat de les quals estava sent satisfactori, continuara fent proves amb altres espècies arbòries i arbustives, algunes de les quals eren pròpies d'ambients més humits; unes altres, de llocs més freds i condicions diferents a les de les dunes de Guardamar. Açò ho feu en els 6 o 7 primers anys, i és mostra del seu interès per investigar l'aplicació de noves plantes als diversos microambients per la diferent l'exposició al vent, disponibilitat d'aigua, càrrega de sals, major o menor contingut en argila, etc., i per això buscava plantes diferents per a cada ú d'aquests ambients. A més, la varietat vegetal faria més atractiva la massa arbrada afavorint la funció recreativa que, també, pensava que hauria de tenir la pineda. Finalment, per raons d'eficàcia, encara que algunes més donaren resultat positiu, es decidí per continuar amb les que eren més segures, com els pins, palmeres i eucaliptus.

Codorniu, en el treball citat anteriorment, també es refereix a que en la pinada hi ha arbres com àlbers (*Populus* sp.), *Acacia lophanta*, cedres i frondoses. Vol dir que alguns exemplars de les espècies arbòries de les que Mira ja no torna a parlar, sobrevisqueren durant un temps (Codorniu, 1908).

2 4. Plantacions posteriors

En època més tardana, quan ja Mira estava retirat del servei, a començament dels anys 30 s'obrí el camí que va des de la Font del Rei a La Gola. (Fig. 5)

A la seua vora es plantaren diverses espècies, algunes de les quals eren de les que havien sigut usades per Mira, com ara, la palmera datilera (*Phoenix dactylifera*) i tamariu (*Tamarix gallica*); però, a més, es posaren altres noves, de les quals ens han quedat restes, tot i que algunes en estat prou deteriorat. Són les següents:

- *Tamarix boveana*, o tamariu alacantí. Són característiques les seues inflorescències prou més gruixudes i llargues que les de *T. gallica*)
- *Eleagnus angustifolia*, o arbre del paradís (sembla ara desaparegut).
- *Acacia farnesiana*.
- *Acacia cyanophylla*

Fig. 5. Camí a La Gola

3. EL QUE ENS QUEDA. PLANTES ACTUALS

3. 1. Arbres i arbustos actuals

- Pins. Localització. Resposta front al medi.

La major part de la superfície dunar fou plantada de pins. Dels assajats, solament dos espècies s'usaren per a la repoblació general. Segons Mira (1929), uns 600 000, dels quals la major part, pinyers. Altres, probablement, romandrien aïllades, si alguna sobrevisqué, o bé, plantades com a ornament a la vora de camins o llocs singulars. Els anys 1980 desaparegué un pi, a la vora del camí als Vivers, que, per les fulles, en feixos de tres, podria tractar-se de l'últim exemplar de *Pinus radiata*, o *Pinus canariensis* que foren alguns dels que Mira assajà.

Pel que fa als pins pinyers i blanc, el primer, o *Pinus pinea*, és el que més extensió ocupa. Té una forma molt regular, de paraigua. Assoleix més de 20 metres quan es troba en terrenys favorables. A priori era el que menys possibilitats tindria per a ser utilitzat de manera massiva, segons Mira, puix els antecedents forestals i la bibliografia li donaven menys probabilitats d'èxit que al pi marítim i que al pi blanc. La millor resposta, també possiblement el que tinga una forma de copa que és més regular que el pi blanc i la possibilitat que poguera servir com a recurs econòmic (pels pinyons) per a la població, condicionarien el major ús d'aquest arbre front al pi blanc.

El pi blanc o *Pinus halepensis* té una forma més irregular, i també pot arribar a superar la vintena de metres. Les seues pinyes són petites i no es pot aprofitar el pinyó per al consum humà.

Tot i que el pi pinyer assolí un desenvolupament major que el blanc, passant el temps, quan els arbres ja estaven al voltant dels 90-100 anys, s'ha vist que el pinyer ha suportat pitjor les plagues (p. e., la del barrinador, o *Tomicus sp.*) i la duresa del medi que el blanc. Per això el *P. halepensis* ha estat una de les espècies usades profusament per a la formació de boscos protectors a Alacant, especialment des dels anys 40 als 80 del segle passat (Pastor i Martín, 1992). La major mortaldat s'ha produït en els pinyers, fins i tot en aquells que ocupaven depressions entre les dunes i tenien més accés a l'aigua (Fig. 6) També s'ha observat una producció molt minsa, o absència, de pinyes que està disminuint en els darrers 20 anys. (Candela i Pastor, 2000)

L'estructura de la coberta arbòria varia en la forma segons els pins estiguen més a prop o més lluny de la mar i, per tant, més o menys sotmesos al vent i aerosols salins. Dintre de la varietat que es pot trobar, puix la topografia no és homogènia, podem assenyalar dos tipus.

- Pins amb creixement més o menys vertical en el tronc, amb copa afectada poc pel vent. Aquesta estructura és la que predomina en les dunes interiors. (Fig. 7)

Fig. 6. Pins pinyers morts en un fondo

Fig. 7. Pinada interior

Fig. 8. Mallada

- Pins inclinats de manera notable, fins i tot arriben a estar tombats. La copa pot presentar un deteriorament en la part de llevant exposada al vent i tenir viva la part del ponent, i assoleix l'aspecte d'una bandera. Solen trobar-se majoritàriament en la zona de mallada o en els primers 100-200 m prop de la mar. (Fig. 8)

- Xiprers. Els xiprers que Mira manà plantar són de les espècies *Cupressus macrocarpa* (Fig. 10) i la que en aquell temps figurava com *Cupressus horizontalis*. Els macrocarpa quasi han desaparegut dels camins, com es pot veure quan passem pel camí als Vivers i el comparem amb la fotografia de Mira l'any 1915. Encara queden a les cunetes algunes soques dels arbres tallats. Pel que fa a *C. horizontalis*, aquesta ara es considera una varietat de *Cupressus sempervirens*, de la qual hi ha dues formes, la *fastigiata*, que és la que presenta una morfologia de copa molt estreta perquè totes les branques creixen cap amunt molt apegades al tronc (la típica dels xiprers de cementeri), i la forma *horizontalis*, de branques més obertes, amb disposició horitzontal, d'on li ve el nom, que en la punta es corben cap amunt. Encara que Mira no nomena que la forma estreta fóra usada, potser perquè aquesta mateixa forma dóna poca cobertura, ara se'n veuen molts. És probable que posteriorment a ell, es plantara com ornamental en els camins.

Camino del Vivero. Trozo con cipreses macrocarpa en las cunetas.

Año 1910,

Fig. 9. Camí amb *C. macrocarpa* 1915

Fig.10. *C. macrocarpa*. Passeig I. Mra.

Fig.11. *C. sempervirens*. A l'esquerra, la varietat *fastigiata*. A la dreta, la varietat *horizontalis*.
Camí dels Vivers

Ara, tant la *fastigiata* com l'*horizontalis* es troben a la pineda i en ocasions juntes. Així, doncs, no tenim dues formes de xiprers, sinó tres. (Veure fig. 9 a 11).

- Eucaliptus (5 sp. actualment presents). De les 13 espècies d'eucaliptus que provà de plantar, solament dues s'empraren àmpliament (uns 5 000 arbres plantats). Una d'elles, *Eucalyptus camaldulensis* (també denominat *E. rostrata*) té l'escorça llisa i els fruits petits. (Fig.12)

L'altra, que té els fruits més grans, d'entre 1 i 2 cm, i fa els didalets amb que es jugava quan era normal anar a jugar a la pineda, és l'*E. gomphocephala*, que té escorça rugosa i fibrosa de color gris. (Fig. 13)

Ambdues es troben disperses o en petites masses per tot arreu en terrenys plans o en interdunes i pels voltants dels camins. Ocupen dues zones en el límit oest de la pineda per la part més ampla de les dunes, ja en contacte amb terrenys de conreu o incults, a ambdós costats del riu, un per la zona del Ventorrillo i l'altra, per la de La Fonteta. (fig. 14)

A més he pogut trobar una altra espècie, d'escorça blanquinosa i llisa, amb fruits petits, però amb diferent grandària dels del *camaldulensis*, i diferent forma del caputxó.

Fig. 12 *E. camaldulensis*. a) Tronc i b) inflorescències.

Fig.13 *E. gomphocephala*. Detall d'escorça (a) i inflorescència (b).

Altres dues espècies són d'escorça rugosa i amb fruits més petits que el *gomphocephala*, amb caputxons llargs i cònics rectes una d'elles, i l'altra cònics llargs, però corbats a la punta, (fig. 15), possiblement *E. cornuta*, segons Silva Pando, (com. personal, 2019). Em queda per fer una descripció més detallada i determinar l'espècie a la que pertanyen, que podrà ser motiu d'altre treball. Aquestes tres darreres espècies

Camino de la desembocadura del Rio Segura (La Gola). A la derecha un rodal de eucalyptus rostrata.

Año 1920.

Fig. 14. E. Rostrata, 1922

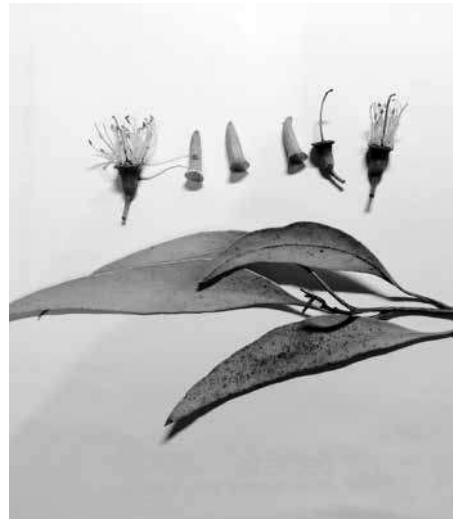

Fig. 15 Eucalyptus sp. Arbre sencer (a) i detalls (b). Camí dels Vivers.

estan disperses i mesclades entre les dues més abundants, i se'n poden veure alguns exemplars a la vora dels camins dels Vivers i de la Gola.

Podria ser trobar-se encara alguna espècie més, mesclada entre altres eucaliptus i pins. De fet, fa uns 30 anys encara hi havia, pels voltants del camí dels Vivers, exemplars probablement d'*E. cinerea*.

- Palmeres. De les dues espècies anomenades per Mira, solament una, la *Ph. dactylifera* s'emprà extensament (40.000) per a plantar en els llocs baixos, com ell indica en la seua memòria, que són les mallades i zones properes a la duna litoral. La *Ph. canariensis* o palmera canària quedà restringida a llocs de camins o algun altre molt reduït. Com apunt anecdòtic esmentarem les dues palmeres *Washingtonia* robusta que manà plantar a l'entrada dels Vivers dedicades a les filles de Ricardo Codorniu.

Actualment les palmeres de les zones de mallada, on es plantaren inicialment, presenten un grau de deteriorament elevat i mortaldat. Per eixa raó han estat sent substituïdes per *P. halepensis*.

- Tetraclinis. L'anomenat "xiprer de Cartagena", o *araar*, en àrab, i científicament, *Tetraclinis articulata*, fou assajat, però no degué donar resultats tan ràpids com es desitjava i no s'usà. Això no obstant, en alguns llocs quedaren uns quants exemplars que formen un rodalet en una interduna a mà esquerra (en direcció a La Gola) del camí de la Fonteta a La Gola, que han assolit una alçada notable que supera els deu metres (Fig. 16). També se'n troben junt a la casa forestal dels Vivers i dispersos pels camins i interior. Ha resultat ser, a llarg termini, més resistent a les condicions ambientals de les dunes que els pins. Rebrotta de soca i per la part baixa de la tija, per la qual cosa estos arbres ofereixen una cobertura a ran de terra major que els pins. Actualment se'n veuen molts perquè, per les característiques esmentades, s'empren en les campanyes educatives de repoblació en la festa de l'arbre i també s'han posat pel personal dels vivers per a suplir les marres dels pins.

- *Juniperus phoenicea*. Popular-

Fig. 16. Tetraclinis

ment és la savina. No és abundant, per la qual cosa, trobar-la no és fàcil. El seu aspecte de petit xiprer fa que pugui passar desapercebuda.

- *Juniperus oxicedrus*. Conegut com a ginebre. La seua presència en el terme de Guardamar, en l'horta, donà nom a una partida, el "Ginebral". Té fulles punxegudes i és més fàcil de distingir que el *phoenicea*. És escàs i, com l'anterior, no és fàcil veure'l. Ambdós arbustos els he vist en el parc Alfonso XIII, entre el camí als Vivers i el poble.

- *Ailanthus altissima*. Denominada per Mira com *A. glandulosa*. Es poden veure alguns exemplars entre el final del Canal del tio Batiste i el camí de La Fonteta a La Gola. Com que és una planta de gran capacitat invasora, no podem assegurar que els exemplars que ara hi ha siguin procedents dels de la repoblació o que s'hagen introduït més tard.

3. 2. Herbàcies i arbustives

Paisatgísticament, domina la cobertura arbòria que ocupa la part de les dunes més interiors i visualment és la més transformada. Però en la duna litoral, en la mallada i en les dunes baixes ha recibit la vegetació pròpia del sistema dunar i potser tornem a tenir les mateixes plantes que abans i les mateixes comunitats (veure apartat 1.2.2). La quantitat i varietat d'espècies no arbòries no ens permet fer ací una descripció florística. Així, farem un comentari sobre l'evolució de les comunitats vegetals en conjunt i, si de cas, sobre algunes de les espècies més significatives o dignes de ressaltar per algun motiu.

Ja hem comentat en la part introductòria que les plantes solen associar-se en funció de les condicions ambientals, de manera que uns ambients semblants tindran una presència semblant de plantes. Nosaltres hem distingit a grans trets unes condicions d'arenas soltes i altres d'arenas fixades amb vegetació pròpia, tal com ho va descriure Mira. En conjunt pertanyen a la classe *Ammophiletea* (Rigual, 1972), per la planta més característica, el barró o *Ammophila arenaria*.

La part d'arena solta correspon fonamentalment a la duna litoral, que actualment ha perdut altura, està més aplanada, amb menys pendent i més amplària i ocupa part de la mallada inicial. Ací trobem, de les que va anotar Mira, *Psamma arenaria* (= *Ammophila arenaria*), *Pancratium maritimum* i *Cyperus schoenoides*. A més, es troben presents *Lotus creticus*, *Medicago marina*, *Sporobolus pungens* i *Eryngium maritimum* totes elles dintre de ordre *Ammophiletalia*, inclòs en la classe *Ammophiletea*.

Darrere de la duna litoral, la sorra ja està més fixada, hi ha més protecció front el vent, i major disponibilitat hídrica. Algunes plantes són comunes a les que hem anomenat més amunt, però hi ha altres de diferents. De les que cità Mira, tenim: *Ononis natrix* o mata melera, *Helichrysum stoechas* o sempreviva, *Thymelaea hirsuta* o bufalaga, *Silene littorea*, *Zollicoferia resedaefolia*, *Echium maritimum*, *Scirpus holoschoenus*

o Lagurus ovatus. Hi ha una planteta, la *Crucianella marítima* o credeueta marina, nomenada per Cavanilles, que dona nom a l'associació: *Crucianelletum*, dintre de la classe *Ammophiletea*.

Cal fer ací esment de *Carpobrotus*, que encara que Mira ja advertí que havia d'estar solament en talussos forts i tallafocs, no s'ha pogut controlar i ha colonitzat grans extensions de dunes, amb el resultat de l'alteració de les comunitats herbàcies que hem descrit abans.

Altres plantes citades per Mira, com els joncs, *Juncus communis*; tamarius, *Tamarix gallica*; carritxos, *Phragmites communis* o el matacà, *Cynanchum acutum* apareixen en llocs amb més disponibilitat d'aigua, i pertanyen a diverses comunitats vegetals que ací seria massa aventurat dir que eren les que Mira es trobà, puix ja no disposem de més dades en els seus escrits. Això no obstant, si que podem dir que l'evolució del sistema ha fet que en moltes zones deprimides topogràficament, on es troben moltes de les plantes que hem anomenat, s'hagen mort moltes de les palmeres i pinets que es plantaren originalment i haja reeixit la vegetació original. Són les zones denominades de "slack" que corresponen a les més baixes de la mallada o de la interduna, on el nivell freàtic està molt superficial. Esta vegetació de slack, on trobem també espí negre, cambró i llentiscle, dóna una diversitat paisatgística remarcable a la monotonia de pins i palmeres. (fig. 17)

Per acabar, farem esment d'algunes plantes interessants, per rares o perquè estan en risc de desaparició o en situació de vulnerables.

Fig. 17. Depressió o "slack"

- *Launaea arborescens* (solament hi ha un exemplar localitzat)
- *Periploca angustifolia*
- *Teucrium dunense*
- *Otanthus maritimus* o mata blanca. (Solament he localitzat un rodal de 2 ó 3 exemplars)
- *Calystegia soldanella*. He vist algun exemplar per la zona del Pinet.

Tampoc està de més advertir de la presència d'espècies noves, algunes de les quals, amb potencial invasor han estat introduïdes per l'acció humana (restes de jardins, per exemple), o l'expansió d'espècies nitròfiles. Exemples: *Aloe sp.*, *Cylindropuntia, sp.*, *Lantana camara*, *Oryzopsis miliacea*...

4. CONCLUSIONS

Qualsevol acció humana, i en aquest cas, una repoblació, sobre el medi produeix un impacte ambiental que, encara que socialment siga convenient, modifica l'entorn.

Veiem que el procés de repoblació ha suposat la modificació del medi, canviant la seua estructura morfològica mitjançant la formació de dunes artificials i la destrucció d'altres ja existents. Altra alteració fou la introducció d'espècies vegetals, de les que s'assajaren unes 80, la major part arbòries, encara que després se n'usaren un nombre reduït. La introducció d'espècies arbòries ha modificat substancialment el paisatge i la dinàmica dunar. La utilització d'espècies herbàcies ha estat més acord amb les condicions ambientals, puix s'empraren moltes de les espècies que ja hi havia a la zona. En contrast amb l'aspecte boscós de la pineda, apareix la vegetació pròpia dels medis dunars que primerament fou alterada, però que en l'evolució al llarg del centenar d'anys, ha reeixit i ha recuperat en part l'aspecte inicial, tot i que, ara, malauradament, pot estar amenaçada per altres factors que no tenen res a veure amb la repoblació, sinó amb la pressió turística, en sentit ample.

REFERÈNCIES DOCUMENTALS

1877. Real Orden de 8 de noviembre. Revisión del Catálogo de montes exceptuados de la desamortización.
1896. Real Orden de 21 de noviembre. División de zonas forestales.
- MIRA Y BOTELLA, Francisco. (1897). Proyecto de defensa, fijación y repoblación de las dunas del termino de Guardamar.
- MIRA Y BOTELLA, Francisco. (1897). Proyecto de defensa, fijación y repoblación de las dunas del termino de Elche.

BIBLIOGRAFIA

- BRUNO GÓMEZ, J. (2006): *La flor de Guardamar*, Ajuntament de Guardamar del Segura, Guardamar.
- CAMARASA, J. M. I CATALÀ, J. I. (2007): *Els nostres naturalistes*, Monografies Mètode, Publicacions de la Universitat de València, València.
- CANDELA I QUESADA, J., (2017): “Els espais patrimonials naturals i culturals de les dunes i de la repoblació. Museització a l’aire lliure i a la Casa-Museu”, *Baluard, Anuari de l’Institut d’Estudis Guardamarencs*, 6, 2017.
- CANDELA I QUESADA, J. I PASTOR LÓPEZ, A., (2000): “Producción de Frutos y semillas en repoblaciones protectoras de pino piñonero en la pinada de Guardamar-La Marina (Alicante). Implicaciones sobre su regeneración natural”, *Actas I Simposio del pino piñonero*, 2000, Valladolid.
- CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, tom 2on, edició facsimilar, Albatros, València. 1995.
- CODORNIU Y STÁRICO, R., (1908): “Las dunas de Guardamar”. *Revista de Montes*, 754, 1908.
- COSTA TALENS, M. (1986): *La vegetación en el País Valencià*, Universitat de València. Secretariat de publicacions, València.
- FERNÁNDEZ DARRIBA, A. I SILVA PANDO, F. J., (2016): “El género *Eucalyptus* (Myrtaceae) en Galicia: Claves y descripción”, *Nova Acta Científica Compostelana (Biología)*, 23, pp. 23-51, 2016.
- LLOBERA SERRA, F. I VALLADARES, F. (1989): *El litoral mediterráneo español*. Tom I, Penthalon, Madrid.
- MATEO SANZ, G. I CRESPO VILLALBA, M. B. (1988): “Manual para la determinación de la flora valenciana”, *Monografías de flora Montiberica*, 3, 1988, València.
- MIRA Y BOTELLA, F. (1903A): “Reseña de las dunas de Guardamar”. *Revista de Montes*, 635, juliol.
- 1903b. *Revista de Montes*, 636, juliol.
- 1903c. “ ” 637, agost.
- 1903d. “ ” 638, agost.
- 1904 “ ” 656, maig.
- 1905a. “ ” 681, juny.
- 1905b. “ ” 682, juny.
- 1906 “ ” 706, juny.
- 1909 “ ” 767, gener.
- MIRA Y BOTELLA, F. (1906): “Las dunas de Guardamar”. *Memorias de la Real Sociedad Española de Historia Natural*. Tomo IV.
- MIRA Y BOTELLA, F., (1917): “Trabajos realizados en la División hidrológico-forestal del Segura”. *Revista de Montes*, 959. 1917.
- NAVARRO MEDINA, J. (1987): “Avifauna de las dunas litorales”, en ESCARRÉ, MARTÍN i SEVA, eds., *Estudios sobre el medio y la biocenosis en los arenales costeros de la provincia de Alicante*, Instituto de Cultura Gil Albert. Diputació d’Alacant, Alacant.

- PASTOR LÓPEZ, A. I MARTÍN MARTÍN, J. (1987): “Los bosques protectores de *Pinus halepensis* en la provincia de Alicante. Características de un proceso de revegetación”, *Mediterránea. Serie de estudios biológicos*, 1992, Universitat d’Alacant, Alacant.
- RIGUAL MAGALLÓN, A. (1972): Flora y vegetación de la provincia de Alicante. Instituto de Estudios Alicantinos. Diputació d’Alacant, Alacant.
- SAULEDA, NARCÍS (1987). “Tenebriónidos, carábidos y heterópteros”, en ESCARRÉ, MARTÍN i SEVA, eds., *Estudios sobre el medio y la biocenosis en los arenales costeros de la provincia de Alicante*, Instituto de Cultura Gil Albert. Diputació d’Alacant, Alacant.
- SERRA LALIGA, LLUIS (1999): *La flora de Santa Pola*, Col·lecció Quaderns de Santa Pola. Ajuntament de Santa Pola, Santa Pola.
- SEVA, EDUARDO (1987): “Saurios, ofídios y mamíferos”, en ESCARRÉ, MARTÍN i SEVA, eds., *Estudios sobre el medio y la biocenosis en los arenales costeros de la provincia de Alicante*, Instituto de Cultura Gil Albert. Diputació d’Alacant, Alacant.
- SEVA, E.; GUTIÉRREZ, A.; MARTÍN, J. I ESCARRÉ A. (1987): “Plantas psammófilas”, en ESCARRÉ, MARTÍN i SEVA, eds., *Estudios sobre el medio y la biocenosis en los arenales costeros de la provincia de Alicante*, Instituto de Cultura Gil Albert. Diputació d’Alacant, Alacant.

JAIME ALFONSO *EL BARBUT*, UN BANDOLERO EN LAS FILAS REALISTAS

Francisco Javier Salmerón Giménez
Universidad de Murcia

RESUM

L'article se centra en la figura del bandoler Jaime Alfonso, conegut com *el Barbut* i la seua presa de partit pel bàndol realista durant la guerra civil de 1822-23. Després que les noves autoritats liberals es negaren a indultar-ho, Alfonso va entrar en un procés de politització de les seues accions, compaginant la seua activitat delictiva amb la defensa de la religió i del "bon monarca", amb les quals les va legitimar. Va participar en xocs militars que van sembrar la inquietud en la zona limítrof entre les províncies d'Alacant i Múrcia, centrats particularment a Oriola, epicentre de la rebel·lió realista.

Paraules clau: Trienni Liberal, realistes, liberalisme, guerra civil, Orihuela.

RESUMEN

El artículo se centra en la figura del bandolero Jaime Alfonso, conocido como *el Barbut* y su toma de partido por el bando realista durante la guerra civil de 1822-23. Después que las nuevas autoridades liberales se negasen a indultarlo, Alfonso entró en un proceso de politización de sus acciones, compaginando su actividad delictiva con la defensa de la religión y del "buen monarca", con lo que las legitimó. Participó en choques militares que sembraron la inquietud en la zona limítrofe entre las provincias de Alicante y Murcia, centrados particularmente en Orihuela, epicentro de la rebelión realista.

Palabras clave: Trienio Liberal, realistas, liberalismo, guerra civil, Orihuela.

ABSTRACT

This paper focuses on the figure of the bandit Jaime Alfonso, known as *el Barbut* and his party for the realistic side during the civil war of 1822-23. After the new liberal authorities refuse to pardon him, Alfonso entered into a process of politicization of his actions, combining his criminal activity with the defense of religion and the "good monarch", which legitimized them. He participated in military clashes that disturbed in the border area between the provinces of Alicante and Murcia, particularly focused on Orihuela, epicenter of the realistic rebellion

Key words: Liberal Triennium, realists, liberalism, civil war, Orihuela.

1. JAIME ALFONSO “SE ECHA AL MONTE”

Jaime Alfonso Juan nació en Crevillent en 1783 de padres campesinos, lugar en el que trabajó desde muy joven como pastor. Casado en 1803 pasó a hacerlo como campesino en Catral, donde tres años después, en 1806, un acontecimiento fortuito cambiaría su vida al descubrir a alguien que se acercaba a las viñas en las que trabajaba con la intención de robar. En el forcejeo posterior le quitó la navaja al asaltante y se la clavó en su costado, lo que le produjo la muerte. Como ante la Justicia del día no podía invocarse la legítima defensa, su única escapatoria era la huida, adentrarse en la sierra de Santomera y, en expresión de la época, “echarse al monte”, donde se dejó crecer su negra y espesa barba y se puso en relación con los malhechores que lo poblaban y que empezaron entonces a conocerlo como *el Barbut*.

Fig. 1. Retrato de Jaime Alfonso
(autor desconocido)

Aunque existen hasta tres versiones del suceso, todas coinciden en su carácter fortuito y en la fatalidad del mismo, no apareciendo en ninguna de ellas como culpable de los hechos. Las otras dos hablan del amor filial del bandido o la negación de un permiso para visitar a su madre moribunda. La mayor parte de la información sobre las primeras etapas de Jaime Alfonso provienen de una novela publicada en 1859 por Fernando Garrido, quien aseguró que obtuvo los hechos de testigos presenciales o de personas que vivieron en su tiempo por su zona de actuación, quienes lo describieron como un hombre fuerte, de nariz aguileña, mirada triste, tez morena y poblada barba negra.

Parece que una vez inmerso en el mundo del bandolerismo se mostró partidario de no utilizar en sus acciones la violencia gratuita, lo que lo habría llevado al enfrentamiento con los hermanos conocidos como los *Mojicas*, quienes solían asesinar a sus víctimas tras robarlas. Jaime mató a los hermanos y se hizo dueño de la cuadrilla.

Con la invasión napoleónica, Jaime Alfonso aumentó sus acciones: siguió robando pero convertido ahora en patriota en la lucha contra los invasores franceses. Además, tuvo tiempo para volver a casarse, pues su primera mujer había muerto años antes.

Lo hizo en 1810 en la iglesia parroquial de Crevillent con María Antonia Sol, hija también de jornaleros de ese pueblo. Evidencia de que no había roto con su comunidad, con la que siempre se encontró vinculado.¹

En agosto de ese año se le sitúa en Murcia dispuesto a ayudar a la ciudad que esperaba un asalto de las tropas de Sebastiani. Parece que al año siguiente logró capturar con su cuadrilla a un destacamento francés que se dirigía hasta Orihuela. En el área de Cieza-Calasparra se unió al guerrillero Villalobos para emprender una acción contra los franceses en Pozo Cañada. De allí pasó a la costa, dedicado a interferir en las comunicaciones francesas.²

La aparición tras la guerra de una numerosa población excedentaria abocó a muchos hombres al bandolerismo como medio de vida. Jaime Alfonso organizó con eficiencia a su gente, especializándose en el ataque a los traficantes en tiempos de feria y en el rapto de personalidades o de sus parientes a quienes pedía un rescate. Sus contemporáneos le concedieron el don de la ubicuidad pues aparecía y desaparecía y evitaba ser detenido y cuando una partida militar creía tenerlo acorralado aparecía por un punto distante como por arte de magia. En realidad su conocimiento del terreno y su inmensa red de confidentes en los pueblos y en las sierras le permitían esa movilidad legendaria; a lo que se sumaba el hecho de que nadie se atrevía a denunciarlo, lo que le permitió, por ejemplo, acudir en 1821 a la feria de Elche, pasearse entre los puestos, mezclado con comerciantes y soldados, para asaltarlos después en el camino real. Además, claro, del miedo que infundía, pues si un alcalde lo traicionaba o sucumbía ante la presión del gobierno este llegaba a creerse perdido, pues parecía que Jaime Alfonso siempre aparecería en el horizonte con una banda de hombres armados, según el relato del conde de Carnavon.

Su actitud durante la guerra de la Independencia le valió el indulto que el general Francisco Javier Elío le concedió por el asesinato cometido en 1806. Volvió entonces a Crevillent a vivir una vida apacible que en cualquier caso no disfrutó por mucho tiempo, pues en 1815 robó una bolsa con onzas de oro y de nuevo huyó al monte, perseguido por los soldados que no lograron detenerlo y reanudó su vida de bandolero. Esta segunda ruptura aparecerá también como “justa” en la leyenda posterior. El dueño de la tierra que Jaime cultivaba desde su regreso le habría aumentado arbitrariamente la renta que este debía pagar y lo acusó de ladrón en público. De modo que reunió a sus antiguos compañeros de la partida y asaltó las carretas donde se transportaban los frutos y el dinero del resto de colonos tan injustamente tratados, según esa versión.³

---

1 TORRAS, J.: *Liberalismo y rebeldía campesina 1820-1823*, pp. 177 y ss.

2 MONTES BERNÁRDEZ, R.: *El bandolerismo en la Región de Murcia durante el siglo XIX*, p. 55.

3 TORRAS, J.: *Liberalismo...*, pp. 182 y ss..

Fig. 2. Cubierta de *Jaime el Barbudo o los bandidos de Crevillente*, de Francisco de Sales Mayo, 1868

2. PRINCIPAL APOYO DEL BANDO “TRADICIONALISTA”

En 1820, con la vuelta del liberalismo al poder tras el pronunciamiento de Riego en Cabezas de San Juan y las sublevaciones ocurridas en La Coruña, Murcia, Cartagena o Zaragoza, Jaime intentó conseguir el indulto de las nuevas autoridades y se ofreció a ellas. El 23 de mayo de ese año mandó escribir una carta dirigida al Ministro de Gracia y Justicia solicitándolo. La carta se envió desde la sierra de la Pila, comunicando que “en albricias de las nuevas instituciones que acaban de restablecerse” pedía el indulto real para él y cinco compañeros. Se decía arrepentido, justificando sus acciones con el argumento de que con la situación anterior era imposible conseguir el sustento. Ahora quería colaborar con la nación y disfrutar de la felicidad “que prevé van a procurarla tantos dignos hombres escogidos”. Decía sentirse deseoso de reconciliarse con sus hermanos, aquellos a los que había robado, pero sin vejarlos ni procurarles mal trato, señalando que nunca había robado al pobre, con lo que recreaba un autorretrato de bandido generoso.

El gobierno recabó la información que necesitaba a fin de tomar una decisión. Desde la Audiencia granadina se le informó que existían varias causas pendientes contra el bandido, entre ellas dos por homicidio. Desde València se comunicó que se trataba de un criminal condenado a muerte en rebeldía. Sólo desde Murcia recibió apoyo la petición, pues el Jefe político de esta provincia, que lo había perseguido en vano, conocía el valor de su ascendiente sobre muchas personas, “el favor que le prestan aquellos habitantes y tal vez los Ayuntamientos”.

En los meses siguientes, en los que comprobó que no recibiría el indulto de los liberales y en los que percibió cómo cambiaba el sentimiento popular respecto a las nuevas instituciones, cambió de opción política. La relajación de la presión tributaria del primer año económico granjeó al régimen constitucional la neutralidad de las masas campesinas, pero a mediados de 1821 no parecía poder ofrecerles ventajas tangibles que las comprometiesen a apoyar su consolidación, por lo que compartió la hostilidad que entre la gente del pueblo comenzaba a suscitarse y abrazó una causa con la que pretendidamente defendía a la religión y al buen monarca, preso entre pérfidos ministros.⁴

Ya a finales de julio de 1820 Jaime Alfonso se había presentado a plena luz del día en la plaza de Crevillent preguntando públicamente por un hombre a quien quería dar muerte. Entre el clero y el vecindario de la villa reunieron un rescate de 2.400 reales. El periódico murciano *El Libertero* recogió la noticia, resistiéndose, sin embargo, a darle crédito, pues se trataba de una población de “500 almas”, aunque pedía que se evitasen tan “vergonzosos y desagradables desórdenes”.⁵

---

4 TORRAS, J: *Liberalismo...*, pp. 188-193.

5 *El Libertero*, 14 de septiembre de 1820.

Y tras reforzar los efectivos de su partida situada en la sierra de Crevillent, comenzó un proceso de politización de sus acciones con la exigencia de contribuciones a los políticos liberales, quines debían ser sus víctimas desde siempre, dada la composición sociológica del liberalismo y la especialización de Jaime Alfonso y los suyos en el secuestro de personas, método de extorsión con el que consiguieron cantidades importantes de dinero. De hecho, en febrero de 1822 secuestrarían a un comerciante de Orihuela, López Campillo, por el rescate del cual lograron 20.000 pesos y en abril, junto con el bandolero Agulló, se llevaron a Josep March, importante comerciante oriolano.⁶

El Barbut continuó asegurando la inseguridad de los caminos en la temporada de ferias, que comenzaba en julio en Petrer y acababa a finales de septiembre con las de Yecla y Villena, exigía a los comerciantes que concurrían a ellas los “impuestos” correspondientes, que nunca eran excesivos, pues entendía que para asegurar su poder debía de moderar su codicia.⁷

Cuando el 9 de noviembre de 1820 cerraron las Cortes, dejando en funcionamiento una Diputación Permanente hasta su próxima apertura, Fernando VII aprovechó la oportunidad para nombrar, sin la preceptiva sanción del ministro, a José de Carvajal como capitán general de Castilla la Nueva en sustitución de Vigodet, con mando militar por tanto sobre la guarnición de Madrid, una acción anticonstitucional concebida para encabezar un golpe de estado al modo en que lo hizo en València en 1814. El ministro de la Guerra no dio cumplimiento a la orden real y la Diputación elevó una segunda exposición al monarca requiriéndole su regreso a la Corte y la separación de su camarilla. La pugna entre el Trono y los liberales se abrió así a hostilidades de mayor nivel.

Los efectos provocados por el intento de golpe de Estado no se limitaron a Madrid, ya que se extendieron por el conjunto de España. En València, una parte importante del pueblo se dirigió hasta la casa consistorial para exigir la separación de los oficiales del regimiento de Artillería, de quienes recelaba, temiendo un golpe que finalmente tendría lugar. Las protestas sólo conseguirían entonces la suspensión temporal de algunos de los oficiales.⁸

Este primer intento de vuelta al absolutismo siguiendo el modelo que había tenido éxito en 1814 se produjo a la vez que aparecían en la periferia peninsular las primeras acciones violentas contra el liberalismo, de modo que en la primavera de 1821, durante la Cuaresma, cuando los misioneros exponían sus encendidas proclamas, la partidas se habían multiplicado en el conjunto de España, lo que demostraría su significación religiosa, en el sentido de “deber religioso”, unas veces verdadero y

---

6 MILLÁN Y GARCÍA VARELA, J.: *Realismo y carlismo en el sur del País Valenciano*, pp. 107-108.

7 TORRAS, J.: *Liberalismo...*, p. 193.

8 A.H.N., *Exposición del Ayuntamiento de València a las Cortes*, 17 de diciembre de 1822, ESTADO, 144.

otras veces simulado. Hemos de considerar que los principales impulsores contra el proyecto liberal eran los clérigos, quienes en sus prédicas dirigidas en especial a las mujeres se declaraban como perseguidos, rogaban que se pidiera por ellos, y situaban a los liberales como herejes, impíos y perseguidores del clero.⁹

El posicionamiento del *Barbut* y su partida en el campo realista entra dentro de la normalidad ya que los bandoleros eran fuertemente conservadores. Como campesinos asumían una realidad social cuya forma cotidiana y cuya definición venían determinadas por una costumbre de validez indiscutida dentro de su propio grupo. Un campesino del que el bandolero dependerá durante toda su vida al margen de la sociedad, pues siempre necesitará a su entorno, en una especie de umbilical dependencia. Por eso el bandolero necesitaba ajustar su imagen a la de su grupo, del que dependía, y por eso su imagen siempre era “tradicional” y en algunos casos, como la de Jaime cuando no consiguió el nuevo indulto, “tradicionalista”. No solían tener los bandoleros un programa de reconstrucción de las realidades sociales, no buscaban un mundo nuevo, sino que tomaban la justicia por su mano en aspectos y situaciones concretos, sin pretensiones de generalización y en defensa de un orden, el que conocían y al que defendían, de tal modo que sus acciones al margen de la ley se entienden en defensa de ese orden.

Cuando en la venta de Cancarix Jaime Alfonso y otros treinta de su cuadrilla robaron a más de trescientas personas, en un meticuloso robo que duró más de cuatro horas, estas contarían después en Murcia que los ladrones decían que ellos no querían andar en esas revueltas políticas y que si habían ido a algunos pueblos es porque habían sido llamados, lo que llevó a la conclusión de que en Orihuela y en Murcia se había formado un plan con la aparición de Jaime como cabeza de facciosos y de otra partida, ya reducida. Jaime sería el “maniquí, así como es la esperanza de los perversos conspiradores de ambas ciudades”. Pensaban que Jaime más quería ser ladrón que General de la Fe, aunque ya hemos visto la perfecta unión de las dos caras que habría de conseguir revistiendo de religión sus robos. Ahora además de robar “politicizaba” sus acciones con el derribo de las lápidas constitucionales de los pueblos y su exigencia de “contribuciones” a los vecinos liberales. Pero, como apuntara Torras, sus vinculaciones políticas eran por completo accesorias, tratándose de compromisos cuyo objeto principal era facilitar su actividad delictiva, aumentando sus cómplices y colaboradores y, quizás más importante, legitimarla.

Sus contemporáneos daban por hecho que Jaime contaba con la protección de poderosos. De hecho era frecuente que los bandoleros tuvieran fuertes protecciones, hasta el punto que se llega a afirmar que no hubo bandolero célebre que no tuviera sus “aldabas”, en la cabeza del partido o en la capital de la provincia.¹⁰

---

9 MILLÁN Y GARCÍA-VARELA: *Realismo y carlismo...*, p. 111.

10 GOMEZ MARÍN, J. A.: *Bandolerismo, Santidad y otros temas españoles*, pp. 18-40. Y TORRAS, J.: *Liberalismo...*, pp. 191-197.

Coincidiendo con los sucesos que tuvieron lugar en la iglesia de las santas Justa y Rufina de Orihuela y con una conspiración realista que fue abortada en Catral, apareció en la escena política Jaime Alfonso, *el Barbut*. En el Hondón de las Nieves reunió a su gente al grito de “¡Vivan las cadenas! ¡Muera la Constitución!”. En contra de las Cortes de Cádiz ensalzó al rey Fernando y se engalanó con escapularios, como defensor de la fe católica amenazada, con una ferviente defensa de la Inquisición. Elevado al rango de General de la Fe llevaba siempre en su caballo una bandera con una cruz de color verde en uno de cuyos lados podía leerse “viva Fernando 7°”, mientras que por el otro estaba escrito “viva la Religión y muera la Constitución”. La conexión de sus intereses con los del cabildo oriolano que buscaba, como en otros lugares de España, expertos que pudieran promover con éxito acciones de guerrilla, consiguió el acercamiento entre ambos, concedores los religiosos de su prestigio popular, de un valor inestimable a la causa realista y se convirtió en su brazo armado.

Se llegó al punto de que la persecución de las conspiraciones absolutistas y del bandolerismo se convirtieron en un mismo problema para las autoridades liberales, pues resultaban inútiles todos los medios empleados para procurar su captura. Incluso el Consejo de Estado, con muchos reparos, aprobó en el verano de 1821 el indulto para *Barboncho*, un miembro de su gavilla capturado en el Cordón de Elche y condenado a muerte, quien ofreció su implicación para apresar a Jaime. Desde mayo comenzaron las actividades organizadas para acabar con el Barbut, que mantuvo su refugio principal en la sierra de Crevillent, lugar preferido por las partidas de malhechores, como la de Pedro González, deshecha en abril de 1821. Aunque su constante movimiento lo llevaría frecuentemente a un refugio en la sierra de la Pila, hoy conocido como la Cueva de Jaime. La milicia de Novelda mató a uno de los más afamados de su cuadrilla, conocido como *Marrana* y el Jefe político de Alicante ofreció 30.000 reales por su cabeza y 4.000 por los restantes de su partida.¹¹

No era la de Jaime la única partida que actuaba en este territorio, aunque sí la más importante. En el Bajo Segura habían aparecido entre los meses de marzo y abril de 1821 varias partidas realistas, como las de Pedro Dueñas, presbítero de Almoradí, Pascual Tribes, capitán del ejército capturado en Callosa, Juan Villa, presbítero racionero de la catedral de Orihuela, Manuel Samper, *el de la posta*, Cayetano *el Jabonero*, José Jofré y otros, pero tenían poca fuerza y hasta la captación por los realistas de Jaime no tuvieron importancia real. Y en la zona propiamente murciana, José Norte, conocido como *el Calvo*, se convirtió en cabecilla de una facción que se levantó en Beniel y que junto a otros de su comarca quitaron la lápida de la Constitución, llegan-

---

11 TORRAS, J: *Liberalismo...*, pp. 188 y ss. PASTOR PETIT, D.: *El bandolerismo en España*, pp. 134-139. ARDIT LUCAS, M.: *Revolución liberal y revuelta campesina*, pp. 235 y 274. *Correo Murciano*, 19 y 27 de abril de 1822. RUIZ ALEMÁN: “El levantamiento realista de Orihuela en 1822”, p. 47. Y A.H.N. ESTADO, 109.

do a contar con un número superior a los doscientos hombres. Pronto aparecería en escena el *tuerto Jara*, con caballo y ataviado con pistolas, levita y sombrero, en las cercanías de Blanca. Y un fraile franciscano apareció por las mismas fechas cerca de Jumilla, dirigiendo otra partida compuesta de ochenta o cien hombres que igualmente se habían levantado contra las autoridades.¹²

3. EL INTENTO DE TOMAR MURCIA Y EL LEVANTAMIENTO DE ORIHUELA

El 19 abril de 1822 se propagó por Murcia un rumor que obtuvo una rápida difusión por la ciudad y por otros lugares de la provincia: la imagen del Nazareno que se veneraba en la ermita de Jesús había sudado sangre. Por supuesto lo hacía por los crímenes que los liberales cometían contra la Religión. Además, algunos aseguraban que la imagen había descendido de su camarín y se había sentado en un banco.

Unos días después y ante la amplitud que alcanzó la noticia, el Jefe político, Abadía, se dirigió hasta la plaza de san Agustín para valorar por sí mismo la situación, y se encontró con una importante cantidad de creyentes en la existencia del pretendido milagro. Se produjo entonces una considerable algarada protagonizada por la multitud de personas, de “ilusos” según un periódico murciano, “que insultan, que dan vivas sospechosos, que apedrean a los que tratan de disuadirlos. Se preparan a todo y no falta más que una cabeza visible para derramarse por la ciudad y consternarla; se ven pandillas de facciosos armados”. El Jefe político necesitó esperar refuerzos militares que dispararon al aire al llegar frente a la ermita. La multitud se dispersó temerosa y este ordenó el cierre del templo.

La prensa exaltada murciana conectó lo sucedido con las voces de alarma que en lugares próximos como Alicante y Orihuela se habían dado sobre la noticia de la aparición en las cercanías de esos lugares de Jaime Alfonso. En efecto, el mismo día 20 este se encontraba ya en las inmediaciones de Murcia. El Chismoso dio la noticia de que la Milicia Nacional Local se había ofrecido al ayuntamiento en la tarde del 20 para lanzarse sobre “la horda de facciosos que a las órdenes del bandido Jaime ha aparecido en las inmediaciones de esta ciudad”. Por su parte, el Jefe político de Alicante avisó a las autoridades murcianas de la “trama formada”, señalando que había tomado todas las medidas posibles para conservar allí el sistema constitucional.

Frutos Baeza coincidió al señalar como creencia general, en el momento de los hechos, la conexión entre ambos sucesos, el “milagro” y la aparición del ban-

---

12 ARDIT LUCAS, M.: *Revolución liberal...*, pp. 279-280. FRUTOS BAEZA: *Bosquejo Histórico de Murcia y su Concejo*, pp. 220-222. Y SALMERÓN GIMÉNEZ, F.J.: *El Trienio liberal en la provincia de Murcia*.

Fig. 3. Cubierta de *Jaime Alfonso el Barbudo* (el más valiente de los bandidos españoles) de Florencio Luís Parreño, Madrid, 1895

dolero, protegido por absolutistas de Murcia, que habrían ideado la superstición para dar un secreto golpe de audacia. La sospecha se acrecentó cuando se conoció la presencia de grupos armados que tenían el propósito de sacar de la cárcel de la Inquisición a los realistas presos en ellas, lo se que evitó gracias al dispositivo militar montado con motivo de los tumultos ocurridos frente a la ermita de Jesús. Jaime Alfonso y otras pequeñas partidas que amparaban el movimiento habían llegado hasta Monteagudo, pero avisados de la situación de la ciudad abandonaron su intención de tomarla al considerar perdida la oportunidad y dieron marcha atrás por las sierras de Orihuela.¹³

Por otra parte, en diciembre de 1821 apareció en Navarra un manifiesto titulado como *Grito de un español verdadero a toda la nación*, documento muy difundido y que suele considerarse como el punto de arranque de la guerra civil en España. Esa fecha coincide con la generalización de las partidas y el comienzo de la formación de un ejército realista en algunas regiones. Y aunque los meses siguientes fueron de relativa calma, esta se rompió en el conjunto de España en la primavera, con lo que fue el comienzo de un nuevo ciclo contrarrevolucionario que se manifestó con formas distintas. No volvieron a producirse estallidos violentos y pasajeros, sino que se buscó fomentar la sublevación campesina y su encuadramiento en partidas realistas que extendieran la contestación por un territorio mayor, movilidad que les permitiría golpes de mano de carácter absolutista en lugares favorables.¹⁴

Los altercados entre paisanos y militares fueron constantes en muchos lugares, en especial en València, desde comienzos de 1822. Mientras su ayuntamiento denunciaba el desafecto con el que el 2º regimiento de Artillería “miraba las nuevas instituciones”, en la tertulia situada en el salón grande de la Glorieta, a la izquierda de la entrada de la Puerta del Mar, se reunían los “patriotas” quienes, a través de sus publicaciones, mantuvieron vivo el encono entre artilleros y liberales con folletos cuyo contenido fue objeto de innumerables disputas.¹⁵ Enfrentamientos larvados que culminarían en el golpe de mano absolutista contra la ciudadela de la capital valenciana el 30 de mayo de ese año.

La sensación de desasosiego se extendió también por el sur valenciano y por el norte murciano desde la primavera de 1822. Una cuadrilla de “facinerosos”, según la denominación oficial, vagaba por las sierras de Abanilla y Crevillent con el aparente propósito de invadir Monóvar. Fueron perseguidos hasta la sierra de Abanilla, pero la falta de fondos de su ayuntamiento impidió su captura. Situado con preferencia en

---

13 *Correo Murciano*, 23 de abril de 1822. *El Chismoso*, 24 de abril de 1822. Y FRUTOS BAEZA: *Bosquejo...*, pp. 219-220.

14 RÚJULA, P.: *Constitución o muerte*, p. 97.

15 A.H.N. *Exposición...* ESTADO, 144. Y GIL NOVALES: *Las Sociedades patrióticas*, p. 342.

los límites valencianos y murcianos, Jaime Alfonso entró durante el mes de abril en Abanilla y en Fortuna dando vivas al rey absoluto.¹⁶

Aunque el punto de principal preocupación para las autoridades lo constituía la ciudad de Orihuela, donde el 25 de febrero de 1822 habían tenido lugar serios incidentes entre la tropa acantonada, despreciada por la mayor parte de la población por su defensa de la legalidad constitucional, y esa mayoría que no la había aceptado. Tensiones tan evidentes que los regidores no pudieron negar la aparición de personas con escarapelas o cucardas encarnadas en el momento de entrada en la ciudad de una partida del regimiento de España y los gritos proferidos. La acción se contuvo de modo inmediato a decir de estos, aunque hechos del mismo carácter volvieron a producirse en los días siguientes, amaneciendo el busto del rey situado en la plaza de la Constitución con una corona de flores, o escuchándose gritos subversivos en la calle del Ángel en la tarde del 26 de marzo.¹⁷

Mientras las autoridades contenían la rebelión interior apareció a corta distancia de Orihuela una amenaza de mucha mayor envergadura con la que esta conectaría en los meses siguientes. El 17 de abril el Jefe político de Murcia advirtió, acompañando la información con un parte remitido por el de Alicante, de que el bandido Jaime proyectaba acciones contra el sistema constitucional, por lo que el ayuntamiento oriolano se coordinó con el Comandante de Armas de la ciudad para prevenir un posible ataque, aunque se contaba con una fuerza militar exigua pues el grueso de la fuerza del regimiento de Cataluña había salido hacia Beniel. El conocimiento de una reunión de facciosos en Bonanza, muy cerca de la ciudad, con el posible propósito de atacarla, aumentó la inquietud.

En esta tensa situación entró en la ciudad en la mañana del 21 de mayo un destacamento militar del regimiento de infantería Navarra 26 al volver a Alicante tras entregar un pliego oficial con el propósito era el de dirigirse hacia la lápida Constitucional, y se produjeron varios incidentes al sentir la población como provocación los vivas a Riego y los mueras a los serviles. Se escucharon disparos en la calle de San Juan, una mujer resultó herida en la Alameda de San Antonio Abad y apareció muerto un oficial en el lugar conocido como El Ladrillar, y se halló a un soldado herido cerca del convento de las Monjas. Hechos que tendrían continuidad con el encierro en la cárcel del comerciante Josep March, pues la firme oposición popular a las medidas desarmotizadoras llevó al asalto de su domicilio, donde se encontraban las oficinas del Crédito Público, que fueron asaltadas por los integrantes de una numerosa manifestación instigada por los religiosos perjudicados. Aunque, por parte de los responsables

---

16 Actas de la Diputación de Alicante, 4 de julio de 1822. Y RAMOS VIDAL, J.A.: *Bandolerismo en la comarca del Vinalopó (1813-1840)*, p. 36.

17 A.M.O. N.º 243 (bis), A. M. de distintas fechas de marzo de 1822.

municipales se argumentó que si este se encontraba en la cárcel era con la intención de que no se alterase la tranquilidad pública y con el sólo objeto de salvaguardar su vida, asegurando que no tenían inconveniente en que saliera, sin hacerse en ese caso responsables de que se volviese a alterar la tranquilidad. Aunque, lejos de ello, la ciudad se llenó en los días siguientes de pasquines y gritos subversivos que estos aseguraron desconocer.

Las facciones de Jaime Alfonso y Norte seguían por esas fechas merodeando por la zona. El “ciudadano” conde de Casa-Rojas las persiguió como comandante del cantón de Aspe, y consiguió desbandarlas en los primeros días de mayo, pero el bandolero volvió a presentarse en los campos del norte de Orihuela el 11 de junio, y se recibieron avisos de que intentaba repetir los hechos del mes de abril. También se esparcieron rumores de que el Calvo se hallaba reuniendo gente para entrar en la ciudad, ya que contaba con apoyo en el interior. La intranquilidad extendida por las comarcas valencianas próximas aumentó al conocerse la proximidad de la partida de Jaime. Varios vecinos de Aspe solicitaron la creación de una compañía de Milicia Voluntaria, que se encontraba reducida a la nulidad a decir de la Diputación de Alicante, y buscaron hombres y caballos en Novelda, Aspe y sus términos. El presidente de esta institución visitó estas poblaciones y ordenó que se cerraran para evitar una sorpresa por parte de la cuadrilla de Jaime, y afirmaba que no contentos con atacar las propiedades, “habían adoptado el sistema de escalar las cárceles y soltar los presos”.¹⁸

También las principales ciudades murcianas se habían visto alteradas en los meses anteriores por acciones que presagiaban una etapa violenta, pero era en Orihuela [dentro de la provincia de Murcia, al igual que Guardamar, en la efímera división provincial del momento]* donde la hostilidad general contra el proyecto liberal se agudizó.

En los primeros días de julio se desató una importante crisis política en España como consecuencia del intento de golpe de estado realizado en Madrid por una parte del ejército. Golpe que contaba con la complicidad de Fernando VII y que no se resolvió hasta el 6 de agosto con la formación del cuarto gobierno constitucional, formado por ministros exaltados, con San Miguel en Estado. Algunos de los ministros moderados habían presentado al rey su dimisión reiteradamente sin que este aceptase sus renunciaciones. El propio rey los había citado a Palacio y cuando por la noche quisieron salir comprobaron que les habían cerrado las puertas, sin que nadie les atendiera. El rey, su familia y los cortesanos se entretenían en la parte alta del palacio esperando a que triunfasen los Guardias realistas que se habían sublevado en el Pardo y avanzaban hacia Madrid: en el momento en que le entregasen el poder absoluto tendría retenidos

---

18 *Correo Murciano*, 18, 25 y 28 de mayo de 1822. *El Chismoso*, 29 de mayo de 1822, A.M.O. N.º 243 (bis). A. M. del 21, 22, 25 y 30 de mayo y 11, 12 y 17 de junio de 1822. BARBASTRO GIL, L.: *El clero Valenciano en el Trienio Liberal*, p. 164. A.M.A. Acta Capitular del 7 de mayo de 1822. Y Actas de la Diputación de Alicante, 12 de junio y 4 de julio de 1822.

a todos los responsables del gobierno, en un plan similar al trazado por Vinuesa un año antes.¹⁹

Coincidiendo con los sucesos de de julio en la Corte, con los que debían de estar conectados, los realistas de Orihuela protagonizaron un motín en la noche del 3 de julio, aunque ya en los días anteriores se había producido un aumento de las manifestaciones de carácter absolutista, observándose la fabricación de armas: “se hacen palos que expresamente están prohibidos”.

Esa noche, la gente salió a la calle gritando voces subversivas, “sobre todo mujeres y niños” según la explicación municipal, aunque al paso de las rondas todo quedó tranquilo según la misma fuente que anunció que se había restablecido el orden sin que ocurrieran desgracias, aunque señalando de modo contradictorio “que sin fuerza armada no puede garantizar la tranquilidad”, por lo que terminaban pidiendo refuerzos, dado que una de las consecuencias del motín, en el que debió actuarse con más violencia de la reconocida por el Ayuntamiento, que trataba de minimizar los hechos, fue la huida de los voluntarios lorquinos, que hubieron de abandonar la ciudad y situarse en Alquerías, de vecindario adicto. La milicia lorquina había llegado a la ciudad tan sólo dos semanas antes, junto con la Caballería de la Costa. A la vez, se había fortalecido con “gentes armadas” la cercana localidad de Callosa para evitar la entrada de Jaime.²⁰

No fue Orihuela el único punto en el que se desató la acción contrarrevolucionaria en relación con los acontecimientos que tuvieron lugar en Madrid, lo que nos lleva a descartar una mera coincidencia, sino fruto de un plan programado. En Calatayud comenzó el 8 de julio con una violenta disputa entre jóvenes realistas y constitucionales cuyo resultado más inmediato fue la muerte de cuatro personas, porque el plan reaccionario abarcaba una amplia red de levantamientos coordinados en Aragón, en Andalucía (Cádiz, Córdoba y Castro del Río), en el interior (Sigüenza - donde se sublevó su Provincial- y Ciudad Real) y en la provincia murciana (Orihuela, Cartagena, Murcia y Lorca).²¹

Murcia afrontaba un serio peligro por lo que su ayuntamiento requirió, temeroso de que “los facciosos” de Orihuela pudieran tener relación con los realistas de la ciudad o alrededores, la orden de salida de la tropa permanente para contener los desórdenes, junto con la Milicia Nacional. Y en efecto, en la noche del 12 de julio salieron de

---

19 QUINTANA, M. J.: *Cartas a Lord Holland sobre los sucesos políticos de España en la segunda época constitucional*, pp. 206-207. LÓPEZ RUIZ, A. y ARANDA MUÑOZ, E.: *Diego Clemencín*. P. 537 Y LA PARRA, E.: *Fernando VII*, pp. 406- 414.

* Nota del Editor.

20 A.M.O. N.º 243 (bis). A. M. del 11, 15 y 18 de junio de 1822.

21 RÚJULA, P.: *Constitución o muerte...*, pp. 106-114.

Murcia, al mando del Comandante general, las fuerzas disponibles que se dirigieron a Beniaján por el camino viejo de Orihuela, para llegar después a Beniel.

La situación era de extrema gravedad para el bando liberal pues, según Frutos Baeza, Jaime había salido de Redován para ganar el puerto de la Cadena, lo que suponía cortar las comunicaciones de Murcia con Cartagena, además de conseguir una posición muy ventajosa para apoderarse de Murcia si su facción, apoyada ahora por las fuerzas que en las sierras de Orihuela mandaban Vivanco y Agulló, ejecutaba una acción de tenaza, en un momento en el que la ciudad estaba mal guarnecida. El comandante general Peón habría salido a su paso con el envío ese mismo día 12 de julio de una compañía para que asegurase el puerto.²²

Cuando las fuerza salidas de Murcia se encontraron con los realistas que protegían Orihuela intentaron un parlamento pero al comprobar que estos abrían fuego en uno de los costados de la línea, el combate se hizo general, hasta que, advirtiendo el Jefe que mandaba las tropas de Murcia que se aumentaba considerablemente el número de sus contrarios con los continuos refuerzos que salían de la ciudad en su apoyo, y que se batían con bastante orden y disciplina, emprendió con precipitación su retirada con la pérdida de tres hombres y algunos heridos de consideración. En la descripción realizada por Frutos Baeza se señala que los realistas eran una facción al mando de Jaime al que se habían unido las partidas de Vivanco y Agulló.

El choque militar registrado en Beniel concluyó sin un vencedor.

Al conocer el levantamiento realista en Orihuela los miembros del Ayuntamiento de Cartagena decidieron el envío de una fuerza militar compuesta por una columna de tropa permanente, artillería y Milicia Nacional que llegó a Murcia el mismo día en que se desarrollaba la batalla de Beniel. Y desde Alicante también partió ayuda para terminar con el levantamiento oriolano, a pesar de que sus au-

Fig. 4. *Jaime el Barbut*, pintura de Pedro Ibarra, 1888, (colección particular), que recrea la figura de Jaime Alfonso

22 RUIZ ALEMÁN: “El levantamiento...”, pp. 51-53. Y FRUTOS BAEZA: *Bosquejo...*, p. 223.

toridades políticas no eran partidarias de autorizar la marcha de los milicianos, pertenecientes al bando liberal exaltado y a quienes los moderados llamaban “bullangueros”, pues temían que al volver armados “con el orgullo de la victoria alterasen contra la vida y las propiedades de los ciudadanos pacíficos”, por lo que intentaron valerse de la excusa de que Orihuela pertenecía a la provincia de Murcia.²³ Pero la efervescencia y el clamor de los exaltados llenaron las calles con gritos de ¡A Orihuela! ¡A Orihuela! Entre los que promovían el tumulto se encontraba Bartolomé Arques, quien mantenía en su mano un arma corta, una carabina o un trabuco “con ademán de disparar”.²⁴

Las acusaciones contra la actuación de Francisco Fernández Golfín, Jefe político de la recién creada provincia de Alicante, fueron de extrema dureza por parte de los exaltados, acusado de menospreciar a los milicianos y confiar en los artilleros, quienes después de lo ocurrido el 30 de mayo en València eran marcados como anti-liberales, de modo que este hubo de publicar un documento en el que justificaba sus decisiones.²⁵ Si había solicitado dos partidas del segundo regimiento de artillería era con el fin de situarlas en Santa Pola y Torrevieja para atender la seguridad contra los malhechores, jactándose de paso de haber deshecho en su origen la conspiración de Jaime.

En torno a cuatrocientos habitantes de Orihuela salieron a encontrarse con la fuerza alicantina con gritos de muera la Constitución y viva el Rey absoluto, rechazándolos y obligándolos a retirarse hasta el interior de Callosa. Algunos testigos presenciales señalaron que habían visto muchos frailes y clérigos dirigiendo a la gente armada, con lo que Orihuela se quedó desierta y sin gente, con sólo guardias de frailes y clérigos en los pestillos que habían dejado abiertos, una “guardia eclesiástica” que no era la primera vez que se actuaba.²⁶

A pesar de que los realistas de Orihuela habían conseguido repeler a las fuerzas enviadas desde Murcia y desde Alicante, la situación les era desfavorable, atenazados por la columna de Cartagena, situada en Almoradí, la de Alicante, ubicada en Callosa, y la de Murcia que se encontraba en la parte opuesta, por el camino que se extendía a su ciudad.

---

23 AGRM. Dip 2.2. (Actas D.P.M.), 20 de julio de 1822. Y A.M.A. Actas Capitulares de los días 16, 22 y 25 de julio de 1822.

24 Conocido con el apodo castellanizado de *Arquet* tendría una influencia decisiva en la tentativa insurreccional que se desarrollaría en Guardamar en febrero de 1826, en la que moriría por los disparos recibidos (Véase SALMERÓN GIMÉNEZ, F. J.: “La fracasada insurrección liberal de los hermanos Bazán en Guardamar en 1826”, p. 11 y ss).

25 *Ciudadanos de la Capital y provincia de Alicante*. Imprenta de Nicolás y Juan Carratalá. Novelda, 10 de agosto de 1822 (En CEI “Vicente Ramos”).

26 RUIZ ALEMÁN: “El levantamiento...”, p. 58 y ss.

El nuevo Jefe político interino de la provincia de Murcia, Pedro Muso, partidario como su antecesor de encontrar una solución mediante medios pacíficos, propuso a las autoridades de la ciudad levantada que dejaran pasar a la autoridad provincial “para castigar ejemplarmente a los verdaderos culpables, evitando los horrores y males que son consiguientes en estos casos”.

Mientras, en Orihuela, muchos vecinos abandonaron sus talleres o sus trabajos en la huerta ofreciéndose para defender la ciudad mientras se recogían caudales y se confeccionaban cartuchos, formándose una junta para su defensa que, no obstante, sólo pudo reconocer que abandonados por los pueblos de su partido su situación era insostenible, por lo que intentaron negociar con las autoridades de Murcia que las columnas de Alicante y Cartagena no entraran en la ciudad en caso de rendición, lo que no aceptaban las alicantinas, deseosas de vengarse de la afrenta recibida, exigiendo que saliesen desterrados los más distinguidos a los pueblos que los mismos Jefes de la columna detallaban.

Finalmente pudieron ofrecerse seguridades al Ayuntamiento de Orihuela, quien aceptó entonces la entrada de las autoridades murcianas, lo que se verificó el día 23. Se celebró una reunión del Ayuntamiento, presidida por el Jefe político, con el objetivo de restablecer la paz y se obligó también la vuelta de todos los religiosos a sus conventos, fuese cual fuese el motivo de su ausencia.²⁷

Los choques en campo abierto o las violentas represalias por parte de ambos bandos continuaron durante el verano de 1822 en las provincias de Alicante y Murcia con acciones que en muchas ocasiones tenían como escenario a una y a otra a la vez.

Como medida de precaución se trasladó a los presos encerrados en Monóvar y Novelda hasta Alicante con la intención de impedir su excarcelación por parte de Jaime. Acción que ya había realizado en otros pueblos de la zona. Los presos de Villena y de Monóvar fueron trasladados al castillo de Santa Bárbara. El 30 de agosto, once días después de que comenzaran allí los desórdenes, el Jefe político consiguió entrar en Novelda, desde donde anunció la derrota realista, mientras días antes las columnas de Callosa y Alicante habían batido en las proximidades de San Felipe Neri a 200 realistas mandados por Villalienza, pereciendo en la acción Taba, ex-alcalde mayor de aquella población y que había participado en las acciones junto a Jaime. En septiembre un miembro de la partida de Jaime Alfonso, Busca, fue fusilado en Alicante, a partir de cuya fecha las partidas realistas dejaron de ser un problema de importancia en el sur de Alicante y en Murcia, aunque sin que se consiguiera una pacificación definitiva.²⁸

La actuación enérgica de Chacón como nuevo Jefe político de Murcia no pudo resolver la situación de guerra civil. Cerca de Orihuela se prendió a Agulló, un cabecilla de

---

27 A.M.O. N.º 243 (bis). A. M. del 23 y 24 de julio de 1822.

28 Actas de la Diputación de Alicante. 20, 24 y 30 de agosto de 1822. Y ARDIT LUCAS, M.: *Revolución liberal...*, pp. 280-282.

partida que actuaba con Jaime, y a otro miembro de su partida. Ambos fueron ejecutados inmediatamente. Y en las noches de 3 y el 4 de febrero de 1823, mientras las autoridades y milicianos liberales acudían a auxiliar a miles de campesinos que veían cómo la huerta era arrasada por una enorme avenida de agua y que temían por sus vidas, grupos de realistas recorrieron la ciudad de Murcia vitoreando al Rey absoluto y apaleando brutalmente a los transeúntes que se negaban a repetir sus vítores.²⁹

De modo que la zona limítrofe entre Murcia y Alicante se mantuvo tan intranquila como en los meses anteriores. A finales de marzo de 1823, el bandolero Villescusa entró en Albatera proclamando al rey absoluto y liberando a los presos que se encontraban allí cuando eran conducidos hasta Cartagena. Recogieron las armas de fuego, que entregaron a los liberados. A su cabeza se pusieron Villaescusa y Ximénez, que acaban de recibir la amnistía de las autoridades liberales y se dirigieron a La Granja, saqueando el pueblo y consiguiendo recoger algunas armas más. Después salieron hacia Cox y en el lugar conocido como Mos del Bou mantuvieron un tiroteo el día 30 de marzo, dirigiéndose también hacia allí las milicias de Callosa y Dolores. El marqués de Rafal informó apresuradamente desde Orihuela a las 9 de la noche de ese día del resultado de la confrontación: cuatro muertos, “un número crecido de heridos”, dieciocho prisioneros y la precipitada huida del resto de enemigos.

4. CAMBIO DE BANDO DE JAIME A LA ESPERA DE LA LLEGADA DEL EJÉRCITO FRANCÉS Y SU EJECUCIÓN EN MURCIA.

En el contexto internacional se había producido un cambio de postura tras los sucesos de julio de 1822. El fracaso realista de hacerse con el poder y la toma de este por parte de los exaltados destruyó la ilusión de que la guerra civil concluiría con una modificación monárquica de sus postulados democráticos. Esperanza que concluiría definitivamente con la derrota de la Regencia de Urgel en noviembre, de modo que tras la derrota de las revoluciones de Nápoles y el Piamonte y una vez concluido el peligro de guerra entre rusos y otomanos, “el mal español” volvió al centro de las negociaciones internacionales mientras la política exterior española se basaba en la falsa creencia de que serían apoyados por Gran Bretaña.

Schmieder señala como la primera carta enviada por Fernando VII a los monarcas europeos pidiendo una intervención militar en España la que este remitió en octubre de 1820 a Luis XVIII y conocemos otra enviada en junio de 1821 al zar Alejandro I, aunque ambas habían sido defraudadas. Porque el rey español jugó desde el principio un doble juego, que mantuvo con insistencia: en tres ocasiones (en junio de 1822 y en enero y marzo de 1823) envió a la Regencia de Urgel autorizaciones para que actuaran

---

29 *Correo Murciano*, 11 de febrero de 1823. Y FRUTOS BAEZA: *Bosquejo...*, p. 223.

en su nombre y confió misiones secretas al conde de Fernán Núñez, nombró a Casarjujo como su agente ante el gobierno francés y concedió plenos poderes a Eguía.

Ahora el Congreso de Verona, que acabó el 3 de enero de 1823, cuando la guerra civil parecía llegar a su término, abrió un nuevo frente bélico, autorizando a los conocidos como Cien Mil Hijos de San Luis a iniciar una nueva invasión francesa.³⁰

El *Correo Murciano* informó de que Jaime Alfonso se encontraba tranquilo en Jumilla, donde había llegado a un pacto con un sacerdote de la localidad para entregarse a cambio del indulto, acción que hay que relacionar con la gran cantidad de peticiones de amnistía de los que componían las partidas realistas en esos días, las cuales escondían un componente táctico, en espera de conocer los siguientes acontecimientos con la inminente entrada del ejército francés. El 19 de marzo se había acogido también al indulto, junto con otros, el cabecilla José Villaescusa, aunque en cuanto encontraron la oportunidad se revolvieron contra las tropas liberales en Albatera. Y días después lo había hecho el cabecilla conocido como el *Jabonero de Orihuela*. También el hermano de Jaime se entregaría en Aspe. Y en Orihuela el cabecilla Amorós.

El Jefe político y el comandante militar de Murcia salieron hacia Orihuela y Albatera tras los acontecimientos descritos. En Albatera se encontraron con las milicias llegadas desde distintos puntos, en medio de una gran alegría. Las de Dolores y Almodar traían varios presos, entre ellos al *Jabonero de Orihuela* que no había respetado las condiciones de la amnistía, por lo que se le formó un consejo de guerra que acordó su muerte, siendo fusilado de inmediato por la espalda bajo la lápida constitucional, en presencia de la milicias de Rojales, Callosa, Cox, Orihuela y de otros pueblos que lo hacían en formación. Cuando después entraron las de Crevillent y Guardamar el pueblo ya rebosaba de gente, mientras partidas de milicianos buscaban a los huidos por los campos. Finalmente la columna regresó a Orihuela después de realizar un parte definitivo de bajas que reflejaba veinte muertos y cuarenta detenidos. Fue quizás el último momento de alegría para los constitucionales que vivirían situaciones dramáticas en los meses siguientes.

El Barbut seguía en Jumilla con entera tranquilidad tras su ofrecimiento de entrega a cambio del indulto. Félix Romero, ex carmelita y cura ecónomo del pueblo, había salido hacia Chinchilla para solicitarlo volviendo con plenos poderes para hacerlo. Entró a la ciudad abrazado con Jaime y pasearon juntos por sus calles mientras escuchaban vivas a las instituciones, a la patria, a la libertad y, por supuesto, a su cura, que es quien narra la escena, señalando que ya se habían reunido ocho de los bandidos, a los que había conducido hasta la lápida constitucional que habían picado en su día, como acto de desagravio que concluyó con la cuadrilla vitoreando a la Constitución y a la libertad. El cura, a quien los bandoleros llamaban padre y redentor, se los llevó

---

30 SCHMIEDER, U.: *Prusia y el Congreso de Verona*, pp. 47 y ss.

a todos a su casa con la intención de entregarlos en Chinchilla. Consideraba, mientras Jaime le preparaba un cigarro, que su rendición era un auténtico triunfo pues con ello se desarmaba a los serviles al ser este “el coco con que se cubrían, y con que aterraban a los buenos”.

Jaime y diecisiete de sus secuaces se acogieron así a la amnistía que las Cortes otorgaron el 18 de febrero de 1823 con motivo de la inminente invasión francesa, “dando pruebas de su arrepentimiento y ofreciéndose a sacrificarse en servicio de la Patria, y en la defensa de la Constitución”. Por ello la prensa murciana ofrecería una imagen por completo distinta del bandolero, persiguiendo por las cercanías de Abarán a religiosos realistas³¹:

Jaime Alfonso ha comenzado a perseguir malhechores con una partida que se ha puesto a su cargo. En su primera salida ha muerto a 4 y ha preso otros 4. Viendo salir de una casa en el monte a un fraile que parecía huir luego que había visto a la partida, le hizo seguir, le prendió y le halló papeles subversivos: el fraile se murió en el acto.

Con la aportación de los realistas aragoneses, capitaneados por Capapé, el 8 de abril de 1822 se inició del segundo cerco realista sobre València, que en esta ocasión duraría un mes. Convencido de que terminarían tomando la ciudad, Sempere creó la Junta Superior Gubernativa del Reino que estableció en Burjasot para establecer relación con la Regencia y ocuparse de lo relacionado con los aspectos militares y judiciales. Aunque el 8 de mayo se decidió el levantamiento del sitio por la inminente llegada del ejército de Ballesteros, en retirada desde Aragón.³²

En Francia se habían completado los preparativos para la invasión con previsiones pensadas para una guerra larga e impuesto el nombre del duque de Angulema, hijo mayor del conde de Artois, como generalísimo de la fuerza expedicionaria francesa, al mando en un primer momento de más de 90.000 militares. El 2º Ejército francés avanzó rápidamente sobre Zaragoza y tras asegurar su flanco inició la marcha sobre Cataluña que abandonó para acudir al socorro de los absolutistas cercados en Murviedro por Ballesteros en su retirada, pues el cuerpo de Operaciones que mandaba, batido en Logroño, se retiró en dirección a València, dejando libre de ese modo el camino hacia Madrid ya que sólo el pequeño cuerpo de La Bisbal se oponía desde entonces a la intención del ejército francés de tomar la capital de España y este se retiró hacia Extremadura, de modo que el 23 de mayo ocuparon Madrid las vanguardias francesas.

Mientras, el asedio del ejército de Ballesteros sobre la fortaleza de Sagunto sólo se mantuvo entre los días 4 y 11 de junio de 1822, pues tras la llegada de los franceses

---

31 Correo Murciano, 22 y 25 de marzo, 1, 5, 12 y 19 de abril y 3 de junio de 1823. Y TORRAS, J.: *Liberalismo...*, pp. 194-195.

32 ARV, *Noticia de la gloriosa insurrección de los Valencianos en favor del Rey, de la formación de la Junta, de sus providencias y sucesos*. Y ARDIT LUCAS, M.: *Revolución liberal...*, pp. 296.

TU ERES MAS CRIMINAL QUE YO CIENT VECES.

Fig. 5. Ilustración de *Los bandidos célebres españoles episodios históricos referentes a los más famosos bandidos* / reunidos por Álvaro Carrillo e ilustrados con cromos de reputados artistas, Rafael del Castillo, Barcelona, Jaime Seix editor, 1892. Tomo II, Jaime el Barbudo, cap. XXIV

a Segorbe, lo levantó y situó el ejército que mandaba al sur del Júcar, primer paso a su retirada hacia Alicante y Murcia.

Restablecido el absolutismo, el comisario region de València, en cumplimiento de las promesas que los realistas hicieron al *Barbut*, dirigió al rey un expediente en se hacían constar sus servicios y se solicitaba el perdón por los “errores” pasados.

En Jumilla las nuevas autoridades lo nombraron sargento primero de una fuerza rural, en realidad su propia banda.

Pero a comienzos de 1824 fue llamado por la Alcaldía de Murcia. Debía dirigirse a la prisión de esa ciudad donde se le confiaría el transporte de algunos presos. Pero saldría de ella conducido al cadalso.³³ Fue acusado de varios delitos recientes de robo y asesinato, aunque es probable que la acusación fuera una mera excusa para deshacerse de aliado tan poco aconsejable, por lo que detenido, encarcelado y procesado fue condenado a la pena capital. En la primavera de ese año se levantó en la plaza de Santo Domingo de Murcia un patíbulo en el que fue ahorcado a toda prisa. Después su cuerpo fue desmembrado y su cabeza devuelta a Crevillent en una jaula de acero.

FUENTES DOCUMENTALES

AGRM. Archivo General de la Región de Murcia. Murcia.

A.H.N. Archivo Histórico Nacional. Madrid.

A.M.A. Archivo Municipal de Alicante.

A.M.O. Archivo Municipal de Orihuela.

ARV. Archivo del Reino de València. València.

CEI “Vicente Ramos”. Guardamar del Segura.

El Liberto (Biblioteca Digital. B.N.E.)

El Chismoso. Murcia. Archivo Municipal de Murcia.

Correo Murciano. Murcia. Archivo Municipal de Murcia.

BIBLIOGRAFÍA

ARDIT LUCAS, M. (1977): *Revolución liberal y revuelta campesina*, Barcelona.

BARBASTRO GIL, L. (1985): *El clero Valenciano en el Trienio Liberal*, Alicante.

FRUTOS BAEZA, J. (1934): *Bosquejo Histórico de Murcia y su Concejo*. Murcia.

---

33 TORRAS, J.: *Liberalismo...* pp. 194-195.

- GIL NOVALES, A. (1975): *Las Sociedades patrióticas*, Madrid.
- GÓMEZ MARÍN, J. A. (1972): *Bandolerismo, santidad y otros temas españoles*, Madrid.
- LA PARRA, E. (2018): *Fernando VII. Un rey deseado y detestado*, Barcelona.
- LÓPEZ RUIZ, A. y ARANDA MUÑOZ, E. (1994): *Diego Clemenci*, Murcia.
- MILLÁN Y GARCÍA VARELA, J. (1982): *Realismo y carlismo en el sur del País Valenciano*, Alicante.
- MONTES BERNÁRDEZ, R. (1998): *El bandolerismo en la Región de Murcia durante el siglo XIX*, Murcia.
- PASTOR PETIT, D. (1979): *El bandolerismo en España*, Barcelona.
- QUINTANA, M. J. (2010): *Cartas a Lord Holland sobre los sucesos políticos de España en la segunda época constitucional*, Sevilla.
- RAMOS VIDAL, J. A. (1980): *Bandolerismo en la comarca del Vinalopó (1813-1840)*, Alicante.
- RUIZ ALEMÁN, J. E. (1970): *El levantamiento realista de Orihuela en 1822*, Murcia.
- RÚJULA, P. (2000): *Constitución o muerte*, Zaragoza.
- SALMERÓN GIMÉNEZ, F. J. (2014): *El Trieno Liberal en la Provincia de Murcia. Primera experiencia de libertad*, Murcia.
- SALMERÓN GIMÉNEZ, F. J.: “La fracasada insurrección liberal de los hermanos Bazán en Guardamar en 1826”, en *Baluard*, 7, 2018.
- SCHMIEDER, U. (1998): *Prusia y el Congreso de Verona. Estudio acerca de la política de la Santa Alianza en la cuestión española*, Madrid.
- TORRAS, J. (1976): *Liberalismo y rebeldía campesina. 1820-182*, Madrid.

LA FONTETA (GUARDAMAR DEL SEGURA, ALICANTE): HISTORIA DE LA INVESTIGACIÓN Y NUEVAS ACTUACIONES (2018-2019)

Alberto J. Lorrio*

Mariano Torres Ortiz**

Ester López Rosendo***

RESUM

Es presenten els resultats de la campanya d'excavacions arqueològiques al jaciment fenici de La Fonteta en 2018-2019. Les principals novetats s'han centrat en el sistema defensiu, integrat per la muralla, bastions, fossat i antemural. Igualment s'han identificat habitatges adossats a la muralla i espais oberts probablement d'ús comunitari, que inclouen possibles àrees de culte, així com altres utilitzats com magatzems i possibles corrals. Es repassa igualment la història de la investigació en l'assentament protohistòric, la descripció del jaciment y la seua periodització, així com les accions de divulgació dutes a terme.

Paraules claus: La Fonteta, colonització fenícia, urbanisme, Ferro Antic, patrimoni.

RESUMEN

Se presentan los resultados de la campaña de excavaciones arqueológicas en el yacimiento fenicio de La Fonteta en 2018-2019. Las principales novedades se han centrado en el sistema defensivo, integrado por la muralla, bastiones, foso y antemural. Igualmente se han identificado viviendas adosadas a la muralla y espacios abiertos probablemente de uso comunitario, que incluyen posibles áreas de culto, así como otros utilizados como almacenes y posibles corrales. Se repasa igualmente la historia de la investigación en el asentamiento protohistórico, la descripción del yacimiento y su periodización, así como las acciones de divulgación llevadas a cabo.

Palabras clave: La Fonteta, colonización fenicia, urbanismo, Hierro Antiguo, patrimonio.

---

* INAPH, Universidad de Alicante, alberto.lorrio@ua.es

** Departamento de Prehistoria, Historia Antigua y Arqueología. Facultad de Geografía e Historia, Universidad Complutense de Madrid. Avda. Profesor Aranguren s/n. 28040 Madrid. mtorreso@uclm.es

*** Directora de los trabajos de campo en La Fonteta, 2018-2019. maestelo@uclm.es

ABSTRACT

In this paper we present the results of the archaeological excavation campaign in the Phoenician site of La Fonteta in 2018-2019. The main novelties have focused on the defensive system, integrated by the fortification with a wall, bastions, a ditch and a *proteichisma*. Likewise, in town planning have been identified houses attached to the wall and open spaces probably of community use, which include possible areas of worship, as well as others used with warehouses and possible pens. We also reviewed the history of the investigation in the Protohistoric settlement, the description of the site and its periodization, as well as the dissemination actions carried out.

Key words: La Fonteta, Phoenician colonization, Urbanism, Early Iron Age, Heritage.

1. INTRODUCCIÓN

El yacimiento de *Les Dunes de Guardamar (La Fonteta-La Rábita)* es uno de los conjuntos arqueológicos más importantes para el estudio de la Protohistoria Antigua en el Levante y Sureste peninsular¹. Su localización permitió contrastar y ampliar el conocimiento arqueológico sobre la colonización fenicia y el periodo orientalizante en estas tierras. Además, enriqueció con nuevos argumentos y datos la investigación arqueológica sobre el I milenio a. C. desarrollada hasta el momento, al revitalizar y ampliar los enfoques teóricos y metodológicos aplicados en el estudio de los procesos históricos acaecidos en el Sureste Peninsular sobre la interacción entre las poblaciones indígenas y fenicias, confirmando la diversidad, riqueza y complejidad del mundo en el limes del área tartésica descrito por Avieno en su obra *Ora Maritima* (González Prats, 2010a: 59).

El valor patrimonial del conjunto determinó el interés fundamental para continuar con los trabajos arqueológicos en 2018 en el marco del Proyecto de musealización del espacio cultural de *Les Dunes de Guardamar*, por parte de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana. Tales actuaciones han permitido profundizar en el conocimiento de la ciudad fenicia de La Fonteta y su morfología urbana, contribuyendo a ofrecer una visión más completa de este yacimiento protohistórico sin parangón en todo el Sureste ibérico.

Las excavaciones arqueológicas, enmarcadas en la primera fase del proyecto, se han desarrollado entre septiembre de 2018 y agosto de 2019. Los trabajos de campo han sido dirigidos por Ester López Rosendo y han contado con la participación de los arqueólogos Esther Berral Sabater (entre los meses de noviembre y mayo) y Pablo Camacho Rodríguez (durante los meses de junio y julio). La dirección científica de

---

1 Este trabajo se ha realizado en el marco del proyecto del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades HAR2017-87495-P, "Fenicios e indígenas en el Sureste de la Península ibérica: Bronce final y Hierro Antiguo entre el Vinalopó y el Segura".

las intervenciones arqueológicas relacionadas con la ocupación protohistórica ha corrido a cargo de Alberto Lorrio.

2. HISTORIA DE LA INVESTIGACIÓN

El yacimiento se localiza actualmente en el potente entorno dunar conocido como Les Dunes de Guardamar, situado en el margen derecho del río Segura, próximo a su actual desembocadura (Fig. 1, A-B). No obstante, en época protohistórica este emplazamiento se caracterizaría por ser un pequeño promontorio ubicado en las inmediaciones de un paisaje dunar y costero junto al paleocauce de la desembocadura del río Segura, con un entorno de humedales, muy diferente por tanto a la situación actual (Barrier y Montenat, 2007: 7 ss.).

Se trata de un asentamiento surgido *ex novo*, en uso durante un dilatado espacio de tiempo, entre la segunda mitad del siglo VIII y finales del siglo VI a.C. El poblado, de gran entidad y caracterizado por una potente muralla a partir de la fase denominada por González Prats como ‘Fonteta Reciente’ (*vid. infra*), presenta un carácter protourbano excepcional en las tierras del Sureste durante el Hierro Antiguo o periodo orientalizante, en gran medida debido a su condición de emplazamiento colonial fenicio.

La presencia de *La Fonteta* explica la importancia del poblamiento orientalizante en el área del Bajo Vinalopó y el Bajo Segura, caracterizado por su dinamismo y entidad, como ha demostrado la investigación arqueológica desde hace décadas (González Prats, 1991; 2001b; 2005a). Además, viene a corroborar las noticias aportadas por Avieno (vv. 459-460) sobre la zona del curso bajo del río Segura o *Theodorus*, cuyos primeros pobladores habían sido los fenicios (“Ista Phoenices prius loca incolebant”).

El yacimiento protohistórico se sitúa en un espacio natural singular, de destacado interés arqueológico, histórico y geográfico (Fig. 2). El yacimiento tiene la consideración jurídica de Bien de Interés Cultural, con categoría de Zona Arqueológica, declarado con la denominación de “La Rábita Califal de les Dunas” por Real Decreto 1064/1990 de 27 de julio (Azuar, 2004b: 248). Se localiza en el paraje de *La Fonteta*, topónimo referido a la presencia de un manantial natural y una pequeña fuente, con el que a partir de la propuesta de Alfredo González Prats (1998: 192) ha pasado a denominar al asentamiento fenicio en su conjunto y por el que es mayoritariamente conocido en los estudios protohistóricos, aunque se haya mantenido en algunos casos la doble denominación (Rouillard, 2010: 80-89)².

---

2 La existencia de una doble denominación para el yacimiento, *La Rábita* y *La Fonteta* ha generado cierta confusión en la investigación, por lo que por parte de la administración autonómica se ha optado por la denominación de conjunto arqueológico de “Las Dunas de Guardamar: La Fonteta-La Rábita”. Si bien en relación con la ciudad protohistórica finalmente se ha impuesto su mención como *La Fonteta*, que mantendremos como principal denominación en este trabajo.

En los años 70 del siglo XX, Hermanfrid Schubart (1975: 149, n. 785) sugiere por primera vez la posibilidad de que la desembocadura del río Segura hubiese albergado una factoría fenicia (González Prats, 2005: 43), aunque la identificación del enclave colonial tardaría todavía unos años en producirse. En realidad, las referencias sobre una “población antigua” bajo *Les Dunes de Guardamar* se remontaban a finales del siglo XIX, cuando la zona era conocida como “las mezquitas” o “la mezquita” (Azuar, coord., 1989: 14; Azuar et al., 1998: 112), confirmándose la existencia de un *ribāṭ* de época califal por las excavaciones arqueológicas realizadas por Rafael Azuar (2004a) entre 1984 y 1992. Estos trabajos proporcionaron desde las primeras campañas algunas cerámicas identificadas como indudablemente fenicias por González Prats (1990; *Id.*, 1991: 113, figs. 1,2-9 y 2,10-21), lo que evidenciaba la existencia segura de un asentamiento protohistórico en *Les Dunes de Guardamar*. A estos repertorios cerámicos se añadiría algún objeto de bronce, como una punta de flecha con pedúnculo recuperada junto a la mezquita I (Azuar, 2004a: 11) y, sobre todo, un importante número de sillares tallados reutilizados en los edificios califales (Azuar 2004a: 44, 49, fig. 37; Dridi y Dubœuf, 2007).

A estos hallazgos se sumaría la identificación en 1988 de un tramo de muralla en el sector suroccidental del yacimiento (Figs. 1,C y 3,4) (Azuar, 2004a: 11, 44, figs. 33-34), aunque la construcción protohistórica fue interpretada inicialmente como perteneciente al recinto religioso-militar islámico, pues se trata de un rasgo habitual y característico de los *ribāṭ*-s en el mundo musulmán (Azuar, 2004a: 44 ss., con la bibliografía anterior). La intervención se realizó con el objeto de confirmar los datos aportados por la prospección electrofísica, que permitían identificar los restos de un recinto amurallado, y su posible incorporación al espacio musealizado en el futuro parque (Fig. 3) (Azuar, 2004a: 9, 11, fig. 4; *Id.*, 2004b: 251; Rouillard, 2010: fig. 3). Coincidiendo con la última campaña de excavaciones en *La Ràbita* de Guardamar, en el año 1992, se excavaría en extensión el tramo de muralla, de unos 20 m lineales, detectado por las prospecciones electrofísicas comentadas en el lado oriental del yacimiento (Figs. 1,C y 3,2) (Azuar, 2004a: 14-15, figs. 35-36).

La segunda fase de intervención arqueológica se desarrolló entre 1996 y 2002, centrándose ahora los trabajos en promover el conocimiento y caracterización del yacimiento protohistórico de *La Fonteta*. Los trabajos arqueológicos se reanudarían en el año 1996, con el inicio de nuevas excavaciones de la mano de dos equipos de investigación, que centraron su interés en sectores diferentes del yacimiento, aunque próximos entre sí, con resultados no siempre coincidentes (Cuadro 1), cuya labor ha permitido en cualquier caso ampliar notablemente el conocimiento sobre el enclave.

El interés por la realización de excavaciones relacionadas estrictamente con la fase protohistórica del yacimiento ya se plantearon a finales de los años 80, dentro del proyecto de investigación *Colonización fenicia en el Sureste de la Península*

Ibérica e Interacción con el Mundo Indígena dirigido por Alfredo González Prats, que solicitó permiso entre 1989 y 1995 para realizar intervenciones arqueológicas, que fueron denegadas por la Comisión Asesora establecida por la Generalitat Valenciana en ese momento, que centraba el proyecto en las evidencias vinculadas con *La Ràbita* islámica, en el marco de la puesta en valor del futuro parque arqueológico. Habría que esperar hasta 1996 para que se autorizaran las excavaciones arqueológicas del equipo de investigación encabezado por Alfredo González Prats, profesor del Área de Prehistoria de la Universidad de Alicante, y Antonio García Menárguez, director del Museo Arqueológico de Guardamar, con la colaboración de diversas instituciones, como la referida Universidad de Alicante, la Dirección General de Patrimonio de la Generalitat Valenciana y el Ayuntamiento de Guardamar. Los trabajos, que se extenderían hasta 2002, aunque su finalización estaba prevista en 2005, permitieron ampliar notablemente el conocimiento sobre la topografía y evolución urbanística del asentamiento protohistórico. Las actuaciones se centraron en la zona meridional del yacimiento, preferentemente en su extremo más suroriental (Fig. 1,C, cortes 1, 5, 5N-6, 7, 8, 14, 54 y 54N; Fig. 3,3), inmediatamente al sur del tramo de muralla excavado en 1992 (Fig. 3,2), aunque González Prats intervino en otras zonas, tanto al suroeste del sector (Fig. 1,C, corte 25), como más hacia el oeste, en las proximidades del sondeo realizado en 1988 (Fig. 1,C, cortes 64-67; Fig. 3,4). Los resultados de estas intervenciones fueron presentados en numerosos foros³, pudiendo destacar las tres monografías editadas por A. González Prats (2011 y 2014) en las que se recogen los resultados de sus intervenciones, así como la dedicada por M. Renzi (2013) a la metalurgia del yacimiento. Cabe mencionar igualmente la celebración en Guardamar de los *Seminarios Internacionales sobre Temas Fenicios*, en 1997, 1999 y 2002, dirigidos por A. González Prats (1999a; 2000a; 2005a), acompañados de exposiciones monográficas (González Prats, 1997; Id., 1999c), lo que dotó al yacimiento de una indudable resonancia en los ambientes científicos nacionales e internacionales.

Los trabajos de González Prats y su equipo (González Prats, 2011: 7-86) permitieron identificar diferentes fases de ocupación protohistórica en el asentamiento (Cuadro 1): por un lado, la denominada ‘Fonteta Arcaica’, en la que destacan la intensa actividad artesanal y metalúrgica (Corte 7, 8, 5, 5N-6, 14, 1 y 54-54N), desarrollándose en alguna de sus fases un urbanismo de casas ortogonales pluricelulares de tapial (Corte 25, FII) o con zócalos de mampostería (FIII) (Figs. 4 y 5). Las estructuras defensivas vinculadas a una muralla perimetral con bastiones adosados, foso y antemural (Fig.

---

3 A este respecto, cabe citar: González Prats y García Menárguez, 1997; González Prats, García Menárguez y Ruiz Segura, 1997; Elayi, González Prats y Ruiz Segura, 1998; González Prats, 1998a; *Id.*, 1998b; *Id.*, 1999b: 116 ss.; González Prats y Ruiz Segura, 1999; *Id.*, 2000; González Prats, García Menárguez y Ruiz Segura, 1997; *Id.*, 1999; González Prats y García Menárguez, 2000; González Prats, 2000b: 112 ss.; *Id.*, 2001: 178 s.; *Id.*, 2002: 131-134; *Id.*, 2004; *Id.*, 2005b: 48 ss.; De Miguel y González Prats, 2005; González Prats, 2007; *Id.*, 2008; *Id.*, 2010a; *Id.*, 2010b; Escolano 2012.

6) corresponden a la fase ‘Fonteta Reciente’ (Fonteta IV) (cortes 1, 5, 5N-6, 7, 8, 14 y 54-54-N), construida en torno a 635 a.C., a la que se vinculan diversas fases de hábitat formado por viviendas pluricelulares adosadas al paramento interno de la muralla (Fonteta V) (Fig. 5). Al final de la ocupación del poblado, se documenta el desmantelamiento de algunos espacios de hábitat que se transforman en zonas de circulación abiertas, áreas de vertedero o en las que se desarrolla actividades artesanales (Fonteta VI). La última fase de ocupación protohistórica se fecharía de acuerdo con González Prats (Cuadro 1) en torno a mediados del s. VI a.C., y con ella se relaciona una vivienda con robustos zócalos de piedra, tras la que se produciría el abandono paulatino del lugar y el desmoronamiento de las edificaciones, bajo los potentes derrumbes de la muralla (Fonteta IX).

Paralelamente, cuando el proyecto de parque arqueológico comienza la fase de musealización e intervención en el complejo cultural islámico la nueva Comisión Asesora de Arqueología de la Generalitat Valenciana plantearía la necesidad de finalizar la excavación de 1992 en la muralla protohistórica, para lo que se requirió un proyecto, presentado por R. Azuar, del Museo Arqueológico Provincial de Alicante, “en codirección con el Prof. Dr. D. Pierre Rouillard del CNRS de Francia y con los profesores del Departamento de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Alicante, el Dr. D. José Luis Simón y la Dra. Dª Feliciano Sala Sellés” (Azuar, 2004b: 252). La Consellería de Cultura otorgó el correspondiente permiso, con una duración de tres años, aunque las excavaciones se extendieron entre 1996 y 2000, centrando su atención en el sector de la ciudad protohistórica más próximo al recinto islámico (Fig. 1, C, zonas 2- 3 y Fig. 3,2).

Los trabajos del equipo hispano-francés dirigido por P. Rouillard, cuyos resultados fueron publicados en una completa monografía (Rouillard et al., 2007)⁴, se centraron en dos áreas de excavación, la Zona 2 (donde se realizaron los Sondeos 1 y 2), que incluye la muralla (Fig. 7) y la zona inmediata a extramuros; y las Zonas 3-4, que corresponden a la zona intramuros delimitada por la fortificación (Zona 3) y a una calle identificada en la fase más reciente hacia el oeste (Zona 4). La excavación de la Zona 3 ha permitido identificar 5 fases de ocupación protohistórica (Cuadro 1; Fig. 8). La inicial (I) proporcionó escasas y muy endebles evidencias de ocupación, identificadas por niveles de suelo arcillosos y estructuras o improntas de fosas, hogares de placa de arcillas, así como estructuras relacionadas con actividades artesanales como hornos asociadas. La segunda fase (II) se relaciona con una ocupación de hábitat estable con casas de planta pluricelular con un urbanismo regular, denso y con fases de remodelación internas. La tercera fase (III) supone una reorganización general, con la desaparición del espacio de hábitat anterior, que es sustituido por un área de uso artesanal con un

---

4 Vid., igualmente, Azuar *et al.*, 1998; Azuar *et al.*, 2000; Rouillard 2010.

área de circulación y una gran fosa artesanal F99. Las últimas fases (IV y V con sus subdivisiones internas a y b respectivas) se relacionan con la construcción de la muralla, hasta su abandono, evidenciado por los potentes derrumbes de los alzados de la construcción defensiva, cubiertos por el sedimento dunar reciente (Gailledrat, 2007: 27-29). La ocupación defendida por sus excavadores se sitúa entre finales del s. VIII a.C. y el final del s. VI a.C., fechando el momento de construcción de la muralla en este sector en torno al 600 a.C. en su fase inicial y de su refuerzo a partir de 550-525 a.C. (*Ibid.*: 23-73).

La finalización de los trabajos de excavación sin haberse completado las intervenciones previas, que en el proyecto de González Prats estaban previstas como hemos señalado hasta 2005, dejó al yacimiento en una situación de vulnerabilidad evidente, toda vez que los trabajos de consolidación de las estructuras que justificaban la paralización de las actuaciones no llegaron a realizarse. Se acometieron actuaciones provisionales, que en el caso de los cortes excavados por González Prats “se han centrado en la consolidación de las estructuras de tapial y adobes con PRIMAL AC-33 y cubrición de las ruinas con rafias y plásticos protectores”, e intervenciones puntuales como la llevada a cabo en 2002 en un tramo de la base de la muralla del Corte 14, afectado por la erosión de la lluvia que llevó a producir grietas en el terreno de base (González Prats, 2011: 13). Además, se han utilizado en la Zona 3-4 y en el Corte 64, las de mayor pendiente de los sectores excavados, chapas de aluminio con el objeto de contener el avance dunar.

En los últimos años, el deterioro de los restos arqueológicos ha sido notable a causa de la erosión, la exposición a la intemperie a los factores climáticos y al avance del sedimento dunar. Desde el 2009, se han realizado algunas intervenciones para atender o paliar en cierta medida dicha problemática, desde la ampliación del vallado a fin de integrar en el perímetro el sistema defensivo protohistórico por parte del Ayuntamiento de Guardamar del Segura en colaboración con el Museo Arqueológico Municipal (MARQ).

La necesidad de determinar las necesidades patrimoniales del yacimiento llevó a la elaboración de un Plan Director para la conservación y puesta en valor del conjunto arqueológico de La Rábida y La Fonteta, fruto del convenio suscrito entre la Diputación de Alicante, la Fundación MARQ y el Ayuntamiento de Guardamar del Segura (Pérez, Huertas, Olcina y Ruiz, coord., 2014).

Paralelamente, la Dirección General de Cultura de la Generalitat Valenciana nos encargaba (AJL) un Proyecto de Intervención Arqueológica en la ciudad fenicia de Les Dunes de Guardamar: La Fonteta - La Rábida (Guardamar del Segura, Alicante) (Lorrio y Simón, 2015), cuyas directrices generales han servido de base a la excavación arqueológica llevada a cabo en el yacimiento en 2018-2019.

3. LOS TRABAJOS DE CAMPO DE 2018-2019

Las actuaciones arqueológicas en el yacimiento de “Les Dunes de Guardamar (La Fonteta-La Ràbita)” a lo largo de esta campaña de excavaciones se centraron preferentemente en su zona Este-Sureste, donde se localizan las principales evidencias protohistóricas objeto de excavaciones previas, dejando por tanto fuera de la intervención los sectores localizados hacia el Suroeste, sobre los que se tiene previsto actuar en 2020. La campaña ha incluido acciones puntuales en los sectores previamente excavados por los equipos de A. González Prats (Cortes 1, 3, 5, 5N-6, 7 y 8), al Sur, y P. Rouillard (Zonas 2, 3 y 4), al Norte, a veces relacionadas exclusivamente con la protección de las estructuras previamente registradas, y la excavación en extensión del amplio espacio que separaba ambas zonas, de 5 m de ancho a extramuros (C-55) y de casi 20 m a intramuros (C-53), así como diferentes intervenciones en todo el lienzo de muralla identificado en este sector (Fig. 9). Paralelamente, en *La Ràbita* se han realizado algunas intervenciones que, principalmente, han tenido como finalidad definir los muros de cierre de algunas de las mezquitas localizadas en su periferia, para hacer más comprensible al visitante el conjunto monumental de cara a su musealización.

Dada la finalización de los trabajos de campo en agosto de 2019, nos limitaremos a presentar un breve resumen de las actuaciones, centradas en general en las etapas más modernas del yacimiento protohistórico, las relacionadas con la fase conocida como ‘Fonteta Reciente’, que se inicia con la construcción de la muralla y abarca las etapas inmediatamente posteriores, cuando se produce una importante reorganización de la estructura urbana del asentamiento y finalmente su abandono definitivo. Debe tenerse en cuenta que el objetivo del Proyecto de Intervención Arqueológica en la ciudad fenicia de *Les Dunes de Guardamar* de la Generalitat Valenciana es la conservación y puesta en valor de las zonas ya excavadas con anterioridad, con la opción por la fase reciente de la ocupación protohistórica, dada la monumentalidad y mejor conservación de los restos constructivos de este momento, y se centra en las actuaciones en los ámbitos y estructuras relacionadas, que incluía la muralla y las estructuras intramuros con ella vinculadas, con el objeto de ofrecer así una interpretación coherente del conjunto, quedando por el momento excluidos espacios y fases anteriores, en los que tan solo se ha actuado cuando ha sido imprescindible. Las actuaciones han contemplado igualmente el desbroce de vegetación que cubría la cima de la muralla con la eliminación de algunos pinos y arbustos que ofrecían serios problemas de conservación a la mampostería de piedra, y la eliminación de los principales testigos de tierra dejados en las distintas actuaciones que impedían visualizar este sector del yacimiento fenicio en toda su dimensión.

De acuerdo con lo dicho, una parte importante de las actuaciones han centrado su atención en el sistema defensivo. Entre las aportaciones más relevantes estaría la identificación de un quiebro en la muralla bajo el espacio que separaba los dos

sectores ya conocidos, lo que ha proporcionado una visión completa del lienzo de muralla a lo largo de unos 90 m lineales (Fig. 10), la documentación completa del potente bastión cuadrangular en su esquina SE y sus diferentes remodelaciones, el haber podido determinar la estructura interna de la muralla, construida con cajones de mampostería rellenos de ripios careados al exterior y un alzado de tapial y adobes, así como el haber registrado una mayor complejidad en el sistema de forrado del cuerpo central de la muralla.

Notables han sido igualmente los resultados obtenidos a extramuros del tramo de muralla oriental, con la aparición de una estratigrafía completa desde la arena dunar a techo de muralla hasta la roca natural, desde una cota de 7,40 m s.n.m hasta los 2,60 m s.n.m. Destaca el potente paquete de basureros pertenecientes a la fase arcaica del asentamiento, depositados sobre el sustrato geológico, con casi 2 m de potencia estratigráfica hasta la base la cimentación de mampostería de la muralla. Estos depósitos se acumulan de forma horizontal, aunque se encuentran cortados de forma intencional por un talud en rampa descendiente, a modo de foso, que discurre paralelo a la muralla (Fig. 11). Una de las novedades más significativas de esta actuación ha sido el haber identificado el antemural ya documentado por González Prats inmediatamente al sur de esta zona en el año 2000 (González Prats, 2011: 63). Se trata de un tramo de 10 m lineales, en parte construido sobre una cimentación de piedras, y con un alzado de adobes en un excepcional estado de conservación. Se localiza a unos 4 metros de la muralla e igualmente sigue un trazado paralelo a ella, quedando cubierto hacia el Norte por el derrumbe exterior de la obra defensiva (Fig. 12).

Con respecto a las actuaciones a intramuros, en este sector oriental se ha excavado una gran unidad habitacional de uso doméstico, como confirma la presencia de un hogar en uno de sus extremos, adosada como es habitual a la cara interna de la muralla. Así mismo, se han identificado entre las diferentes viviendas documentadas espacios abiertos probablemente de uso comunitario, que incluyen posibles áreas de culto, de descanso y esparcimiento, así como otros utilizados con almacenes de tipo *horrea*, todo ello cubierto por potentes basureros, y en la zona más meridional al menos dos grandes tahonas, no domésticas dada su situación al exterior de las viviendas, una con seguridad pertenecientes el momento previo al abandono del asentamiento protohistórico. Todo ello permite ampliar el conocimiento de la estructuración urbana del asentamiento a lo largo del siglo VI a.C., en la fase conocida como 'Fonteta Reciente' (Fig. 10), marcada por la construcción de la muralla y que se extiende hasta el abandono del asentamiento protohistórico. En algunos casos la actuación se ha centrado en espacios previamente excavados, como la gran torre de adobe del corte 5N (González Prats, 2011: 55-60), y se han obtenido nuevos datos que confirman su superposición a un edificio anterior de planta cuadrada, posiblemente una vivienda doméstica por la existencia de un hogar en su interior (*Ibid.*: 59).

De esta forma, el urbanismo parece que se estructura en función de espacios abiertos de deambulación que se alternan separando los diferentes recintos adosados al lienzo defensivo, entre los que se distinguen viviendas, de una o varias habitaciones, como la que ocupa el extremo más occidental de la zona excavada, en el corte 7 (*Ibid.*: 28-31), así como corrales, “cobertizos” o establos para animales como podría interpretarse el localizado al Sureste del corte 5, delimitado por un potente muro de trazado curvilíneo (*Ibid.*: 49). No parecen advertirse calles propiamente dichas durante esta fase, aunque la estrecha franja excavada de unos 5 m de separación desde la cara interna de la muralla no contribuye a su identificación.

4. DIVULGACIÓN

Por lo que respecta a la divulgación de las actuaciones arqueológicas en La Fonteta durante 2018 y 2019 el equipo científico ha participado en diferentes actividades, marcadas por el interés de apertura a la ciudadanía.

Las *Jornadas del Mediterráneo Antiguo* (30 de octubre de 2018), que se enmarcan dentro de un programa de la Red del Itinerario Cultural del Consejo de Europa de la Ruta de los Fenicios que incluye diferentes actividades dedicadas a las Civilizaciones Antiguas del Mediterráneo, se dedicaron en esta ocasión a analizar la interacción que las poblaciones que habitaron la desembocadura del Segura tuvieron con el resto de la Península Ibérica y el ámbito Mediterráneo a partir de los broches de cinturón aparecidos en *La Fonteta*, contando con la participación Alberto Lorio (UA), Mariano Torres (UCM) y Raimon Graells (RGZM de Mainz).

Cabe destacar igualmente la realización de Jornadas de Puertas Abiertas en el yacimiento de *Les Dunes de Guardamar (La Fonteta-La Rábita)* organizadas por la Generalitat Valenciana y el Ayuntamiento de Guardamar en los meses de febrero y mayo de 2019. Con la sugerente denominación de *Abierto por obras* tuvieron como finalidad la divulgación de los avances en la investigación y del proyecto de puesta en valor y musealización de estos dos espacios arqueológicos singulares. Las jornadas fueron guiadas por los técnicos municipales de cultura y por los arqueólogos que trabajaban en las excavaciones, y tuvieron una gran acogida por parte de los visitantes. Las jornadas de visitas se complementaron el día 16 de febrero de 2019 con la presentación del proyecto de Puesta en Valor de La Rábita/Fonteta por parte de la Dirección General de Cultura y Patrimonio, junto con una mesa redonda sobre *La Fonteta y los fenicios en el Mediterráneo Occidental*, con la participación de Alberto Lorio (UA), Mariano Torres (UCM) y Pierre Rouillard (CRNS), todo ello en el marco del Museo Arqueológico de Guardamar (Fig. 13).

BIBLIOGRAFÍA

- AZUAR RUIZ, R. (Coord.) (1989): *La Rábita califal de Les Dunes de Guardamar (Alicante): Cerámica, Epigrafía, Fauna, Malacofauna. Excavaciones Arqueológicas. Memorias nº 1*, Diputación Provincial de Alicante, Museo Arqueológico, Alicante.
- AZUAR, R. (2004a): «Excavaciones (1984-1992). Espacios, arquitectura y estratigrafía», en AZUAR, R. (Coord.), *El Ribat califal. Excavaciones y estudios (1984-1992)*, Collections Casa de Velázquez, vol. 85, Madrid, pp. 7-72.
- AZUAR, R. (2004b): «Historia del futuro parque arqueológico», en AZUAR, R. (Coord.), *El Ribat califal. Excavaciones y estudios (1984-1992)*, Collections Casa de Velázquez, vol. 85, Madrid, pp. 247-253.
- AZUAR, R., ROUILLARD, P., GAILLED RAT, E., MORET, P., SALA SELLÉS, S. y BADIE, A. (1998): «El establecimiento orientalizante e ibérico antiguo de “La Rabita”, Guardamar del Segura (Alicante). Avance de las excavaciones 1996-1998», *Trabajos de Prehistoria*, 55, nº 2, pp. 111-126.
- AZUAR, R., ROUILLARD, P., GAILLED RAT, E., MORET, P. y SALA SELLÉS, S. (2000): «L'establissement orientalisant et ibérique ancien de “La Rabite”. Guardamar del Segura (Alicante, Spagne)», *Scripta in honorem. Enrique Llobregat Conesa*, Instituto de estudios Alicantinos Juan Gil-Albert, Alicante, pp. 265-285.
- BARRIER, P. y MONTENAT, CH. (2007): «Le paysage de l'époque protohistorique à l'embouchure du Segura. Approche paléogéographique», en ROUILLARD, P.; GAILLED RAT, E.; SALA SELLÉS, F., *L'establissement protohistorique de La Fonteta (fin VIIIe – fin VIe siècle av. J.-C.)*, Collection de la Casa Velázquez, vol. 96, Madrid, pp. 7-22.
- DE MIGUEL, M.ª P. y GONZÁLEZ PRATS, A. (2005): «Patología osteoarticular en la cremación fenicia de La Fonteta (Guardamar del Segura, Alicante, España)», en CAÑELLAS, A. (ed.), *Nuevas perspectivas del diagnóstico diferencial en Paleopatología*, Actas del VII Congreso Nacional de paleopatología (Mahón-Menorca, 2-5 de octubre de 2003, Mahón), pp. 519-525.
- DIDRI, H. y DUBCEUF, P. (2007): «Les éléments architecturaux antiques réemployés dans La Rábita d'époque califale», en ROUILLARD, P.; GAILLED RAT, E.; SALA SELLÉS, F., *L'establissement protohistorique de La Fonteta (fin VIIIe – fin VIe siècle av. J.-C.)*, Collection de la Casa Velázquez, vol. 96, Madrid, pp. 155-183.
- ELAYI, J., GONZÁLEZ PRATS, A. y RUIZ SEGURA, E. (1998): «Une lampe avec inscription phénicienne de La Fonteta (Guardamar, Alicante)», *Rivista di Studi Fenici*, vol. 26, nº 2, pp. 229-242.
- ESCOLANO, M. (2012): «Egipto en la Península Ibérica: análisis de siete amuletos del yacimiento fenicio de La Fonteta (Alicante)», en DEL VAIS, C. (ed.), *EPI OINOPA PONTON: Studi sul Mediterraneo antico in recordó di Giovanni Tore*, Oristano, pp. 579-586.
- GAILLED RAT, E. (2007): «La stratigraphie», en ROUILLARD, P.; GAILLED RAT, E.; SALA SELLÉS, F., *L'establissement protohistorique de La Fonteta (fin VIIIe – fin VIe siècle av. J.-C.)*, Collection de la Casa Velázquez, vol. 96, Madrid, pp. 23-98.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1990): «La factoria fenicia de Guardamar», *Azarbe*, Suplemento cultural de la Revista de Moros y Cristianos de Guardamar del Segura.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1991): «La presencia fenicia en el Levante Peninsular y su influencia en las comunidades indígenas», I-IV, *Jornadas de Arqueología fenicio-púnica*, Ibiza, 1986-1989, Ibiza, pp. 109-118.

- GONZÁLEZ PRATS, A. (1997): *Las cerámicas fenicias de la provincia de Alicante, Exposición monográfica*: 21 al 24 de abril de 1997, Casa del Ingeniero Mira, Guardamar del Segura (Alicante), celebrada con motivo del I Seminario Internacional sobre temas fenicios: Fenicios y Territorio, Universidad de Alicante, San Vicente.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1998a): «La Fonteta. El asentamiento fenicio de la desembocadura del río Segura (Guardamar, Alicante, España). Resultados de las excavaciones de 1996-97», *Rivista de Studi Fenici*, XXVI, 2, pp. 191-228.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1998b): «Phönizische Siedlung an der Küste von Alicante», *Archäologie in Deutschland*, 3, pp. 54-59.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (ed.) (1999a): *La cerámica fenicia en Occidente: centros de producción y áreas de comercio*, Actas del I Seminario internacional sobre Temas Fenicios, Guardamar del Segura, 21-24 de noviembre de 1997, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Universidad de Alicante, Alicante.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1999b): «Las cerámicas fenicias de la provincia de Alicante», en GONZÁLEZ PRATS, A. (ed.), *La cerámica fenicia en Occidente: centros de producción y áreas de comercio*. Actas del I Seminario internacional sobre Temas Fenicios, Guardamar del Segura, 21-24 de noviembre de 1997, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Universidad de Alicante, Alicante, pp. 111-128.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1999c): *La Fonteta, 1996-1998: el emporio fenicio de la desembocadura del río Segura, Exposición monográfica: 9 a 11 de abril de 1999*, Casa de Cultura, Guardamar del Segura (Alicante) celebrada con motivo del II Seminario Internacional sobre temas fenicios: Fenicios y Territorio, Universidad de Alicante, Alicante.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (ed.) (2000a): *Fenicios y Territorio*, Actas del II Seminario Internacional sobre Temas Fenicios, Guardamar del Segura, 9 al 11 de abril de 1999, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Universidad de Alicante, Alicante.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2000b): «Fenicios e indígenas en el Levante peninsular», en RUIZ MATA, D. (ed.), *Fenicios e indígenas en el Mediterráneo y Occidente: modelos de interacción*, Actas de los Encuentros de Primavera de la Universidad de Cádiz en El Puerto de Santa María, 1998, El Puerto de Santa María: pp. 107-118.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2001): «Arquitectura orientalizante en el Levante peninsular», en RUIZ MATA, D. y CELESTINO PÉREZ, S. (eds.), *Arquitectura oriental y orientalizante en la península ibérica*, CEPO-CSIC, Madrid pp. p. 173-192.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2002): «Los fenicios en la fachada oriental hispana», en COSTA RIBAS, B. y FERNÁNDEZ GÓMEZ, J. H. (coords.) *La Colonización fenicia de Occidente: estado de la investigación en los inicios del siglo XXI*, XVI Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Eivissa, 2001), *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa e Formentera*, nº 50, pp. 127-143.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2004): «El conjunto arqueológico de Les Dunes de Guardamar (Alicante): el yacimiento islámico de La Rábida Califal y el yacimiento fenicio de La Fonteta», en FRANCO SÁNCHEZ, F. y DE EPALZA FERRER, M. (coords.), *La Rábida en el Islam: estudios interdisciplinares*. Congressos Internacionals de Sant Carles de la Ràpita (1989, 1997), pp. 165-172.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (ed.) (2005a): *El mundo funerario*, Actas del III Seminario Internacional sobre Temas Fenicios, Guardamar del Segura, 3 al 5 de mayo de 2002, Homenaje al prof. D. Manuel Pellicer Catalán, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Universidad de Alicante, Alicante.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2005b): «Balança de vint-i-cinc anys d'investigació sobre la influència i presència fenicia a la província d'Alacant», *Fonaments*, 12, pp. 41-64.

La Fonteta (Guardamar del Segura, Alicante):
historia de la investigación y nuevas actuaciones (2018-2019)

- GONZÁLEZ PRATS, A. (2007): «Rasgos arquitectónicos y urbanísticos de La Fonteta», en *Las ciudades fenicio-púnicas en el Mediterráneo Occidental*, en LÓPEZ CASTRO, J. L., (ed.), III Coloquio Internacional del Centro de Estudios Fenicios y Púnicos, Universidad de Almería, pp. 69-82.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2008): «Avance en los análisis de la caracterización de las cerámicas de La Fonteta», en VITA, J.P. y ZAMORA, J.A. (eds.), *Nuevas perspectivas II: arqueología fenicia y púnica en la península ibérica*. Cuadernos de Arqueología Mediterránea, 18, pp. 53-80.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2010a): «La presencia fenicia en el Bajo Segura», en *Guardamar del Segura, arqueología y museo: museos municipales en el MARQ* [MARQ, diciembre 2010-febrero 2011], pp. 58-65.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2010b): «La colonia fenicia de La Fonteta», en *Guardamar del Segura, arqueología y museo: museos municipales en el MARQ* [MARQ, diciembre 2010-febrero 2011], pp. 66-79.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (coord. y ed.) (2011): *La Fonteta. Excavaciones de 1996-2002 en la colonia fenicia de la actual desembocadura del río Segura (Guardamar del Segura, Alicante)*, vol. 1, Seminarios Internacionales sobre Temas Fenicios, Universidad de Alicante, Alicante.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (ed.) (2014): *La Fonteta-II. Estudio de los materiales arqueológicos hallados en la colonia fenicia de la actual desembocadura del río Segura (Guardamar del Segura, Alicante)*, vol. 1 y II, Alicante.
- GONZÁLEZ PRATS, A. y GARCÍA MENÁRGUEZ, A. (1997): «La colonización fenicia en el tramo final del río Segura (Guardamar del Segura, Alicante)», *Alquibla*, 3, pp. 87-102.
- GONZÁLEZ PRATS, A. y GARCÍA MENÁRGUEZ, A. (2000): «El conjunto fenicio de la desembocadura del río Segura (Guardamar del Segura, Alicante)», en BARTHÉLEMY, M. y AUBET SEMMLER, M.ª E. (coords.), *Actas del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*, Cádiz 2 al 6 de octubre de 1995, vol. IV, Cádiz, pp. 1527-1537.
- GONZÁLEZ PRATS, A., GARCÍA MENÁRGUEZ, A. y RUIZ SEGURA, E. (1997): «La Fonteta: una ciudad fenicia en Occidente», *Revista de Arqueología*, Año 18, nº 190, pp. 8-13.
- GONZÁLEZ PRATS, A., GARCÍA MENÁRGUEZ, A. y RUIZ SEGURA, E. (1999): «La Fonteta 1997: memoria preliminar de la segunda campaña de excavaciones ordinarias en la ciudad fenicia de la desembocadura del río Segura, Guardamar (Alicante)», en GONZÁLEZ PRATS, A. (ed.), *La cerámica fenicia en Occidente: centros de producción y áreas de comercio*, Actas del I Seminario internacional sobre Temas Fenicios, Guardamar del Segura, 21-24 de noviembre de 1997, Universidad de Alicante, pp. 257-301.
- GONZÁLEZ PRATS, A. y RUIZ SEGURA, E. (1999): «Una zona metalúrgica de la primera mitad del siglo VII en la ciudad fenicia de La Fonteta (Guardamar, Alicante)», XXIV Congreso Nacional de Arqueología, vol. 3, Cartagena, 1997, Murcia, pp. 255-258.
- GONZÁLEZ PRATS, A. y RUIZ SEGURA, E. (2000): *El yacimiento fenicio de La Fonteta (Guardamar del Segura, Alicante, Comunidad Valenciana)*, Serie Popular, nº 4, Valencia.
- LORRIO, A.J. y SIMÓN, J.L. (2015): *Proyecto de Intervención Arqueológica en la ciudad fenicia de Les Dunes de Guardamar: La Fonteta - La Rábita (Guardamar del Segura, Alicante)*. Generalitat Valenciana.
- PÉREZ, R., HUERTAS, J., OLCINA, M. y RUIZ, E. (Coord.) (2014): *Plan Director para la conservación y puesta en valor del conjunto arqueológico de La Rábita y La Fonteta. Dunas de Guardamar del Segura (Alicante)*, MARQ, Alicante.

RENZI, M. (2013): *La metalurgia del yacimiento fenicio de La Fonteta (Guardamar del Segura, Alicante)*, Bibliotheca Praehistorica Hispana, XXIX, Madrid.

ROUILLARD, P. (2010): «La Fonteta/Rábita (Guardamar del Segura, Alicante): Las excavaciones hispanofrancesas, 1996-2001», *Guardamar del Segura, arqueología y museo: museos municipales en el MARQ* [MARQ, diciembre 2010-febrero 2011], Alicante, pp. 80-89.

ROUILLARD, P., GAILLEDROT, E. y SALA SELLÉS, F. (2007): *L'établissement protohistorique de La Fonteta (fin VIIIe – fin VIe siècle av. J.-C.)*, Collection de la Casa Velázquez, vol. 96, Madrid.

SCHUBART, H. (1975): *Die kultur der Bronzezeit im Sudwesten der Iberischen Halbinsel*, Madrider Forschungen, 9, Berlín.

ROUILLARD ET AL.			GONZÁLEZ PRATS			
	ZONA 2 (Sondeos 1 y 2)	ZONA 3	CORTES 1, 5, 5N, 6, 7, 8, 14, 25, 54, 54N, 65, 66			
FASE	CRONOLOGÍA		FASE	CRONOLOGÍA	DESCRIPCIÓN	HITO
VI		Islámico	X	Islámico	Hornos de piedra	Uso marginal
Abandono	Post 500 a.C.	Post 500 a.C.	LX	Post 545 AC	Sedimento dunar	Abandono
			Fonteta Reciente:			
			VIII	c. 550 AC	Restos de vivienda cuadrada	Fase final o declive progresivo
			VII	560-550 AC	Horno metalúrgico y cobertizo	
Vb	525-500 a.C.	525-500 a.C.	VI	c. 580-560 AC	Cobertizo Vertedero Depósito dunas	
Va	550/525 a.C.	Va2	550/525 a.C.	V	c. 625-580 AC	Fase de expansión urbana
		Va1	550/525 a.C.		Casas pluricelulares adosadas a muralla con diversas fases	
IVb	575/550 a.C.		575/550 a.C.			
IVa	600/575 a.C.		600/575 a.C.	IV	c. 635-625 AC	

La Fonteta (Guardamar del Segura, Alicante):
historia de la investigación y nuevas actuaciones (2018-2019)

Fonteta Arcaica:							
<i>III</i>	650/600 a.C.		650/600 a.C.	<i>III</i>	c. 670-635 AC	Niveles de circulación Áreas artesanales y metalúrgicas	Fase arcaica
<i>II</i>	700/650 a.C.	IIB	625 a.C.	<i>II</i>	c. 720-670 AC	Casas pluricelulares de tapial y mampostería	
		IIA	700- 650 a.C.				
<i>I</i>	725/700 a.C.		725/700 a.C.	<i>I</i>	c. 760-720 AC	Estructuras pecederas, fosas, hornos metalúrgicos	

Cuadro 1. Propuesta de correlación de estratigrafías identificadas en las zonas de intervención publicadas, a partir de evidencias constructivas, con la identificación de la divergencia cronológica.

Datos: González Prats 1997 y 2011; Rouillard et al. 2007.

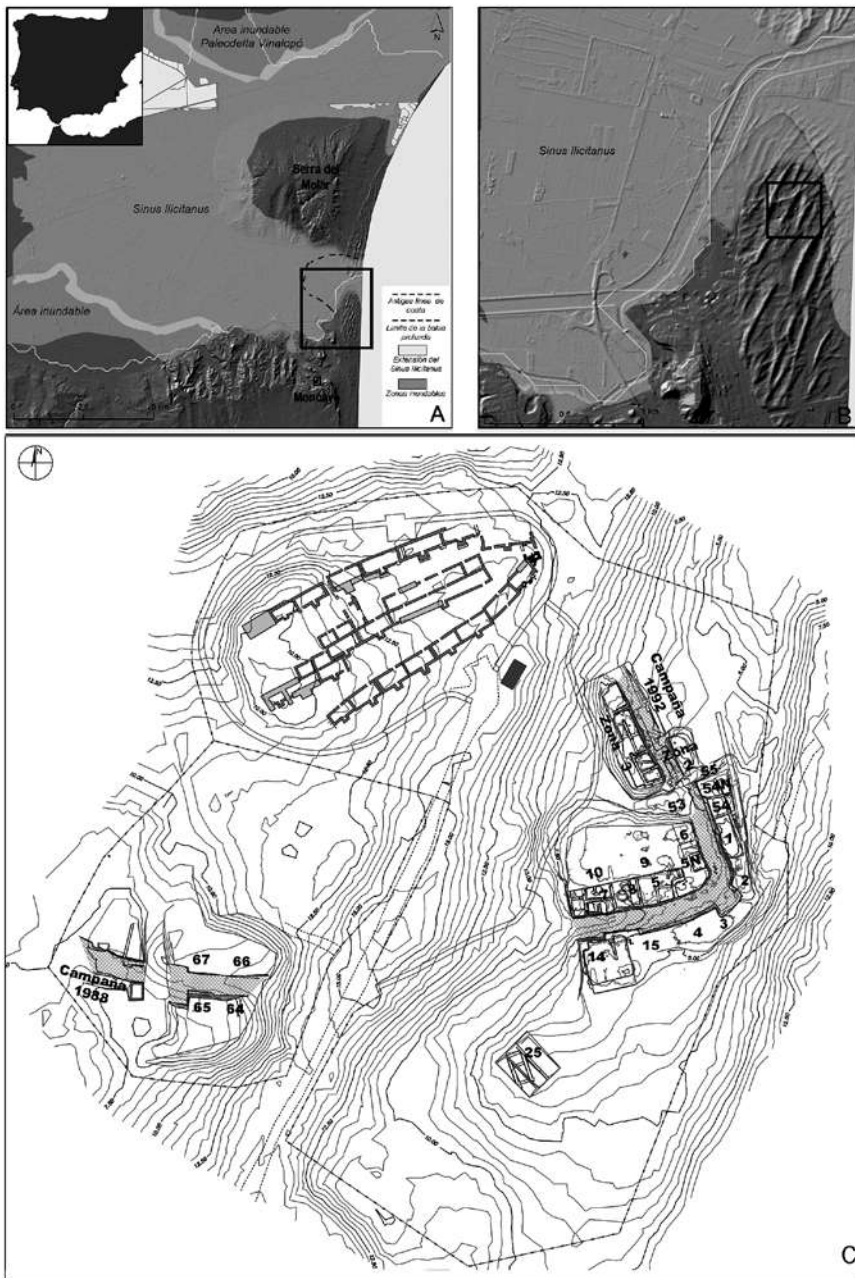

Fig. 1. La Fonteta. A-B. Localización del yacimiento en la desembocadura del río Segura, con la antigua línea de costa y reconstrucción del Sinus Illicitanus. C. Conjunto arqueológico de Las Dunas de Guardamar, con las zonas de la ciudad protohistórica de La Fonteta objeto de excavación entre 1996 y 2002 y su denominación. A-B. Cartografía: S. Pernas. C. Topografía: I. Segura.

Fig. 2. Vista aérea del emplazamiento de La Fonteta en el entorno dunar próximo a la desembocadura del río Segura, antes de la excavación de 2018-2019, según González Prats, 2011.

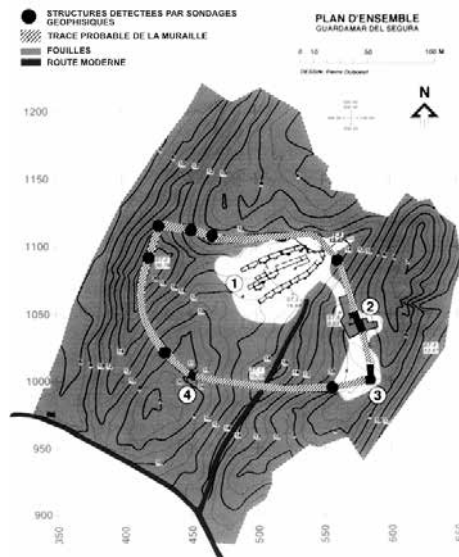

Fig. 3. Plano del yacimiento, con las zonas excavadas (1-4), las estructuras detectadas por los sondeos geofísicos (puntos) y el posible trazado de la muralla (perímetro rayado): 1, La Rábita; 2, zona de intervención del equipo hispano-francés; 3, zona de excavación del equipo de González Prats; 4, id. y sondeo de 1988, según Rouillard, 2010, fig. 3.

Fig. 4. Conjunto de fosas y canales de carácter metalúrgico pertenecientes a La Fonteta I (Corte 14), según González Prats, 2011: fig. 47.

Fig. 5. Vista de los Cortes 8 y 5, con el lienzo de muralla de La Fonteta Reciente (FIV) construido sobre niveles artesanales anteriores (F III), según González Prats, 2011: fig. 19.

Fig. 6. Antemural de adobes del Corte 54N, según González Prats, 2011: fig. 33.

Fig. 7. Tramo interior de la muralla construido con adobes de la Zona 2. según Rouillard, 2010, fig. 9.

Fig. 8. Vista de la Zona 3, desde el Sur, según Rouillard, 2010, fig. 1.

Fig. 9. Vista de la excavación en 2018-2019 del sector intramuros (Corte 53). (foto E. López).

Fig. 10. Vista de la muralla, con las construcciones adosadas por su cara interna (foto P. Camacho).

Fig. 11. Vista de la zona a extramuros (Corte 55), con la muralla, el foso y el antemural de la fase 'Fonteta Reciente'. En primer término, los basureros recortados de 'Fonteta Arcaica' (foto E. López).

Fig. 12. Proceso de documentación fotogramétrica del antemural (foto E. López).

Fig. 13. Mesa redonda sobre la presencia fenicia en Guardamar, con los profesores Torres, Rouillard y Lorrio (foto E. López).

LES BASES SOCIALS DE L'AGRICULTURA INTENSIVA CONTEMPORÀNIA. ELS ARRENDAMENTS D'ORIOLA EN 1861.

Jesús Millán García-Varela (Universitat de València)

A Maria Teresa Ferrer i Mallol, in memoriam

RESUM

L'agricultura de regadiu tingué un paper fonamental en la història econòmica i política de l'Espanya contemporània. La seua orientació especial cap als mercats exteriors fou molt rellevant. A més, les zones de regadiu del País Valencià van proporcionar una imatge popular de prosperitat i ordre social equilibrat, en contrast amb l'agitació social que sovint es destacava com a tret característic de l'Espanya latifundista. Amb tot, s'ha comprovat que aquestes imatges recolzaven en suposicions incongruents. Aquest article tracta d'oferir una imatge més adequada del marc social de l'horta del Baix Segura. A partir de l'anàlisi d'un conjunt de contractes d'arrendament el 1861, aquest treball caracteritza els diferents papers que duïen a terme els amos de la terra i els arrendataris. Així podem explicar millor les complexes funcions econòmiques i les relacions entre totes dues parts, en un període clau per a l'ascens de l'agricultura comercial.

Paraules claus: Agricultura de regadiu, història social agrària del segle XIX a Espanya, arrendaments agraris al Baix Segura, ideologia agrarista al País Valencià.

RESUMEN

La agricultura de regadío desempeñó un papel fundamental en la historia económica y política de la España contemporánea. Su especial orientación hacia los mercados exteriores fue muy relevante. Además, las zonas de regadío del País Valenciano proporcionaron una imagen popular de prosperidad y orden social equilibrado, en contraste con la agitación social que se destacaba a menudo como característica de la España latifundista. Sin embargo, se ha comprobado que estas imágenes se apoyaban en supuestos incongruentes. Este artículo intenta ofrecer una imagen más adecuada del marco social de la huerta del Bajo Segura. A partir del análisis de un conjunto de contratos de arrendamiento en 1861, este trabajo caracteriza los distintos papeles desempeñados por los dueños de la tierra y los arrendatarios. De esta forma, podemos explicar mejor las complejas funciones económicas y las relaciones entre las dos partes, en un periodo clave para el auge de la agricultura comercial.

Palabras clave: Agricultura de regadío, historia social agraria del siglo XIX en España, arrendamientos agrarios en el Bajo Segura, ideología agrarista en el País Valenciano.

ABSTRACT

Irrigated agriculture played a major role both in the economic and political history of contemporary Spain. Its particular orientation towards the foreign markets was outstanding. In addition to this, the irrigated areas of the Valencian region provided a popular image of prosperity and balanced social order, in contrast to the social unrest which was often pointed out as typical of the Spanish latifundist countryside. However these images proved to be rooted in inconsistent assumptions. This article aims at providing a closer historical image of the social framework of the irrigated area of the Lower Segura. Starting from the analysis of a sample of the lease-contracts of 1861, the article outlines the different roles played both by landowners and lease-holders. Thus we can propose a better explanation of the complex economic roles and the relations between both sides in a key period for the rise of commercial agriculture.

Key words: Irrigated agriculture, social history of the Spanish agriculture in the 19th century, agrarian lease contracts in the Lower Segura region, agrarist ideology in the Valencian region.

1. EL REGADIU VALENCIÀ EN L'ESPANYA CONTEMPORÀNIA

L'agricultura valenciana de regadiu tingué un paper fonamental en l'Espanya contemporània. Tot i que aquesta funció s'haja reduït des del darrer terç del segle XX, no es pot oblidar la seua contribució decisiva a la configuració de la societat espanyola, en el període clau que va de finals del segle XIX fins les darreries del franquisme.

Aquesta importància fou òbvia en el terreny econòmic. El nucli de l'economia espanyola, tant agrària com industrial, quedava confinat dins el mercat interior (i colonial, durant un temps), reservat a través de les polítiques proteccionistes i sense una significativa capacitat exportadora. L'agricultura de regadiu, però, es mostrà capaç d'ocupar un lloc excepcional en els mercats exteriors. Això tingué, a més, repercussions en el terreny ideològic i polític. Polítics i economistes de la conflictiva primera meitat del segle XX, de diverses orientacions, presentaren el regadiu valencià com a un model per al conjunt de l'agricultura espanyola. Hauria segut una mena de capdavanter a imitar, per tal de cercar el progrés econòmic amb estabilitat social. Les obres de pintors valencians -com Sorolla, Pinazo i l'oriolà Agrasot- podien il·lustrar aquesta idea. En el àmbit de la política d'esquerra, destacà l'inspirador inicial de la reforma agrària republicana, l'enginyer Pascual Carrión, originari de Sax. En la dreta foren conegudes algunes figures del desenvolupisme autoritari i confessional, com ara el basc Ramiro de Maeztu o Manuel de Torres, un important economista, lligat especialment a Almoradí, que fou el portaveu econòmic de Dreta Regional Valenciana i, més tard, una notable figura del franquisme.

Amb tot, el primer enfocament historiogràfic subratllava que aquesta agricultura hauria mostrat una trajectòria retardatària. D'una banda, tot i les seues condicions productives, l'especialització en collites exportables (el vi i els cítrics) no s'hauria produït fins a finals del segle XIX i el primer quart del XX. Mentrestant, bona part de les hortes s'hauria dedicat a collites per al consum intern, incloent-hi un gran protagonisme dels cereals. D'altra banda, la producció continuà fent-se, fins a entrat el segle XX, amb una escassa incorporació de tècniques i màquines novedoses, sense oblidar els persistents problemes d'accés al crèdit per part dels llauradors. Al davant d'aquests plantejaments, cal plantejar-se quines eren les bases socials d'aquest peculiar sistema.

Durant molt de temps hi han predominat imatges aïllades i contradictòries. Per a alguns, el regadiu valencià hauria heretat un nombrós "camperolat" estable, allò que fàcilment es confonia amb una suposada "fragmentació de la propietat" per motius històrics i jurídics, com s'ha afirmat especialment a partir de la sobredimensionada figura de l'emfiteusi. La investigació, amb tot, comprovà que la situació variava molt d'unes comarques a d'altres, però que sovint la distribució de la terra era prou desequilibrada, en major o menor mesura, al llarg del segle XIX, que el contingent de població rural sense terra pròpia era considerable i que l'explotació a través d'arrendaments a curt termini era un tret habitual fins mitjan segle XX. En general, la difusió de la propietat entre la gran majoria de la població agrària no es pot atribuir a una herència directa del passat. A hores d'ara, sembla clar que això ha segut fruit d'una evolució a partir de bases tardanes –en general, no abans de la segona meitat del segle XIX- i que s'accelerà després de la guerra civil.

Des de la dècada de 1980, sobretot a partir de l'obra de Ramon Garrabou¹, la historiografia ha analitzat aquest conjunt de característiques, tot enmarcant-les en el seu context històric i ambiental. Desconèixer aquest doble context ha fet caure en suposicions anacròniques, no aplicables a les agricultures mediterrànies del Vuit-Cents. És el que es comprova, per exemple, respecte a l'ús –relativament tardà- d'una maquinària abans inexistent o inaplicable a les hortes; o quan es planteja el ritme de l'especialització mercantil a partir de consideracions que no prenen en compte ni el

---

1 GARRABOU, R., *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*. València, Inst. Alfons el Magnànim, 1985. Sobre l'Horta de València, MODESTO, J. R., *Tierra y colonos. La gestión agraria del Hospital General de Valencia (1780-1860)*. València, Universitat de València, 2008. D'altres treballs, amb caràcter general, GARRIDO, S. i CALATAYUD, S., "La compra silenciosa. Arrendamientos, estabilidad y mejoras en la agricultura valenciana de regadío (1850-1930)", *Investigaciones de Historia Económica*, nº 8 (2007), pp. 77-108; CALATAYUD, S., MILLÁN, J., ROMEO, Mª C.: "Conflicto y solidaridad en el regadío valenciano bajo la política de élites durante el siglo XIX", en ORTEGA, T. M. i COBO, F., eds., *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*. Granada, Comares, 2011, pp. 59-88, i CALATAYUD, S. i MILLÁN, J., "Las vías simultáneas del capitalismo agrario valenciano (1770-1900)" en ROBLEDO, R., ed., *Ramon Garrabou. Sombras del progreso*. Barcelona, Crítica, 2010, pp. 199-229.

creixement de la demanda estable de cítrics, ni els riscos que comportava aquesta dedicació per als cultivadors reals. Les situacions paradoxals es multipliquen si ens preguntem pel context sociopolític de les hortes valencianes. N'és un factor decisiu la propietat rendista de la terra, que segons els indicis no es trobava socialment deslegitimada. Això no implica, és clar, la manca de tensions específiques entre amos i cultivadors. Però, segons sembla, aquests tipus de conflictes no donaren lloc a moviments reivindicatius, ni impediren l'hegemonia conservadora, antiliberal i confessional.

Aquesta suma de paradoxes té una plasmació especial al Baix Segura, on els desequilibris respecte a la propietat agrària eren pregons a l'inici de l'època contemporània. Els veïns sense terra pròpia a l'extens terme d'Oriola es poden situar entre un 80 i un 88 per 100 cap a 1830; a mitjan segle, al conjunt comarcal podrien ser-ne vora tres quartes parts dels veïns; el nombre de propietaris augmentà relativament per damunt de la població oriolana, però sense reduir l'elevat grau de concentració de la propietat (l'índex de Gini passà del 0,78 al 0,86 entre 1831 i 1880); la presència de finques excepcionalment extenses –desenes d'hectàrees de regadiu, sobretot al llevant de la ciutat d'Oriola– coincidí amb el predomini d'uns llauradors especialment escassos de capital propi. Aquesta peculiar estructura del paisatge, amb una colla d'heretats enormes –la superfície de les quals s'apropava de vegades a la d'algunes grans ciutats espanyoles de l'època–, es combinava, doncs, amb alguns factors del model clàssic del capitalisme: abundant mà d'obra desposseïda, grans propietats concentrades en poques mans. Malgrat tot, el pregon predomini dels arrendaments a curt termini –un 84 per 100 del regadiu a Oriola, el 1831, dos terços de la terra conreada a Benejússer, mig segle més tard– no es pot assimilar al model que atribueix a l'arrendatari el paper ideal d'empresari capitalista², si més no com a norma².

Per tal d'explicar millor l'evolució econòmica i les actituds d'aquest món cal aprofundir en les característiques d'aquells grups socials, tot tractant d'apropar-nos a la seua lògica i els seus equilibris mutus. Per això pot tenir interès l'estudi dels arrendaments de terres del regadiu comarcal, escripturats davant tots els notaris oriolans, en un any, el 1861, que se situa en la conjuntura favorable per a l'expansió de la vinya –arran de la crisi d'oidium a França– i els efectes de la progressiva connexió dels mercats internacionals i colonial³. L'estudi recolza en una sèrie de 118 contractes, gairebé sempre per sis anys, que afecten 662 Hes. de rec. La distribució geogràfica reflecteix la residència dels notaris estudiats i el pes del regadiu oriolà dins la comarca. També

---

2 MILLÁN, J., *El poder de la tierra. La sociedad agraria del Bajo Segura en la época del liberalismo, 1830-1890*. Alacant, Inst. J. Gil-Albert, 1999, pp. 40, 92-93, 103, 72, 147.

3 Es tracta dels protocols, a l'Arxiu Històric d'Oriola, de José Aliaga (nº 2.131), Manuel Bosca (2.070), Antonio Ballester (2.098), Ramon Roca (2.214), Pedro Turón (1.994 i 1.995), Francisco Cartagena Mora (2.159) i Julián de Torres Calzada (2.177). És possible que hi falten les escriptures d'un notari de cognom Mejías.

transmet la importància dels grans propietaris urbans i, en part, aliens a la comarca, dins de l'agricultura rendista del regadiu.

No es pot precisar fins a quin punt hi havia també arrendaments no escripturats davant notari, com sembla segur per a d'altres comarques o per a la mateixa horta d'Oriola d'èpoques posteriors. Les escriptures estudiades, doncs, potser no reflecteixen la totalitat dels arrendaments rústics. Amb tot, la seua representativitat deu ser alta. La mostra arreplega finques de molt bona part del conjunt comarcal. Els contractes se centren preferentment a Oriola, terme decisiu del Baix Segura. La superfície contractada suposa un 12 per 100 del regadiu oriolà. Només cal recordar que els acords s'escripturaven per sis anys i que el percentatge d'horta explotada en aquest règim tres dècades abans era d'un 84 per 100. Això suggereix que una part ben significativa de l'horta arrendada es va contractar davant notari aquell any. En darrer lloc, els criteris plasmats en les escriptures ens mostren les prioritats i les adaptacions de les parts que negociaven aquests contractes.

Quadre 1. Localització i superfície de les finques arrendades, Oriola (1861)		
Municipi	Contractes	Hectàrees
Almoradí	9	184,795
Bigastre	2	1,902
Callosa de Segura	7	26,819
Catral	3	21,145
Dolors	1	22,515
Granja de Rocamora	2	71,144
Guardamar	6	35,649
Molins (*)	1	2,607
Oriola	81	267,090
Rafal	1	9,598
Redovà	4	5,602
Rojals	1	13,153
Total	118	662,019

(*) El terme de l'antic senyoriu de Molins es va incorporar a Oriola el 1885.

2. EL VENTALL DE SITUACIONS DE LA RENDA CONTRACTUAL

La renda (allò que es designa en els contractes com a preu) es pacta pràcticament sempre per sis anys i en efectiu. De tota manera, els acords sovint impliquen, com es veurà més endavant, la possibilitat que la renda siga cobrada per l'amo, venent una part dels fruits dels quals es pot emparar. No és l'únic ingrés del propietari. Entre

altres coses, un 58 per 100 dels contractes imposen el lliurament de suplementos o adehalas, majoritàriament gallines (entre un parell i una dotzena), que l'arrendatari ha de fornir als amos per Nadal. Aquesta pràctica, ja arrelada en el passat, mostrava un cert relleu el 1861⁴. A més, en un 25 per 100 dels contractes, el llaurador paga, no només l'escura dels canals de reg, sino també una quantitat –gairebé sempre 6 diners per tafulla (0,1185 Hes.)–, en cas de les eventuais contribucions especials o derramas. Com a norma, el llaurador satisfà els costos notariais.

Pel que fa a la renda en metàl.lic, el quadre següent sistematitza la distribució dels contractes en virtut dels trams de la renda per superfície⁵:

Quadre 2. Distribució dels arrendaments per trams de renda, amb indicació de la superfície						
Rs./Ha.	Nº contr.	%	% Acum.	Hes.	%	% Acum.
100-200	3	2,6	2,6	106,752	17,0	17,1
200-300	6	5,2	7,8	160,915	25,6	42,7
300-400	12	10,4	18,2	102,288	16,3	59,0
400-500	6	5,2	23,4	68,380	10,9	69,9
500-600	10	8,6	32,0	55,742	8,8	78,7
600-700	10	8,6	40,6	26,137	4,1	82,8
700-800	10	8,6	49,2	22,404	3,5	86,3
800-900	10	8,6	57,8	22,556	3,6	89,9
900-1000	10	8,6	66,4	9,459	1,5	91,4
1000-1100	6	5,2	71,6	5,943	0,9	92,3
1100-1200	9	7,8	79,4	24,021	3,8	96,1
1200-1300	4	3,4	82,8	3,331	0,5	96,6
1300-1400	4	3,4	86,2	3,485	0,5	97,1
1400-1500	2	1,7	87,9	2,369	0,3	97,4
1500-1600	4	3,4	91,3	4,280	0,6	98,0
1600-1700	2	1,7	93,0	2,784	0,4	98,5
1700-1800	1	0,8	93,8	0,642	0,1	98,6
1800-1900	2	1,7	95,5	2,149	0,3	98,9
1900-2000	1	0,8	96,3	0,592	0,1	99,0
2000-2100	1	0,8	97,1	0,474	0,07	99,0

4 MILLÁN, J., “Triunfo y límites de la propiedad en el arrendamiento valenciano”, en DE DIOS, S. et alii, eds., *Historia de la propiedad. Costumbre y prescripción*. Madrid, Colegio de Registradores de la Propiedad, 2006, pp. 374-410.

5 Se n'exclouen tres contractes (en total, 35,585 Hes.) que estableixen el pagament en espècie o en espècie i efectiu.

Les bases socials de l'agricultura intensiva contemporània.
Els arrendaments d'Oriola en 1861.

2600-2700	1	0,8	97,9	1,185	0,1	99,1

2800-2900	1	0,8	100	0,474	0,007	100
Total	115			626,362		

Se'n dedueix una mitja aritmètica d'uns 454 rs. / Ha. Aquesta xifra reflecteix una característica clau de l'agricultura comarcal, com era la presència de finques inusualment grans, que s'arrendaven en un únic contracte. Això explica que per davall d'aquesta renda es troben bastant més de dos terços de la superfície contractada, però ni tan sols la quarta part dels arrendaments estudiats. Així, doncs, la distribució de la renda es caracteritza per una gran dispersió. Un terç dels contractes implica una renda per damunt del doble de la mitjana per hectàrea, allò que només afecta una sèrie de finques ben menudes, que no ocupen ni el 10 per 100 de la superfície estudiada. Una comparació entre els contractes amb la renda més elevada i els de renda inferior il·lustra aquestes variables:

Quadre 3. Els sis arrendaments amb la renda / Ha. més elevada				
Localització	Rs./Ha.	Hes.	Conreus	Habitatge
Oriola-Els Horts	2.888	0,474 (*)	Hort d'hortar	Casa
Id.-Corredora	2.616	1,185	Horts	Casa
Id. C.d'Almoradí	2.088	0,474	Hort d'hortar	Casa (**)
Id. Id.	1945,94	0,592	Horta	
Id.-Els Horts	1876,17	1,066	Horta d'hortar	Casa
Id.-Id.	1844,72	1,083	Horta	Casa

(*) Contracte conjunt a dos arrendataris, que es subdivideixen la superfície.

(**) La casa, a una zona propera de la ciutat, es lloga amb la terra, a l'igual que en la resta.

Quadre 4. Els sis arrendaments amb la renda / Ha. més baixa				
Localització	Rs. / Ha.	Hes.	Conreus	Instal·lacions
Guardamar	125,44	26,721 (*)	Blanca	Casa, pou, forn
Granja de Rocamora	134,87	70,433	Blanca, vinya, olivar	Casa, pou, pica, etc.
Rafal	145,85	9,598	Blanca, olivar	Pou, bassa, pica
Oriola-S. Bertomeu	237,02	4,029	Blanca, olivar	Barraca
Dolors	239,84	22,515	Blanca, vinya, moreres	Casa
Almoradí	265,37	37,683	Vinya (**), olivar	Casa, bodega, bassa

(*) Un 80 per 100, secà; (**) en part, vinya vella.

La mostra suggereix que les finques amb renda més alta havien de representar el conreu intensiu, a través de famílies de cultivadors: tenen entre quatre i nou tafulles, sense arbres (terra *blanca*), estan dedicades a rotacions sense guaret d'hortalisses i cereals –de vegades, si més no, amb cànem⁶–, inclouen casa per a la família llauradora i, en situar-se a la zona periurbana oriental d'Oriola, estan pròximes al centre urbà, a la vegada mercat i proveïdor de fems. Hi ha rendes altes també a un cert “segon anell” de la ciutat, ja que se superen els 1.200 rs./Ha. a Redovà, Callosa (terra blanca, sense casa) i Bigastre (tarongers, amb casa). Amb tot, no sembla aplicable una teoria dels “anells” d'intensitat especialment estricta. Les rendes més baixes es troben a zones diverses de la comarca –incloent-hi el segon anell- i en finques molt més extenses que les que tenen la major pressió de la renda. En aquest cas, en marcat contrast amb els anteriors màxims d'intensificació, allò definitori són extensions -fins i tot, enormes- de regadiu, un policultiu parcialment en decadència (olivar, moreres, vinya vella), instal·lacions orientades a la transformació de collites diverses per part d'un llaurador, en principi, provist teòricament de recursos (allò que pot recordar les explotacions “grans” de l'Horta de València del segle XVIII). En la pràctica, l'escassetat d'aquesta mena de llauradors capitalitzats a la comarca afavoria que les finques grans estigueren abocades a disposar de pocs aspirants adients. Una renda baixa per hectàrea en seria el resultat, encara que la suma global fóra clau per als terratinents.

Així, doncs, el component principal de la renda hauria de reflectir el pes d'un conjunt de variables: localització, possibilitat de captació de conreadors adequats per a maximitzar la renda de manera solvent, adequació dels conreus i la superfície a la demanda potencial dels arrendataris. Eren, per tant, una suma de factors que no es podien alterar fàcilment per part dels propietaris. El contingut dels contractes ens pot suggerir quin era el seu marge respectiu de maniobra en el context socioeconòmic de llavors.

3. ELS CICLES DE CONREU: LA PERCEPCIÓ SOCIALMENT DIFERENCIADA DELS RISCOS I PRIORITATS

Invariablement, el primer “pacte” dels arrendaments és conrear “a ús i costum” de bon llaurador. En conjunt, però, els contractes transmeten la idea que aquesta fórmula no

---

6 AHO, *Protocolo de Antonio Ballester, 1861*, nº 2.098, fs. 6-10, al·ludeix en una finca “*de hortar cáñamo*” a Callosa. D'altres vegades apareix l'expressió “*huerta de hortalizas*”, alhora que “*huerta de hortar*”, a Oriola-Camí d'Almoradí, *Id.*, 155-157. En una ocasió, relativa a una finca gran d'Almoradí, s'estipula que la terra blanca es conrearà “*a uso de huerta*”, tot explicant que això significa meitat de cànem i meitat de forment i hortalisses, *Id. Ramón Roca*, nº 2.214, fs. 607-611v. Sobre les implicacions socioeconòmiques del conreu del cànem cap al final de la seua presència en l'agricultura comarcal, un segle més tard, HANSEN, F., *La economía del cáñamo en la España suroccidental. El cultivo, manipulación y transformación del cáñamo en su significado para la estructura social de las vegas*. Alacant, Universitat d'Alacant, 2015.

disposava d'un contingut precís i consensuat per la majoria dels amos i llauradors de la comarca. En conseqüència, sovint els arrendaments inclouen una sèrie de clàusules que tracten de concretar molt la pràctica del conreu, sense deixar-la en absolut al criteri de l'arrendatari. Es podria considerar, fins i tot, que aquesta discrepància en el "bon conreu" ajuda a explicar la proliferació relativa de contractes escriturats, en contrast amb l'oralitat predominant a Castella (o a les mateixes terres valencianes, a d'altres èpoques)⁷.

La desconfiança dels amos respecte als llauradors tradueix dues grans prioritats dels terratinents. D'una banda, tracten d'assegurar la capacitat productiva de la terra, tot prevenint la possible lògica d'esgotar-la per part d'uns llauradors interessats a maximitzar-ne els rendiments amb els menors costos a curt termini, tot practicant un conreu de rapinya al qual al·ludeix encara una dita coneguda a la comarca (*a la vieja y al bancal, lo que se le pueda sacar*). En segon lloc, els rendistes volen assegurar-se l'existència en la finca d'un capital mínim d'explotació que, eventualment, permet la fàcil i ràpida substitució de l'arrendatari per un altre de nou. Això inclou una superfície d'alfals, determinades quantitats de palla, de vegades la "*medianía*" o meitat de la terra sense arbres que quedava en guaret, juntament amb part de l'habitatge i la quadra. Sembla clar, doncs, que hi havia un interès rendista per la capacitat productiva de la finca a llarg termini i una actitud vigilant, per tal de prevenir possibles episodis sense percepció de rendes o amb renda a la baixa.

Aquesta actitud no es pot atribuir còmodament a una dualitat entre l'agricultura de subsistència dels llauradors i l'orientació cap al mercat dels propietaris. L'orientació mercantil estava clarament arrelada entre propietaris i llauradors. Només cal recordar l'aclaparadora i tradicional definició de la renda en efectiu i el dinamisme obvi que, en aquestes condicions, experimentava el mercat d'arrendaments. Pel seu nombre, els 118 contractes de 1861 dupliquen la xifra més elevada dels sondejos desenals d'arrendaments escriturats a Oriola en 1821-1851. La superfície afectada es triplica ara amb escriu respecte a l'any més destacat de la sèrie (que era 1821, pel que fa a totes dues variables). En 1861, vora un centenar i mig de llauradors –entre colons i els que els abonaven, tot hipotecant els seus béns– s'implicaren com a contractants en aquest conjunt d'escriptures notariales. La perspectiva de l'economia monetària era compatible amb l'afluència a l'alça dels llauradors en demanda de terra arrendada. De fet, són coneguts els testimonis de la iniciativa dels arrendataris en l'agricultura mercantil i en l'especialització⁸.

---

7 CARMONA, J. i SIMPSON, J., *El laberinto de la agricultura española. Instituciones, contratos y organización entre 1850 y 1936*. Saragossa, SEHA, 2004, pp. 117-145. ROBLEDO, R., *La renta de la tierra en Castilla la Vieja y León, 1836-1913*. Madrid, Banco de España, 1984.

8 Poden ser-ne representatius, en 1847-1862, els arrendataris del marquès de Valderas, MILLÁN, J., *op. cit.*, pp. 240. En la dècada de 1830 s'observa l'interès recíbit de l'amo per absorbir l'excés del lucratiu conreu de l'olivar, llavors en mans dels colons. Vid. CALATAYUD, S., MILLÁN, J. i ROMEO, Mª C., "La noblesa propietària en la societat valenciana del segle XIX: el comte de Ripalda i la gestió del seu patrimoni", *Recerques*, n° 33 (1996), p. 92-93, 95. Dins d'aquesta sèrie,

El suposat dualisme entre mercat i subsistència hauria de reemplaçar-se per vies distintes d'accés a la mercantilització i l'especialització, que dona lloc a què els agents socials tingueren percepcions notablement diferenciades de les prioritats i riscos respectius. Aquest plantejament seria congruent amb el que informava el 1850 la Junta d'Agricultura d'Alacant sobre la dotació de capital dels llauradors a l'horta d'Oriola⁹. Era normal, s'hi deia, que cultivaren extensions de vora 18 Hes., allò que provocava la necessitat d'endeutar-se o malvendre les collites. Tenint en compte els recursos de la gran majoria de colons, haurien de conrear finques d'unes 3,5-7 Hes. com a màxim. Segons l'informe, la majoria dels arrendataris arribaria a disposar de vora 3.600-7.200 rals com a capital propi. Si ho comparem amb les superfícies contractades el 1861, trobem que estaven per damunt de les 7 Hes. el 20,3 per 100 dels arrendaments, però un 75 per 100 dels predis afectats¹⁰. S'hi afegim les finques de més de 3,5 Hes., la descapitalització amenaçaria el 27 per 100 dels contractes i un aclaparador 81 per 100 de l'àrea cedida.

En aquest escenari cal situar el predomini del que sembla una exigència estereotipada: els arrendataris haurien de conrear *amedianada* la predominant terra blanca, sense arbres, o en els *añiveses*, com s'esmenten. Segons s'expressa de vegades, el conreu usual dedicava la meitat de la superfície a cànem o a hortalisses i forment. Si seguim la tònica predominant als contractes, després de cada cicle agrícola caldria deixar la terra de guaret. No s'hauria de sembrar més que la meitat de la terra. Les escriptures fan èmfasi en l'adobat, que s'ha de dur a terme avisant-ne l'amo o el seu representant i sovint demanant-ne conformitat per escrit. La terra que havia estat cultivada de cànem quedava lliure de males plantes, allò que, com es comprovaria en èpoques posteriors, feia més rendible sembrar-la a continuació. Però l'inici del cicle del cànem requeria unes quantitats d'adob que no s'esgotaven amb la collita d'aquesta fibra. Potser, aquest volum inicial d'adob no era fàcil sempre d'assolir per part de molts llauradors a mitjan segle XIX, la qual cosa explicaria la insistència a priori en el guaret. Possiblement les quantitats d'adob variaven segons la qualitat del sòl, però en les escriptures hi ha un cert predomini, en general, de vora 30 carretades de fem de cavall per tafulla a l'any. Les creïlles i el panís requerien vuit carros per tafulla. L'exigència es dispara, quan es tracta de sembrar cànem, fins a les 36-40 càrregues. En els tarongers la xifra puja a dos cabassos per arbre o 50 càrregues (allò que pot explicar que, en un cas, l'amo en facilite el fem els dos primers anys). Això feia estratègica la dotació d'equins (alguna volta s'esmenta el fem de ruc), atés que el guano resultava inadequat.

---

un arrendatari hipotecà 0,6 Hes. seues, que constituïen un hort de cítrics, a la mateixa zona –Camí de Beniel- de les 11 Hes. en blanc que prenia en arrendament, *Protocolo de Pedro Turón*, 1861-II, n° 1.995, fs. 1.332v-1.341.

9 MORAL, J. del, *La agricultura española a mediados del s. XIX (1850-1870)*. Madrid, Ministerio de Agricultura, 1979, pp. 206-209.

10 L'observatori urbà arreu ocupa molt millor les petites finques, de manera que només un 13 per 100 dels arrendaments oriolans ocupen més de 7 Hes. (un 55 per 100 de l'extensió arrendada al terme), mentre que a la resta de la comarca en són vora el 38 per 100 (amb el 89 per 100 de la terra d'aquesta zona).

Però la fertilitat de la terra es tracta de preservar també tot establint un elevat nombre de tasques preparatòries que, dutes a terme amb unes eines que aprofundien poc la terra, adquirien eficàcia sobretot per la seua reiteració al llarg del cicle agrícola. Els sembrats requereixen llaurar abans els camps entre vuit i deu voltes (*dar rejás*) i esporgar; el cànem, un mínim de deu-dotze relles abans de sembrar; els olivars en necessiten entre sis i huit i cavar-ne les soques; les vinyes s'han de cavar bé, tregillar o anivellar regularment, *amorgonar* (introduir un sarment d'una planta viva en un clot contigu, per tal de reemplaçar la que hi falta) i s'han de preparar amb tres o quatre relles; els tarongers s'han de cavar quatre voltes a l'any i l'adob s'ha de repartir en cabassos al peu de cada arbre.

Enmig de la inèrcia de certes fòrmules, les escriptures també mostren que la terra en realitat tenia un conreu i, sovint també, una producció molt més contínua del què poden suggerir la *medianía* i les terres *añiveses*. Allò primer queda clar pel fet que el guaret també ha de rebre tasques, unes huit relles. I, sobretot, els contractes acostumen a permetre que el guaret es cultive o *rastoble* si, a més d'aquestes relles, rep al menys la meitat de l'adob normal. En realitat, no cal pensar en un guaret estricte. Una vegada i altra, s'apunta l'interés del llaurador per obtindre alguna collita de qualsevol terra. Fins i tot, l'existència d'arbres no exclou sempre que s'hi cultiven d'altres produccions al mateix terreny, ja que, com reconeixen alguns contractes, "*con frecuencia suele suceder*" que s'obtinguen dues collites a l'any, sempre que s'hi incremente la dotació d'adob¹¹. Tot plegat, l'execució dels cicles agraris previstos als contractes indueix una activitat laboral intensa i regular. En el cas d'unitats familiars, això havia d'absorbir-ne la majoria del temps de la mà d'obra disponible, a més d'estimular el recurs al préstec. La laboriositat de la unitat llauradora era un important factor avaluable per part del rendista. És possible que tota aquesta regulació per escrit fóra indicatiu d'un nou estadi en l'esmerç de l'esforç laboral al camp, que aniria més enllà d'allò habitual dècades enrere¹². En el cas dels arrendataris de les finques més grans, els requisits del cicle de conreu afavorien l'increment de la dotació de capital, més enllà del què haurien fet si les condicions i els controls escripturats foren més relaxats. A tall d'exemple,

---

11 *Protocolo de Pedro Turón, 1861-I, n° 1.994*, fs. 880-886, referit a una finca d'Oriola-Correnties; *Id.*, fs. 886-892, a Redovà, en terres del mateix propietari que l'anterior.

12 A finals del segle XVIII, Cavanilles va relacionar el conreu deficient amb l'elevat grau de concentració de la propietat a l'horta d'Oriola: "*Los vecinos son en corto número para cuidar con esmero el dilatado término, y no todos aman el trabajo: fáltales á infinitos la propiedad, y tal vez por esto ni se esfuerzan á mejorar su suerte, ni aseguran subsistencias para sus familias*", CAVANILLES, A. J., *Observaciones*. Saragossa, CSIC, 1958, vol. II, p. 359. En els informes dels administradors a Oriola del comte de Ripalda es valora uns arrendataris que esmercen "*dos pares de bacas que no hacen otra cosa que labrar y trajinar, con admiración de todos aquellos vecinos*", en 1846. En 1872, la valoració negativa com a mà d'obra assalariada de "*las gentes de este país*" -que "*no son de tan buena fe, ni de inteligencia, ni de afición al trabajo*" com a la Vall d'Uixó- és un argument per a desaconsellar a l'amo l'explotació pel seu compte amb jornalers i recomanar arrendar la terra com a alternativa, CALATAYUD, S., MILLÁN, J. i ROMEO, Mª C., "Op. cit.", pp.94, 98.

alguns contractes obliguen a mantenir una dotació mínima de bestiar de labor, de manera que se'n dedueix la fórmula d'un parell cada 10 Hes. o dos parells cada 13 Hes. Molts colons podrien necessitar bestiar i fem o haurien de recórrer al treball assalariat, allò que afavoria haver d'endeutar-se, en funció de la concepció rendista del què era la pràctica escaient del conreu. N'és l'exemple més contundent l'ús de mà d'obra qualificada en feines delicades, com ara esporgar els arbres. Normalment, els amos exclouen el risc que l'operació es duguera a terme de manera inadequada i es reserven designar aquests treballadors especialitzats, els salaris dels quals havien de pagar, però, els arrendataris. De vegades, passa el mateix amb els que planten ceps nous. D'altres voltes, el propietari pot vetar els obrers que adoben o insereixen els tarongers. Agents de l'amo poden supervisar la sembra o l'adobat.

El que es coneix del préstec agrari suggereix, a partir de sondejors, que en 1840 i 1860 aquest mercat fou bastant dinàmic a Oriola. Els vora dos o tres centenars d'obligacions representarien una considerable incorporació de capital a l'agricultura. Les quantitats escripturades foren 0,9 milions de rals en 1840 i 1,5 milions vint anys més tard. Aquestes xifres només s'han de prendre com a indicatives, ja que segurament amaguen el pagament d'uns interessos que els informes descriuen com a molt elevats. Una peculiaritat oriolana és que, a diferència d'alguns altres casos del regadiu valencià, es tractava de préstecs elevats (9.000 rals de mitja en 1860), destinats al conreu i majoritàriament (un 51 por 100) lligats a garantia hipotecària. Pot ser significatiu que sols un terç dels prestataris d'aquest sondeig figuren explícitament com a llauradors. És possible, doncs, que el préstec arribara a molts cultivadors a través d'intermediaris capaços d'oferir garanties hipotecàries¹³.

És en aquest context on cal entendre les diverses vies de relació amb l'agricultura intensiva i comercialitzada per part dels rendistes i dels colons. Aquestes diferències no impediren l'expansió del sistema d'arrendaments en aquella arrencada de l'agricultura comercial. A diferència de molts grans propietaris absentistes, típics de l'Espanya interior i latifundista, els terratinents de la comarca pactaven un tipus de conreu que requeria una actitud de supervisió estable i eficaç, allò que obligava a mobilitzar un considerable volum de recursos i informació a través dels administradors¹⁴. Els contractes es multiplicaren i

---

13 CALATAYUD, S. i MILLÁN, J., "Op. cit.", pp. 222-226. Un cas d'aquesta sèrie relaciona la instal·lació de nous arrendataris amb el préstec, d'una manera poc freqüentment documentada. La marquesa de Casa Ramos, veïna de València, arrendà amb vora nou mesos d'anticipació "La Caseta" (37,6 Hes. a Almoradí-Heretats) amb una renda de 10.000 rals a l'any, a una família que, havent hipotecat 1,7 Hes d'horta, rebé tot seguit de l'ama 15.000 rals, "*graciosamente para atender al cultivo*". Hauria de tornar-los durant els sis anys d'arrendament. La hipoteca del préstec foren 0,3 Hes., ja incloses en la garantia de l'arrendament, *Protocolo de Ramón Roca*, nº 2.214, fs.797-806.

14 MILLÁN, J., *Op. cit.*, pp. 229-230. En la sèrie de 1861 hi ha casos destacables, com ara Dª Josefa Rosselló, vídua de Lluís Nogués, apoderada dels marquesos de Casa Ramos –Adolfo de Yanguas i Concepción Hernández– i de Monserrate Hernández (tots aveïnats a València) o del clergue Antonio Bordera, apoderat de Dª Mª Paz Ruiz Dávalos i Dª Encarnación Roca de Togores, de Màlaga i Alacant respectivament.

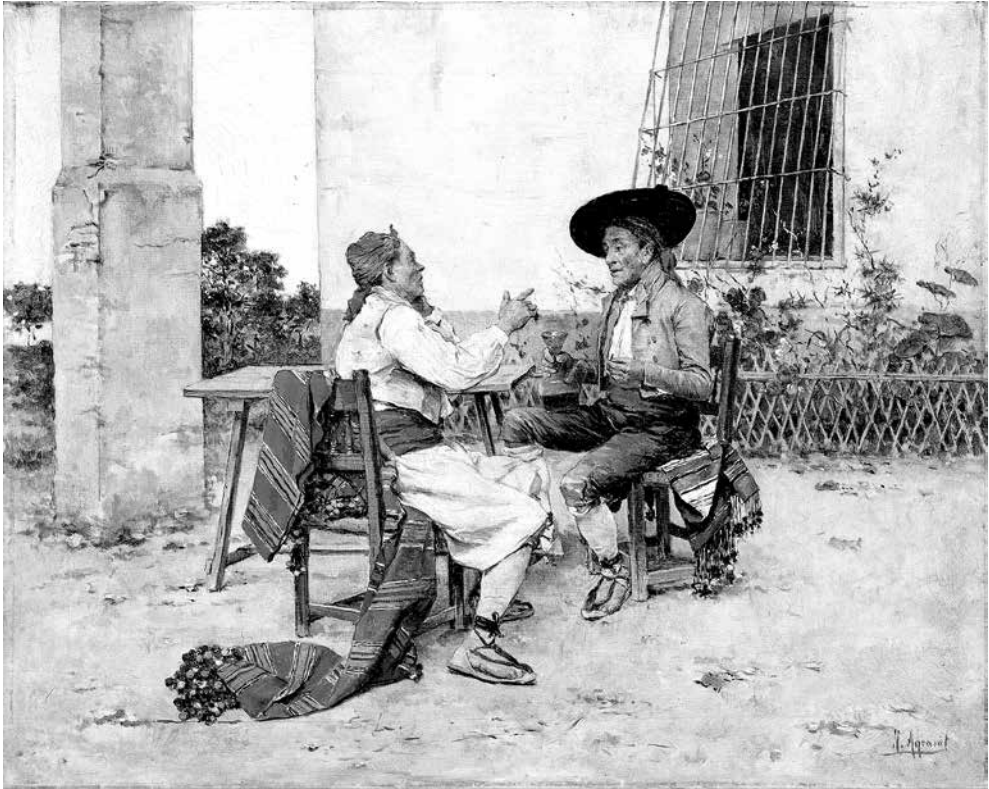

Fig. 1 La tertulia, Joaquín Agrasot, 1880

prou llauradors sol·licitaren i conrearen les terres dels rendistes en un marc com aquest. Això, però, obliga a precisar el radi d'acció de cada part i les vies concretes de pressió a l'abast de cadascuna d'elles per a fer valdre la seua lògica respectiva.

4. CARA I CREU DE L'HEGEMONIA DE LA PROPIETAT

Les actes notariais transmeten la imatge d'un clar predomini dels drets dels amos. D'altra banda, el fet que un nombre creixent de llauradors entraren en aquesta òrbita reforça la idea de la manca de deslegitimació social de la propietat rendista. Amb tot, aquest esquema resulta inadequat per a l'anàlisi d'aquest sistema agrari.

En general, la propietat de l'arrendador es plasma en els contractes com a criteri determinant. Qualsevol incompliment d'allò pactat pot donar lloc a l'anul·lació de l'arrendament i l'amo pot recuperar la finca (*entrarse por las tierras*, segons fórmula arrelada). Això afecta sobretot el retard en el pagament de la renda (establert "a tot risc i ventura") o en millorar la fermaça en dues setmanes o, fins i tot, en pocs dies.

En realitat, existia un ideal arrelat en els propietaris més grans i significats en l'espai públic, que també es reflectia en part de la contractació. Aquest ideal veia la propietat com a veritable cèl·lula social, englobadora de les famílies cultivadores, al marge de l'Estat. En conseqüència, la gestió dels contractes s'hauria d'entendre com a una continuïtat dels afers particulars de l'amo, exempts de tota intervenció normativa i pública. La manca d'un nou codi civil del liberalisme podria explicar-ne algun factor. En la pràctica totalitat dels casos –prosseguint allò que ja era habitual a la zona– els colons accepten que no se'ls aplique la pragmàtica de 1770, que prohibia desnonar els arrendataris sense un preavís d'un any. Però, més enllà, es tractava d'instalar la gestió rendista en l'àmbit exclusiu d'allò privat. En gairebé el 8 per 100 de les escriptures els arrendataris renunciaven a tota llei que els pugui ser favorable, en cas de discrepància amb els amos. En més d'un 9 per 100 es comprometen a no ser escoltats per cap instància judicial. Tot plegat, en un 17 per 100 dels casos els llauradors accepten expressament integrar-se en l'òrbita particular dels rendistes, tot al marge de formar part d'un Estat que legislava i disposava de tribunals¹⁵.

La perspectiva particularitzadora de la gestió no es limitava, però, a aquesta proporció. Per vies indirectes, els propietaris també tractaven de desarmar possibles recursos dels colons en dificultats a l'hora de verificar l'execució dels deutes o el desnonament. En tal cas, les pretensions dels amos es podien veure entrebancades si els colons demanaven que es valoraren les collites pendents, les faenes o millores fetes a la finca o l'import de la garantia hipotecària. Per tal d'estalviar-li a l'amo aquestes dilacions pràctiques, en vora un 26 per 100 de les escriptures s'acorda la valoració per dos pèrits designats respectivament per l'amo i el llaurador, però que, en cas de discrepància, es resolga a mans d'un tercer triat pel propietari, sense cap recurs a la justícia. En tal cas l'amo pot rescabalar-se directament amb la hipoteca, sense el procediment d'execució. Aquesta avaluació final en mans del propietari suma vora un 14 per 100 més de contractes als que ja feien constar la renúncia del llaurador a recórrer a les lleis i els jutges. La “satel·lització” civil dels colons pujaria, doncs, a un 31 per 100 dels contractes¹⁶. En una línia comparable, és habitual que el pagament de la renda siga assegurat a través de les collites. Especialment, en cas de risc per deutes o fermança insuficient, l'amo pot exigir el dipòsit de fruits per valor equivalent a la renda i enviar un interventor –pagat pel llaurador–, que s'encarregue de

---

15 Els arrendaments que fa l'administració de Drets i Propietats de l'Estat mostren la diferència, encara que en el límit. D'una banda, el llaurador accepta les lleis i costums sempre que no s'oposen al contracte. En cas d'impagament, però, es preveu l'acció judicial i el desnonament coincideix amb l'inici de l'execució.

16 Aquesta situació afecta categories de finques i tipus d'arrendataris molt diversos. P.e., el 29 per 100 dels contractes on s'imposa l'avaluació final en mans de l'amo afectava finques de menys de 3 Hes. Les de més de 7 Hes. n'eren un terç. La pressió de la renda també és molt canviant (de 265 a 1.144 rs. / Ha.).

vendre'ls per tal de garantir el cobrament satisfactori del rendista. Pot ser útil retindre que la majoria (58,3 per 100) dels casos en què l'amo designa finalment el pèrit es tracta d'arrendataris que no presenten cap garantia immoble, sinó tan sols les collites futures i una quantitat en diners, o que, també, hipotequen immobles insuficients, que acompanyen amb efectiu o fruits per recollir. Tot plegat, els afectats per aquest dirigisme extrem probablement no eren només els arrendataris de grans superfícies, que miraven d'esquivar l'ús oneros de factors productius. La dimensió de les finques assenyala que aquesta tàctica dels amos també podia afectar colons que treballaren bocins menuts amb treball familiar. En general, la insuficiència dels immobles que uns i altres presentaven com a garantia —o la seua manca absoluta— mostra que moltes finques eren conreades per arrendataris propers a la figura del treballador que depenia, en un grau considerable, de la força de treball familiar.

En un escenari semblant, doncs, caldria concloure que bona part dels arrendataris constitueixen economies intervingudes pel propietari, el drets del qual sovint els substraen en aquest àmbit al radi d'acció de les lleis i les institucions de l'Estat. Com he tractat de suggerir, però, la intensa escalada de l'hegemonia rendista acaba relacionant-se amb les característiques socioeconòmiques dels llauradors que contractaven aquests arrendaments. Si aprofundim en aquesta direcció, l'hegemonia rendista presenta també d'altres angles.

En realitat, els contractes no ens mostren els encarregats d'explotar finalment les terres, ja que és usual que els arrendataris puguen subarrendar al seu torn, si rebien el permís de l'amo. És probable, doncs, que xarxes familiars o determinats treballadors s'instal·laren en aquestes condicions, especialment com a manera d'evitar despeses salarials. Però el primer nivell, el dels signataris del contracte, ens dona una idea fonamental d'aquestes bases productives. En la sèrie de 1861, els contractes on els colons aporten alguna terra pròpia com a hipoteca de l'arrendament són un 42 per 100 del total, allò que afecta el 82 per 100 de la terra contractada. En la cinquena part dels casos, els bocins hipotecats eren obertament insuficients i havien de ser complementats amb diner en efectiu, collites futures o algun immoble urbà, resultat explicable atès que allò hipotecat era secà en un 26 per 100. En aquestes condicions, un total de 542 Hes. foren arrendades a un conjunt de llauradors que hipotecaren en total poc més de 12 Hes. d'horta. Encara que pertanyien a un estrat predominantment modest, aquests llauradors en condicions d'hipotecar algun immoble rústic devien nodrir una certa èlit dels arrendataris. En prendre aquests arrendaments, mostraven la seua iniciativa per a no tancar-se només en el conreu de la seua pròpia terra, sinó que aspiraven a una explotació prou més àmplia, lligada a la cerca del benefici. Poden ser-ne representatius Antonio Murcia Prades i Ana Mompeán Ballester, una família de llauradors que hipotecà 1,6 Hes. per tal de prendre en arrendament una superfície quinze voltes més gran a la partida oriolana del Mudament. Vora un terç de la terra (i una casa) que hipotecà el matrimoni eren finques comprades per ells, quaranta

anys enrere¹⁷. Existia per aquesta via, doncs, un cert sector capaç de desenvolupar un capitalisme d'arrels "camperoles".

L'hegemonia d'aquesta mena d'agricultors, però, estava matisada de manera significativa, segons mostra el següent quadre:

Hipoteca	% dels arrendaments	% de la superfície arrendada
Amb inclusió de finques rústiques (*)	42,3	81,9
Sols collites futures / diners	38,9	10,6
Id. immobles urbans	2,5	1,0
Id. garantia personal	16,1	6,4

(*) El 80 per 100 hipotecaven terra; la resta hi afegien diners en efectiu, fruits i habitatges.

Els arrendataris que no aportaven terra pròpia no només figuraven a la majoria dels contractes, sinó que conreaven un segment clarament minoritari -però no anecdòtic- de la terra contractada. En un grup de casos, fins i tot, aquesta mena de colons arrendaven extensions comparables o superiors a la que podia cultivar còmodament la major part dels llauradors de la zona. Fins i tot, podien arribar a pagar una renda per damunt de la mitjana:

Hes.	Rals / Ha.	Cultius	Localització	Observacions
10,665	A mitges	Blanca, olivar	Oriola-.P.de Múrcia	Casa, pou, forn, barraques, bassa
8,532	351,61	Blanca,olivar, blanca	Id.-Escorratell	Part secà
6,317	421,97	Blanca,olivar, fruiters	Id.-C. de Beniel	Casa. Explot. fragmentada
4,696	505,79	Blanca	Id.-S. Bertomeu	3 arrendataris

En aquests casos coincideixen la proximitat al nucli urbà i l'interés per intensificar el conreu. En el primer contracte, això es fa a través de la implicació productiva del propietari; en els dos últims, a partir d'una fragmentació de les explotacions, de manera

17 La reduïda capa dels emfiteutes comarcals sovint feia un paper clau com a explotadors de les grans explotacions del segle XIX. En aquest cas, es beneficiaven del final de fet de les càrregues emfiteütiques a Redovà, on feien constar que les seues terres no en tenien cap. A més, una part de les finques hipotecades havien sigut terres incultes (*reialencs*), que l'arrendatari havia llaurat pel seu compte, *Protocolo de Ramón Roca*, nº 2.214, fs. 854v-862. Algun altre indici pot confirmar el nivell més elevat dels llauradors capaços d'hipotecar terres. Només un 28 per 100 dels colons contractants -entre ells, cap dona- fou capaç de signar. Antonio Murcia i Teresa Mompeán pertanyien a la majoria que no sabia escriure el seu nom. Però dins la minoria que signava, els arrendataris que presenten terres com a garantia en són poc menys de la meitat.

que puguen ser cultivades reemplaçant, en cert grau, capital pel treball no pagat dels arrendataris. Aquesta darrera era l'estratègia que, tot seguint l'exemple de l'Horta de València, recomanava l'informe de 1850 per a aquesta comarca d'explotacions inusualment grans.

La importància dels arrendataris que no aportaven terra com a garantia mostra que era aquesta una manera viable i eficaç d'intensificar el conreu. Sovint, sota el decisionisme unilateral dels propietaris, en els contractes es multipliquen les mesures per tal d'assegurar la continuïtat o la solvència dels llauradors precaris. Potser el més significatiu d'aquests signes acompanya normalment l'anunci de rescissió del contracte al davant d'incompliments del llaurador, en afegir "*si convinier*" a l'amo. Per tant, el rigor en l'exigència unilateral es volia administrar com a un mecanisme de pressió regulable segons les conveniències del propietari. I això ja no es determinava simplement per la imposició, a qualsevol preu, de l'autoritat del terratinent. L'ús d'aquest criteri estava altament influït per l'aversion al risc dels rendistes –i, per tant, la preferència pel conreu indirecte– i el seu interès per garantir el flux regular i a l'alça de les rendes futures. Des del punt de vista dels amos, aquests criteris no s'encabien en normes generals, tot lligant amb la seua aversion al marc normatiu i estatal. S'estimaven més prendre les decisions a partir de la consideració de cada cas concret i d'un fum de circumstàncies personals, en la línia del criteri jurídic de la *intuitu personae*.

La *possessio* de l'arrendatari, segons aquest criteri, no creava cap dret real. És lògic, doncs, que en la mostra es faça constar que el traspàs del conductor o la venda de la finca suposen la fi del contracte, sense cap dret del llaurador a continuar. Alhora, però –encetant un corrent de gran futur en el regadiu valencià–, apareix expressament la possibilitat de la *tàcita reconducció* del contracte. Es dona en el 10 per 100 de les escriptures, allò que afecta un 22 per 100 de la terra. En la meitat dels casos, els rendistes (Francisco Mejías, Matías Sorzano, Mariano Casanova) eren coneguts per la seua orientació política antiliberal o dins del moderantisme. La renovació del contracte a un mateix arrendatari endeutat per l'arrendament anterior és un fet molt més específic: consta en un escàs 7 per 100 de les escriptures, afecta un 1,5 per 100 de la superfície i en cinc dels huit casos està protagonitzat per Mariano Casanova (un més correspon a la marquesa de Casa Ramos, títol de forta orientació confessional). Així, doncs, tot i el que faria pensar la rotunditat de les clàusules, en certes circumstàncies la continuïtat d'un llaurador en greus dificultats d'insolvència podia resultar interessant també per a un rendista exigent.

En aquest escenari, d'una banda, es pot entendre que la majoria dels llauradors precaris tractaren d'aprofitar en el seu interès propi la propensió dels amos a contractar-los com a colons, tot escapant així del mercat de mà d'obra. Aquests llauradors, econòmicament febles, malgrat tot, en cas de conflicte podien fer valdre els seus interessos,

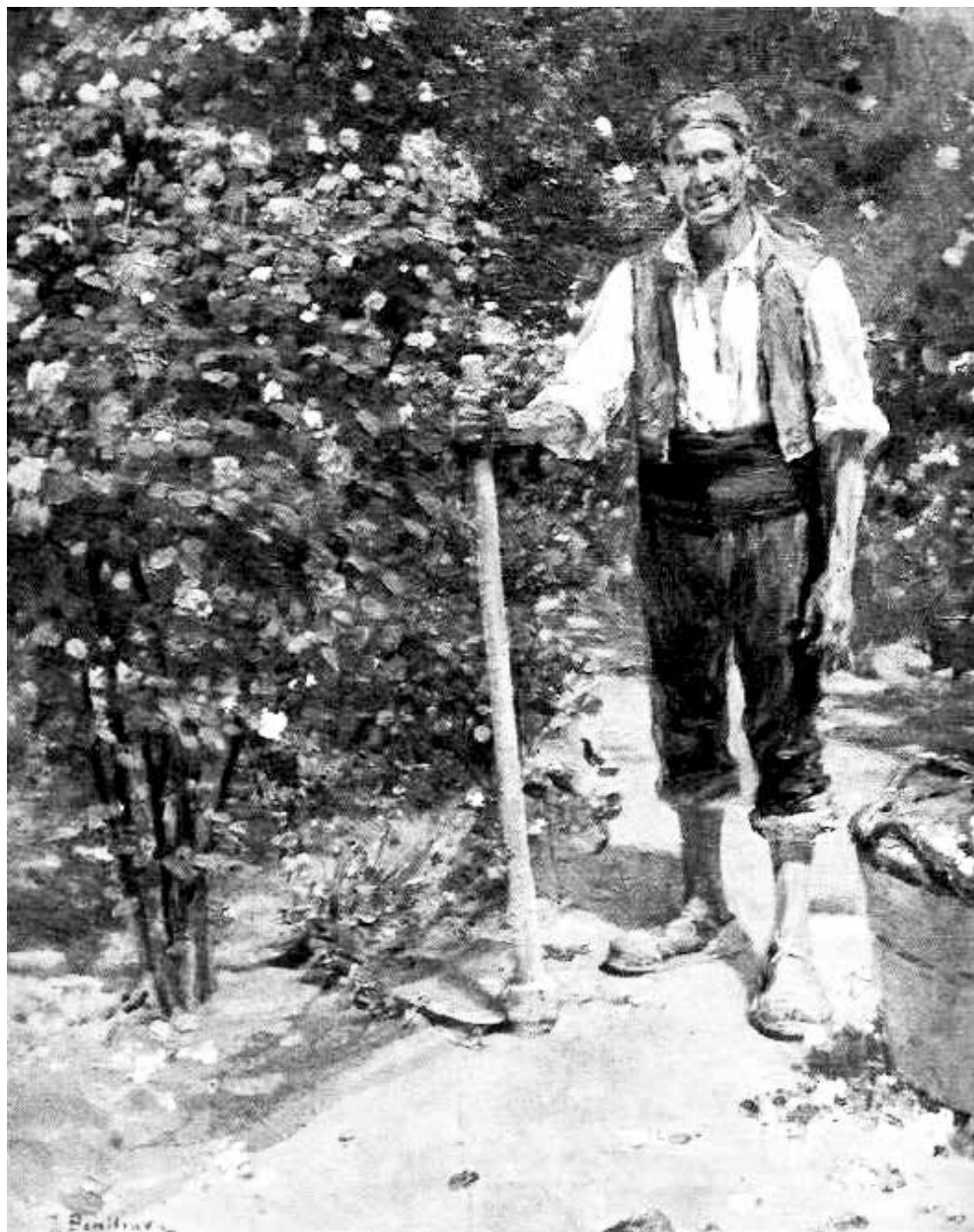

Fig. 2 Llaurador valencià. José Benlliure

resistint-se a deixar la finca per la simple voluntat de l'amo i reclamant la valoració de les collites pendents i les millores que hagueren fet. Aquesta actitud desafiava la pretesa discrecionalitat del propietari. En afavorir la intervenció de la justícia en un

tràmit per desnonament, aquests llauradors pressionaven sobre una lògica rendista que, en realitat, no posaven en qüestió. Aquesta actitud, com es pot comprovar, no implicava l'acció col·lectiva i no sempre impedia que l'arrendatari acabara expulsat, ni de bon tros. Però podia ser eficaç per a conduir a una negociació extrajudicial, que salvava l'economia familiar de la caiguda en la pobresa o que, fins i tot, la mantinguera en disposició de continuar en el mercat d'arrendaments¹⁸.

La discrecionalitat sense restriccions, que es reservaven molts amos a l'hora de gestionar els seus interessos en els arrendaments, era compatible amb concessions significatives, que en reduïen les conseqüències perjudicials sobre els colons. N'és un aspecte important –pel pes que ha tingut a l'hora de divulgar una imatge negativa de la revolució liberal– la repercussió pràctica de la supressió del delme. Sovint s'ha donat per real que els amos de la terra n'incrementaren la renda, tot incorporant la part de la producció que suposava abans el delme, de manera que els llauradors no traurien cap profit de la seua supressió. Com sabem hui, aquesta suposada pràctica general està molt lluny de comprovar-se. En la sèrie de 1861 la continuïtat del delme només ocupa una minoria clara i poc efectiva dels contractes. Tan sols el 9,3 per 100 dels contractes estableixen que el llaurador pagarà el delme a l'amo. Vora la meitat d'ells ho fa establint un suplement entre el 4 i el 9 per 100 de la renda anual, càrrega molt inferior a l'antic delme, que es cobrava sobre la collita en brut. De manera sistemàtica, aquesta continuïtat es concentra en uns pocs propietaris, com ara la marquesa de Casa Ramos, de València, el prominent moderat local Andrés Rebagliato i la també oriolana Montserrat Nogués. Juan José Roca de Togores, de Madrid estant, l'imposa només en dos dels contractes que fa. Menys del 13 per 100 estipulen –de manera que hauria de ser redundant– que els colons el pagaran si el govern el restableix. La resta, més de tres quartes parts, simplement no en parlen, incloent-hi importants rendistes locals de tradició carlina o moderada (Casanova, Mejías, Sorzano). En conseqüència, la gran majoria dels arrendataris va poder beneficiar-se d'un marge d'excedent més gran. Junta-ment amb la selectiva financiació dels endarreriments de la renda, això havia de suposar

---

18 Pot ser-ne un exemple l'arrendatari endarrerit d'unes 3 Hes d'hort (a 646,5 rs./Ha.), portat a judici d'execució i desnonament per l'alacantina Encarnación Roca de Togores. El procediment fou interromput a través d'un acord del llaurador amb l'administrador de l'ama, l'oriolà mossèn Bordera. Amb la garantia d'un altre arrendatari de la mateixa senyora, el morós es comprometia a pagar el deute i les despeses judicials, però podia recollir els fruits d'una part de la finca i continuar com a cultivador en la resta, *Protocolo de Pedro Turón I*, nº 1.995, fs. 1829-1832. Aquest cas destaca l'estratègia del llaurador, que òbviament no deixà la finca per la simple indicació de l'ama. Trencava així l'automatisme desitjat pel rendista en la substitució d'arrendataris insolvents i pressionava amb la interrupció de rendes. El final suggereix la capacitat de l'administrador per a estimular o acceptar formes de solidaritat entre el conjunt dels seus colons per tal d'equilibrar la gestió del patrimoni rendista. Episodis comparables en diverses èpoques, a la mateixa comarca, a Jesús MILLÁN, *Op. cit.*, pp. 236-239, ID., *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano, 1680-1840*. Alacant, Inst. J. Gil-Albert, 1984, pp. 378-381, 442-443; CALATAYUD, S., MILLÁN, J. i ROMEO, Mª C., "Op. cit.", pp. 94-95.

un factor clau del sistema. És probable, doncs, que la gestió rendista s'inclinara per deixar als llauradors previsiblement solvents -en funció de les garanties i la laboriositat- una part d'excedent que els compensara de l'esforç inversor a què es veien induïts pel programa de conreu pactat. Les oscil·lacions en els preus de les collites i en la necessitat de manllevar préstec per part de cada família de colons podia afavorir una dinàmica d'acumulació per part d'aquests arrendataris¹⁹.

Un altre factor que podia afavorir la continuïtat de fet dels cultivadors és el paper d'aquests en la introducció de millores dins la terra que conreaven, en principi, només per sis anys. La necessitat d'incentivar aquestes millores aconsellava obrir la perspectiva que el llaurador se'n poguera beneficiar a llarg termini, perllongant de fet el contracte, com han argumentat Samuel Garrido i Salvador Calatayud. Però la gestió d'aquest problema unilateralment per part dels amos era delicada. Des del punt de mira d'uns colons majoritàriament escassos de capital, podia ser convenient acumular millores, assolides sobretot esmerçant-hi treball no pagat, per tal de reduir a través de descomptes la feixuga càrrega de la renda en metàl·lic. En absència d'un nou codi civil, la normativa vigent de les *Partidas* obligava a pagar les millores de l'arrendatari. Aquest escenari probablement explique bona part de l'exclusió de tota normativa pública i de la valoració neutral que imposaven molts amos. En aquest context, d'una banda, cal situar el fet que a la majoria dels contractes no s'impose que les millores no es pagaran. Aquesta exclusió només apareix en un 10 per 100 dels contractes. En tant que la gran majoria no en diu res, proporcions apreciables estableixen de diverses maneres el pagament de les millores, mitjançant clàusules que poden ser simultànies:

Quadre 7. Clàusules en els contractes respecte al pagament de millores de l'arrendari	
Regulació pactada de les millores	Percentatge dels contractes
Se les queda l'amo sense pagar (*)	10,1
L'amo paga millores	6,7
Id. millores de faenes, llavors i hortalisses	25,4
Id. d'adobs i fem	12,7
Id. en instal·lacions	22,8
Id. només fins a un import donat	26,2

(*) Sovint es diu, però, que les pagarà el nou arrendatari si el contractant no segueix.

19 Quan el comte de Ripalda decidí en 1837 explotar directament l'olivar, llavors un bon negoci, els arrendataris demanaren continuar explotant-lo, per tal de tindre "*una ayuda para hacer nuestros pagos*". El rebuig del comte fou sentit pels llauradors com a un excés ("*se conforman a la fuerza*", comunicà l'administrador al noble), CALATAYUD, S., MILLÁN, J. i ROMEO, Mª C., "Op. cit.", p. 95. A la premsa oriolana de finals de la dècada de 1870 es comentava la difusió entre els llauradors de nous hàbits de consum, com ara l'inici del desplaçament de l'espardenya per la sabata, *El Segura*, núms. 16 i 19 (24-IV i 24-V-1878).

El problema, a més, es complementava amb la funció de les economies dels llauradors per a millorar a llarg termini l'estructura productiva de les finques. Un 19 per 100 dels contractes estipulen que l'arrendatari farà noves plantacions, especialment de vinya o cítrics. Més del 10 per 100 els encarreguen obres noves en les instal·lacions. A diferència d'èpoques anteriors, ara els colons, llevat d'algun cas aïllat, no es fan càrrec explícitament de pagar per l'amo certes contribucions²⁰. Altrament, el 9,3 per 100 fa constar que els colons reben inversions de l'amo, que han de pagar.

5. ACTITUDS RENDISTES: DIVERSITAT I SIMULTANEÏTAT

L'actitud inicialment més propera al estereotip del "rendisme paternalista" es podria atribuir a Mariano Casanova de Perea. Aquest advocat i polític moderat era gendre del destacat propietari i home de negocis proabsolutista Matías Sorzano. Casanova pertanyia a l'elit propietària oriolana i comarcal, estava implicat en el crèdit i el conreu dels tarongers²¹ i participà en la política local amb el moderantisme. La seua actitud "indulgent" s'aplicava el 1861 a un total de 14 finques de menudes extensions (la majoria entre 0,3 i vora 2 Hes.), a la rodalia periurbana d'Oriola. El conreu intensiu havia d'estar prou arrelat, ja que gairebé sempre es tracta de terra en blanc amb garlanda de moreres, on arrendataris amb escasses garanties -sis d'ells no hipotequen cap terra- pacten rendes elevades, entre 630 i 1.300 rs. / Ha. La fragmentació, associada al conreu familiar intensiu, havia de funcionar bé per al rendista. En tant que els contractes no hi esmenten el guaret, cal pensar en el cultiu d'hortalisses, cereals i cànem, complementat amb la seda i l'oli. A diferència d'altres casos, l'amo planteja exigències, sobretot, de cara a fomentar les millores en feines i adobs i la renovació dels arbres amb plantes subministrades per ell. Alhora, Casanova també combinava la iniciativa inversora amb la utilització controlada de l'economia dels colons. En algun cas, feia inversions superiors a la renda anual, que havia de pagar un arrendatari pendent de millorar la hipoteca i obligat, doncs, a dipositar fruits i vendre'ls només amb el vist i plau del propietari²². La freqüència excepcional del perdó de deutes s'ha de situar en aquest context d'un conreu intensiu sovint ja establert, que podia requerir la continuïtat de llauradors conjunturalment en dificultats. L'estratègia es plasmava més en la financiació de la renda -mitjançant la renovació amb deutes-, que no pas en la tàcita reconducció (que només apareix per a una finca de Catral, un indret no periurbà).

---

20 N'és una excepció significativa una finca d'unes 22 Hes. a Dolors, on l'arrendatari pagava pels amos les càrregues de les Pies Fundacions, *Protocolo de Ramón Roca*, 1861, n° 2.214, fs. 537v-543.

21 Casanova comercialitzava els cítrics dels seus horts a Molins, *Protocolo de Antonio Ballester*, 1861, n° 2.098, fs. 153v-155.

22 Com a compensació, s'anunciava que en cas de traspàs del llaurador, la vídua podria completar el període de sis anys, *Protocolo de Antonio Ballester*, 1861, n° 2.098, fs. 262-265.

Enfront d'aquest tipus de gestió, trobem algunes de les grans heretats característiques de la comarca. De vegades, la cessió en bloc seguia vigent el 1861; d'altres, la fragmentació en diverses explotacions s'estava afermant. Sense fer-ne cap relació completa, el quadre següent pot donar-ne una idea de la combinació d'estratègies de conreu que hi havia:

Quadre 8. Algunes finques grans, fragmentades en diverses explotacions o cedides en bloc					
Heretat originària-Hes.	Lloc	Fragments identificables arrendats en 1861 (Hes.)	Conreus	Previsions d'explotació i innovació	Estabilitat del llaurador
D. Felipe 96,7	Almoradí	.48,3 .24,1 .24,1	Blanca, vinya, olivar i morenes	Guaret, plantar vinya i fruiters	Tàcita reconducció
Matet ¿?	Oriola - Correnties	8,6	Blanca	Guaret, resclosa per a regar	
10,07 Hes.	Id. -C. de Beniel	6,5	Hort, olivar, vinya	Plantar figueres, sènia nova, l'amo conrea la vinya	
Sayavedra ¿?	Id. -S. Btmeu.	9,1	Blanca, olivar, vinya, moreral	Guaret, plantar vinya	Tàcita reconducció
Casa Grande 38,5	Rafal	9,6	Blanca, olivar	Guaret	Tàcita reconducció
Armajaleta 70,5	Granja de Rocamora	70,5	Blanca, vinya, olivar, saladar	Guaret. Plantar olivar/figueres. Bodega	Arrendar per huit anys
De Cabello	Oriola-Correnties	.3,3 .3,4 .3,4	Blanca, moreres, cítrics	Plantar moreres, fer bardissa i magatzem	
La Caseta 37,7	Almoradí - Heretats	37,7	Blanca, vinya, olivar	Guaret. Plantar vinya i arbres. Fer barraques	
La Doctora 35,6	Oriola-C. d'Almoradí	35,6	Blanca, vinya, moreral, olivar	Guaret. Reparar la mota del riu. Fer barraques	

La mostra reflecteix una innovació gradual. D'una banda, perviuen les grans explotacions basades en el policonreu, recolzades en infraestructures de transformació i acom-

Fig. 3 Vell embolicant-se una cigarreta, Joaquín Agrasot

panyades d'una renda per superfície clarament baixa: 134,87 rs./ Ha. en l'Armajaleta, 145,8 en la Casa Grande, 265,3 en La Caseta, 295,4 en D. Felipe, al voltant de 375 en Sayavedra i Matet i 422 al Camí de Beniel, per bé que s'arriba als 504,605 en La Doctora. Això no impedeix, però, l'inici d'una renovació gradual, a través de la vinya sobretot, que s'acompanya de vegades de la perspectiva de la tàcita reconducció. La fragmentació de l'antiga heretat de Cabello apunta cap a la successiva aparició d'explotacions menudes, que fornien rendes notablement més elevades, entre 620 i 895 rs. / Ha.

Sens dubte, el pes de les explotacions molt grans en el regadiu comarcal era evident. Com es veu en molts d'aquests casos, eren freqüents en antics termes de reialenc, al marge de la problemàtica senyorial. El sistema d'arrendaments a curt termini permetia a mitjan segle XIX una renovació gradual, a través de la introducció dels conreus més comercialitzables i de millores en les infraestructures. Una intensificació més gran resultava ara incentivada, a partir de la divisió per herència, que ara era obligada a partir de la fi dels vincles- o del pas de la terra a nous propietaris per via contractual, com s'esdevenia en "D. Felipe". Però la intensificació no seria fàcil, si es volia perllongar a través de l'arrendament en bloc. En les tretze explotacions del quadre anterior, només en cinc casos els seus arrendataris hipotecaven terres com a garantia, d'altres cinc combinaven la hipoteca d'un bocí d'horta amb la de les collites futures, en tant que tres més avançaven mitja renda en efectiu. A una zona on els llauradors capitalitzats eren ben escassos, això imposava límits a la innovació i a la pressió de la renda i feia necessaris incentius d'estabilitat als colons. En l'extrem contrari, la intensificació del conreu obligava a contractar un nombre elevat d'arrendataris amb pocs recursos, que podien necessitar inversions de l'amo o la seua col·laboració a l'hora de finançar els probables endarreriments.

6. CONCLUSIÓ

Les vies de la intensificació del conreu i de la connexió amb els mercats més dinàmics, a mitjan segle XIX, foren diverses. En aquella conjuntura encara es projectava l'ideal de l'explotació capitalista, en grans superfícies, duta a terme per un gran cultivador. A l'extrem sud valencià, a partir de l'herència d'una estructura territorial marcada per propietats molt grans, la intensificació no va abandonar aquesta via de manera ràpida, ni de bon tros.

Alhora, però, també hi havia una dinàmica diferent, més influïda per etapes anteriors d'una ampliació del conreu mercantilitzat, que es remuntava a segles abans, i per la gestió de propietaris urbans de patrimonis mitjans o modestos. En tot cas, ací no es tractava dels patrimonis més extensos, propis de la gran aristocràcia arrelada a regions molt allunyades, com s'esdevenia a l'Espanya interior. Aquest panorama de finques grans –però no comparables a les dels grans latifundistes supraregionals- i, alhora, una tradició recuperada d'agricultura parcialment mercantil configuraven pràctiques

diferenciades del rendisme. Com a resultat, hi havia disparitats de la pressió de la renda molt considerables, fins i tot en espais propers.

El desenvolupament del conreu, segons apareix el 1861, havia d'orientar-se sobretot cap a una parcel·lació gradual, que majoritàriament havia d'encarregar-se a famílies llauradores modestes, amb poca o gens de terra pròpia. Això les feia especialment vulnerables a les crisis i als riscos d'insolvència. En termes esquemàtics, aquesta dinàmica podia transformar molts treballadors, per a que deixaren de ser potencials integrants de la mà d'obra depenent del mercat de treball i es feren caps d'explotació, sota la fórmula dels arrendaments a curt termini. Fou precisament un influent arbitrista i advocat oriolà, Pablo de Mora, qui, al segle XVIII, anuncià que el regne de València disposava d'una àmplia massa de treballadors del camp que es podrien transformar en colons, si rebien terres a d'altres parts d'Espanya²³. Les conjuntures d'expansió agrícola van estimular aquesta transformació de la mà d'obra en colons de terres arrendades a bona part de les hortes valencianes del Vuit-Cents. Es tractaria d'una mena de "colonització interior" que, especialment a l'extrem sud valencià, es va relacionar amb l'alça perllongada de la població rural i la fragmentació de moltes de les grans finques tradicionals, més tard transformades en paratges d'una horta minifundista. El regadiu del Baix Segura s'endinsà per aquesta via, encara que de manera gradual i en paral·lel a la figura del gran arrendament, amb les seues oportunitats per a l'ascens d'un capitalisme d'arrels *camperoles*.

Tot suggereix que, abans del pas al segle XX, la major part dels amos mantingueren una visió dels seus arrendataris com a uns protagonistes "transitoris" i subalterns. Perllongant la imatge que se'n feien ja d'abans, s'estimaven més reservar-se a ells mateixos, com a propietaris, la condició de llauradors de caire empresarial i presentar els colons assimilant-los a simple mà d'obra. Com he tractat de mostrar, aquesta era una perspectiva excessivament unilateral, ja que la figura dels arrendataris resultava imprescindible i no es limitava a ser un apèndix de la lògica rendista. A més, a llarg termini -d'una manera gens linial- aquesta dinàmica configurà el nou paisatge rural i les tradicions sociopolítiques del regadiu.

Amb el temps, semblaria difícil de reconèixer que una agricultura rendista i amb un repart desigual de la propietat evolucionaria cap a l'estabilitat dels conreadors, sense que hi haguera en general una deslegitimació social del rendisme. Aquest panorama, amb les seues conseqüències i possibilitats de transacció obertes, és allò que caracteritzava aquella conjuntura de la prosperitat terratinent de mitjan segle XIX, quan arrencava una nova onada de desenvolupament de l'agricultura de regadiu.

Oriola, tardor de 2019.

---

23 "No hay Reino mas abundante de labradores, y hortelanos, ni gente mas laboriosa é inteligente en el cultivo de los campos que Valencia (...) hasta los montes, y peñas vivas a fuerza de sudor, y arte dan fruto. Y assi (...) será fácil sacar de aquel Reino infinitos labradores para las demás Provincias", VALLEJO, J. M., *Un oriolano en la Corte de España: Pablo de Mora y Jaraba*. Alacant, Inst. J. Gil-Albert, 1996, p. 79, n. 160.

BIBLIOGRAFIA

- CALATAYUD, S., MILLÁN, J. (2010), “Las vías simultáneas del capitalismo agrario valenciano (1770-1900)” en ROBLEDO, R., ed., *Ramon Garrabou. Sombras del progreso*. Barcelona, Crítica, pp. 199-229.
- CALATAYUD, S., MILLÁN, J., ROMEO, Mª C. (2011): “Conflicto y solidaridad en el regadío valenciano bajo la política de élites durante el siglo XIX”, en ORTEGA, T. M. i COBO, F., eds., *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*. Granada, Comares, pp. 59-88.
- CALATAYUD, S., MILLÁN, J. i ROMEO, Mª C. (1996), “La nobleza propietaria en la sociedad valenciana del segle XIX: el comte de Ripalda i la gestió del seu patrimoni”, *Recerques*, n° 33, pp. 79-101.
- CARMONA, J. i SIMPSON, J. (2004), *El laberinto de la agricultura española. Instituciones, contratos y organización entre 1850 y 1936*. Saragossa, SEHA.
- CAVANILLES, A. J. (1795-97/1958), *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*. Saragossa, CSIC.
- GARRABOU, R. (1985), *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*. València, Inst. Alfons el Magnànim.
- GARRIDO, S. i CALATAYUD, S. (2007), “La compra silenciosa. Arrendamientos, estabilidad y mejoras en la agricultura valenciana de regadío (1850-1930)”, *Investigaciones de Historia Económica*, n° 8, pp. 77-108.
- HANSEN, F. (1967/2015), *La economía del cáñamo en la España suroriental. El cultivo, manipulación y transformación del cáñamo en su significado para la estructura social de las vegas*. Alacant, Universitat d'Alacant.
- MILLÁN, J. (2006), “Triunfo y límites de la propiedad en el arrendamiento valenciano”, en DE DIOS, S. et alii, eds., *Historia de la propiedad. Costumbre y prescripción*. Madrid, Colegio de Registradores de la Propiedad, pp. 374-410.
- MILLÁN, J. (1999), *El poder de la tierra. La sociedad agraria del Bajo Segura en la época del liberalismo, 1830-1890*. Alacant, Institut J. Gil-Albert
- MILLÁN, J. (1984), *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano, 1680-1840*. Alacant, Institut J. Gil-Albert.
- MODESTO, J. R. (2008), *Tierra y colonos. La gestión agraria del Hospital General de Valencia, 1780-1860*. València, Universitat de València.
- MORAL, J. del (1979), *La agricultura española a mediados del s. XIX (1850-1870)*. Madrid, Ministerio de Agricultura.
- ROBLEDO, R. (1984), *La renta de la tierra en Castilla la Vieja y León, 1836-1913*. Madrid, Banco de España.
- VALLEJO, J. M. (1996), *Un oriolano en la Corte de España: Pablo de Mora y Jaraba*. Alacant, Inst. J. Gil-Albert.

L'APROFITAMENT DELS RECURSOS NATURALS: EXPLOTACIÓ I PRODUCCIÓ DE LA SAL EN EL MIGDIA VALENCIÀ (SS. XIII- XVI).

Juan Leonardo Soler Milla^x
(Universitat d'Alacant)

RESUM

Aquest article es proposa analitzar la problemàtica política i social en l'existència, ús i aprofitament de salines en el sud del regne de València, un ús molt dens des de les primeres dècades del segle XIV, però de l'explotació del qual tenim grans mancances informatives i absències historiogràfiques. Així mateix s'examinaran els seus sistemes d'explotació des del punt de vista de recursos naturals i productius, els espais de treball on es va generar un mercat laboral; la incentivació política per les explotacions salineres, motor d'aprofitament de tal recurs natural, i les diferents fases de producció i explotació de la sal, sempre en relació a la seua importància en el consum, mercat rural i urbà i sobretot la seua penetració en els mercats mediterranis.

Paraules clau: sal, salines, producció, mercat, comerç, Regne de València, Mediterrània, segles XIII-XIV.

RESUMEN

Este artículo se propone analizar la problemática política y social en la existencia, uso y aprovechamiento de salinas en el sur del reino de Valencia, un uso muy denso desde las primeras décadas del siglo XIV, pero de cuya explotación tenemos grandes carencias informativas y ausencias historiográficas. Asimismo se examinará los sistemas de explotación de las mismas desde el punto de vista de recursos naturales y productivos, los espacios de trabajo donde se generó un mercado laboral; la incentivación política por las explotaciones salineras, motor de aprovechamiento de tal recurso natural y las distintas fases de producción y explotación de la sal, siempre en relación a su importan-

---

^x Aquest article s'insereix en el Projecte d'Investigació I+D: «Comerç internacional i integració econòmica a l'Europa mediterrània i atlàntica: els ports del regne de València (segles XIII-XV)» (GV/2018/016), de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, Generalitat Valenciana l'IP del qual és IP Juan Leonardo Soler Milla.

cia en el consumo, mercado rural y urbano y sobre todo su penetración en los mercados mediterráneos.

Palabras clave: sal, salinas, producción, mercado, comercio, reino de València, Mediterráneo, siglos XIII-XIV.

ABSTRACT

This paper aims to analyze the political and social problems in the existence, use and exploitation of salt flats in the south of the kingdom of València, a very dense use since the first decades of the fourteenth century, but whose exploitation we have large informational deficiencies and historiographic absences. It will also examine the systems of exploitation of them from the point of view of natural and productive resources, the work spaces where a labor market was generated; the political incentive for the salt farms, engine for the use of such natural resource and the different phases of production and exploitation of salt, always in relation to its importance in consumption, rural and urban market and especially its penetration in the Mediterranean markets.

Key words: saltwork, production, market, trade, Kingdom of València, Mediterranean, XIII-XIV centuries.

1. INTRODUCCIÓ

L'aprofitament dels recursos naturals per part de l'ésser humà ha sigut una constant durant l'esdevenir històric per la relació intrínseca que es genera en ocupar un determinat espai geogràfic entre l'ésser humà i el medi ambient en el qual desenvolupa les seues funcions socials. L'explotació de recursos naturals com la sal comportava, i comporta, la conjunció de dos tipus de condicionants: els propis de la naturalesa de l'espai geogràfic; i els humans, les forces socials.¹ Aquesta interrelació entre les societats humanes i el medi físic durant la Baixa Edat mitjana (ss. XIII-XVI) va anar materialitzant-se en el sud del Regne de València a partir d'una determinada organització social del territori producte de la seua conquesta i annexió per societats diferents, a les que podem aproximar-nos a partir de fonts històriques de diversa índole. El nostre objecte d'estudi se situa en les actuals terres del sud-est valencià, que comprenia la Governació d'Oriola durant les citades centúries, on la naturalesa pròpia del seu medi físic la configuren com un escenari amb importants enclavaments geogràfics amb condicions idònies per a poder desenvolupar una explotació i aprofitament de la sal. El binomi Història i Naturalesa o recursos naturals ha conegut un cert i precís despertar historiogràfic durant l'última

---

1 MALPICA CUELLO, A. (2008): "Análisis de las salinas medievales desde la Arqueología del Paisaje", en *Las salinas y la sal de interior en la Historia: economía, medio ambiente y sociedad*, Madrid, t. I, p. 470.

dècada amb aportacions rellevants que busquen marcar punts de reflexió i debat, no suscitats fins al moment².

Hem de plantejar una sèrie de precisions per a comprendre la problemàtica històrica de l'aprofitament dels recursos naturals en el nostre observatori d'estudi. Les comarques del migdia valencià compten amb una idiosincràsia particular dins dels territoris de la Corona d'Aragó, constitueixen un espai densament poblat per musulmans en moreries, viles, llocs, i alqueries, aquestes últimes en plena desaparició en el segle XV per la reorganització espacial i amb un caràcter fonamentalment rural amb una producció agrícola notable. Un territori amb un caràcter davanter, fet que comportava una estructuració socioeconòmica articulada entorn de la violència, el negoci i el comerç legal, ocult i no permés, donada la seua proximitat geogràfica amb el regne castellà de Múrcia, el marquesat de Villena i indirectament amb el regne nassarita de Granada, així com per ser un espai obert al Mediterrani, la franja costanera del qual serà un pol d'atracció de mercaders i corsaris. Un territori que albergarà diferents sistemes de poblament i iniciatives polítiques improvisades, contínues i fallides entorn de la seua organització, la qual cosa ens permet parlar d'algunes dinàmiques socials pròpies.³ Aquestes giren,

-
- 2 CATAFAU, A. (coord.) (2011): "Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen Âge à l'époque moderne. Exploitation, gestion, appropriation", *Actes du Congrès International Resopyr I, P.U.F., Perpignan, 2006, pour une histoire écologique des sociétés méditerranéennes (Antiquité et Moyen-Age) sous la direction de François Clément Presses Universitaires de Rennes*, amb treballs específicament per a l'Edat mitjana de C. Segura, S. Boissellier, F. Clément, I. Benhima i C. Mazzoli Guintard, que recullen el cabal historiogràfic anterior. Des d'una altra perspectiva cf. MARTÍN CIVANTOS, J. M. (ed.) (2008): *Medio Ambiente y Arqueología Medieval*, Granada.
  - 3 Sense entrar en el debat sobre les fronteres medievals a partir de les conegudes obres de Foucher, Toubert, Senac, Bazzana, Boissellier, d'una part i la historiografia anglosaxona, des de Turner a altres visions edulcorades recents, objecte de reflexió de l'equip d'investigació i publicacions en curs en el qual s'enquadra aquest treball, per al nostre observatori és indispensable els següents treballs: FERRER I MALLOL, M. T. (1988): *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona; Ídem (1990): *Organització i defensa d'un territori fronterer. La Governació d'Oriola en el segle XIV*, Barcelona. Veure també: HINOJOSA MONTALVO, J. (1988): "Cristianos, mudéjares y granadinos en la Gobernación de Orihuela", en *IV Coloquio de historia medieval andaluza*, Almería, pàg. 323-342; TORRÓ I ABAD, J. (1999): *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València; Ídem (2001): "Viure del botí. La frontera medieval com a parany historiogràfic", en *Recerques (Fronteres i colònies a L'Edat Mitjana)*, vol. 43, pp. 5-32; CABEZUELO PLIEGO, J. V. (2007): "Guerra y violencia en un espacio fronterizo", en *Alicante Medieval. Espacio y tiempo*. Canelobre. Institut de Cultura J. Gil-Albert, pp. 43-57. De forma conjunta amb un enfocament exclusivament econòmic: CABEZUELO PLIEGO, J. V. i SOLER MILLA, J. L. (2007): "Por aquella tierra que esta en medio. Violencia y negocio en la frontera meridional valenciana durante los primer tercio del siglo XIV", en *VI Encuentros de Estudios de Frontera, Homenaje al prof. Manuel González Jiménez*, Alcalá La Real (Jaén), pp. 133-150; ORTUÑO MOLINA, J. i SOLER MILLA, J. L. (2009): "L'ordenació de l'espai jurisdiccional en el Sud-est Peninsular en la Baixa Edat mitjana", en *Journal of Medieval Iberian Studies*, MICHIGAN-EE.UU, pp. 60-85. Més recentment, JIMÉNEZ ALCÁZAR, J. F. (2010): "Relaciones interterritoriales en el sureste de la península ibérica durante la

com s'haurà pogut deduir de les meues paraules, entorn de la colonització cristiana del sharq-al Andalus i les conseqüències que es deriven del mateix procés, és tant com dir el canvi prolongat i/o ruptura d'una societat a una altra, de l'andalusina a la feudal.⁴

Com és ben sabut, la conquesta i colonització catalanoaragonesa del sharq al-Andalus va provocar un clar procés d'organització social d'espai i de les gents que l'habitaven amb un clar desplaçament dels musulmans a les zones muntanyenques i allunyats de la mar des del segle XIII i amb més contundència les dècades finals del segle i inici del següent. El procés històric més amunt assenyalat és certament determinant en la matèria que tracta el present treball pel fet que l'ús i explotació de recursos naturals que legalment havia de gaudir la població musulmana, se'ls va anar vedant progressivament i serà regentada pels Consells polítics cristians, com els d'Elx i Oriola per exemple, o pels senyors feudals, que posen aquestes activitats sota les seues rendes i servituds –algunes indústries tradicionals musulmanes es conserven també durant els segles XIII i XIV, però es van desplaçant i substituint progressivament.⁵

---

baja Edad Media: cartas, mensajeros y ciudades en la frontera de Granada”, en *Anuario de estudios medievales (AEM)*, 40/2, pp. 565-602; ORTUÑO MOLINA, J. (2011): “Relaciones identitarias y conflictividad en la Edad Media. Las relaciones de frontera entre los reinos cristianos de Murcia y de Valencia entre los siglos XIII-XVI”, en *Anuario de estudios medievales (AEM)*, 41/2, pp. 73-97. La última aportación sobre la temática fronteriza: CATALA, M., LE PAGE, D. y MEURET, J.-C. (dir.) (2012): *Frontières oubliées, frontières retrouvées*, Preses Universitaires de Rennes.

- 4 El procés de canvi històric, fruit de la conquesta i colonització cristiana sobre la societat musulmana ha generat una intens debat historiogràfic i bagatge documental en els territoris de la Corona d'Aragó; especialment per al regne de València, sense entrar en treballs més específics de P. Guichard, R. I. Burns, P. Iradiel, A. Furió, E. Guinot, F. Garcia-Oliver i J. Torró, entre altres, que es recullen en els següents títols; cf. FURIÓ DIEGO, A. (1990): “De la autarquía al intercambio: la historia medieval valenciana entre 1939 y 1989”, en *Hispania*, 175, Madrid, pp. 903-920; Ídem (1990): “La història valenciana medieval: un itinerari historiogràfic”, a *Millars, geografia i història*, XIII, pp. 73-80. Per a l'àmbit rural: GUINOT RODRÍGUEZ, E. (1990): “Feudals i camperols: el marc dels relacions senyoriales en el món rural valencià”, a *Millars, geografia i història*, XIII, pp. 81-86. Una de les últimes visions sobre el feudalisme valencià: VICIANO NAVARRO, P. (2005): “La recerca sobre el feudalisme català medieval: un assaig des de la perifèria”, en *Afers: fulls de recerca i pensament. Vint anys d'historiografia als Països Catalans*, vol. 20, núm. 50, pp. 43-71.
- 5 El procés d'ocupar espais productius de musulmans, entre ells els dedicat a la grana i sosa en la Governació d'Oriola per exemple, per part de les autoritats i comunitats cristianes que havien accelerat des del Trescents, ha sigut esbossat i queda pendent d'estudis més específics; vegeu bons exemples d'això en terres valencianes en FERRER IMALLOL, M. T. (1988): *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV*, pp. 117-118; GARCÍA MARSILLA, J. V. (1995/1998): “Producción y comercio de plantas tintóreas en el País Valenciano Bajomedieval”, en MÜLLEROT, H. E., *CHRONIK-VERLAG, Th., Actes 2ème Congrès International “Pastis, Indigo et autres Teintures naturelles: passé, présent, futur, Arnstadt (Alemania)*, pp. 87-88. Altres casos per al mateix espai valencià: GUINOT RODRÍGUEZ, E. (1993): “Sobre la depredació dels drets dels sarraïns valencians per part de les comunitats cristianes. Un exemple de la baronia d'Arenós a inicis del segle XV”, en Saitabi, 43, pp. 157-166; VICIANO NAVARRO, P. (1999): “Capital mercantil i drets feudals en la difusió de la canya de sucre al País Valencià. La senyoria d'Oliwa a l'inici del segle XV”, en *Afers: fulls de recerca i pensament*, pp. 163-165.

Paral·lelament, l'altre procés per a entendre l'economia rural del regne de València va ser la introducció del capital mercantil cristià en l'organització dels sistemes agrícoles musulmans (mudèjars, si voleu) que els condicionen en una clara direcció marcada per la nova agricultura feudal.⁶ Des del mateix segle XIV però amb més contundència des de les dècades inicials del quatre-cents, es desenvolupa un clar procés d'especulació amb l'agricultura, per part de senyors feudals, institucions municipals i mercaders i companyies mercantils internacionals que practiquen estratègies d'acaparament i monopoli de produccions específiques, com pot ser el sucre de la Safor, els fruits secs, les figues i panses de les muntanyes meridionals i les valls del Vinalopó,⁷ la grana de l'horta del Baix del Segura i, per descomptat, la sal. Aquesta qüestió serà determinant per a entendre l'enlairament productiu de les salines de La Mata des de mitjan segle XV.

La sal és un recurs explotat des d'èpoques prehistòriques, romanes i per descomptat medievals. En el període andalusí tot sembla indicar que no era un producte escàs i que el seu aprofitament, fonamentalment ramader entre altres, era d'ús quotidià, sobretot a nivell local per part de la societat islàmica.⁸ D'igual manera, sota la dominació feudal cristiana podríem arribar a considerar-la com un recurs de primera necessitat, bàsic per a l'alimentació de l'ésser humà. Es va constituir com un bé amb valor econòmic pels seus diferents usos: preparació i conservació d'aliments més enllà d'un consum immediat (salar carn, formatge, mantega) sobretot en l'àmbit rural per a allargar la seua duració; per al peix de salaó amb l'existència d'una artesania local de la salaó (sorra, tonyina, etc.); com a aliment per al bestiar; així com per a indústries com la del cuir o com a substitut de certes espècies.⁹ Aquesta activa demanda la van convertir

-
- 6 F. García-Oliver partint del trapig, molí i instrument de transformació la sucre i la indústria ha recalcat "L'agricultura dels Països Catalans a la fi de l'Edat Mitjana està en poder del capital mercantil". GARCIA OLIVER, F. (2003): "La ciutat contra el camp en la Tardor Medieval", en Barceló, M. et al. (ed.), *El feudalisme, comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, Publicacions de la Universitat de València, p. 548.
  - 7 VICIANO NAVARRO, P. (1999): "Capital mercantil i drets feudals en la difusió de la canya de sucre al País Valencià. La senyoria d'Oliva a l'inici del segle XV", en *Afers "Sucre i creixement econòmic a la Baixa Edat Mitjana"*, 32, pp. 51-66; Ídem (2007): *Senyors, camperols i mercaders: el món rural valencià al segle XV*, València, 2007; SOLER MILLA, J. L. (2007): "Especulació mercantil en las aljamas mudéjares en el reino de València. Las comarcas rurales meridionales (siglo XV)", en *Medievalismo. Revista de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, 17, Madrid, pàg. 217-247, on es troben més referències bibliogràfiques
  - 8 MALPICA CUELLO, A. (2008): "Análisis de las salinas medievales desde la Arqueología del Paisaje", en *Las salinas y la sal de interior en la Historia: economía, medio ambiente y sociedad*, Madrid, t. I, pp. 469-498; GARCIA-CONTRERAS RUIZ, G. (2009): "Territorio y explotación de la sal en el valle del Salado (Guadalajara) en época andalusí", en *Arqueología y Territorio*, 6, Granada, pp. 211- 224.
  - 9 FERREIRA PRIEGUE, E. María (1998): "La industria salinera en la Edad Media", en *Técnicas agrícolas, industriales e constructivas na Idade Media: curso de verano, 8-12 de xullo*

en un important producte dintre del mercat local, fins i tot internacional, de manera que la seua producció resultava de vegades insuficient per a atendre la seua creixent demanda.¹⁰

En les dues últimes dècades s'han incrementat els estudis històrics sobre les salines en diferents enclavaments geogràfics europeus. Han de destacar-se les investigacions de Sr. Monah, G. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman¹¹, i A. Dufraise P. Petrequin i el mateix O. Weller en conjunt¹² i uns altres¹³, així com per a l'àmbit peninsular ibèric els treballs de N. Morère.¹⁴

És necessari assenyalar les interessants aportacions de T. Quesada,¹⁵ A. Malpica,¹⁶ A. Echevarria Arsuaga¹⁷ i G. García- Contreras,¹⁸ referències per al coneixement de

---

de 1996, coord. por Beatriz Vaquero, Francisco Pérez, Mercedes Durany Castrillo, pp. 105-142.

- 10 HINOJOSA MONTALVO, J. (1993): "Las salinas del mediodía alicantino a fines de la Edad Media", en *Investigaciones Geográficas*, 11, pp. 280.
- 11 MONAH, Dan, DUMITROAIA, G., WELLER, O. et CHAPMAN, J. (eds.) (2007): *L'exploitation du sel à travers le temps*, Piatra-Neamt (Romania).
- 12 WELLER, O., DUFRAISSE, A. et PÉTREQUIN, P. (eds.) (2008): *Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui*, Presses universitaires de Franche-Comté.
- 13 VV. AA. (2006): "Le sel de la Baie : histoire, archéologie, ethnologie des sels atlantiques", en *Actes du Colloque "Le sel de la Baie et ses concurrents" (Nantes et à Batz-sur-Mer. 2004); Grains de sel: sel et salines du littoral bas-normand (Préhistoire-XIXème siècle) : entre archéologie et histoire*.
- 14 MORÈRE MOLINER, G. (2008): "La sal en el desarrollo histórico de Sigüenza. Los primeros siglos", en *Las salinas y la sal de interior en la Historia: economía, medio ambiente y sociedad*, Madrid, t. I, pp. 3-30.
- 15 QUESADA QUESADA, T. (1995): "El agua salada y las salinas", en *El agua en la agricultura de al-Andalus*, Barcelona, pp. 57-80.
- 16 MALPICA CUELLO, A. (2005): "La sal en Al-Andalus. Poblamiento y explotación de recursos salineros", en *Amorim, Inés (Ed.), I Seminário Internacional sobre o sal português*, Porto, pp. 257-277; Ídem, (2008a): "El medio físico y la producción de sal. Propuesta para el análisis de las salinas granadinas desde una perspectiva arqueológica", en Martín Civantos, J. M.(Ed.), *Medio Ambiente y Arqueología Medieval*, Granada, pp. 145-161; Ídem (2008b): "Análisis de las salinas medievales desde la Arqueología del Paisaje", en *Las salinas y la sal de interior en la Historia: economía, medio ambiente y sociedad*, Madrid, t. I, pp. 469-498; Ídem (2008c): "Techniques et aménagements des salines médiévales de l'intérieur des terres en Andalousie orientale" en Olivier Weller, Aleza Dufraisse y Pierre Pétrequin (Dir), *Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui*, Paris, pp. 433-450. Consultar també: MALPICA CUELLO, A., MORÈRE MOLINERO, N., FÁBREGAS GARCÍA, A. y JIMÉNEZ GUIJARRO, J. (2008): "Organización del territorio y explotación de la sal en el área del Río Salado (Sigüenza, Guadalajara, España): Antigüedad y Edad Media. Resultados de la I Campaña, 2008", en *Actas del XI Encuentro de Historiadores del valle del Henares*, Guadalajara, pp. 49-62.
- 17 ECHEVARRIA ARSUAGA, Ana (2009): *La minería de la sal en el norte de la meseta: ¿una redefinición de los espacios productivos rurales? ¿Tiempos oscuros?: territorios y sociedad en el centro de la Península Ibérica (siglos VII-X)*, pp. 181-202.
- 18 MALPICA GARCIA-CONTRERAS RUIZ, G. (2009): "Territorio y explotación de la sal en el valle del Salado (Guadalajara) en época andalusí", *Arqueología y Territorio*, 6, Granada, pp. 211-224; MALPICA

la sal en *Al-Andalus*, que a partir de la posada en pràctica sobre el terreny de l'arqueologia del paisatge i espacial han desenvolupat unes bases metodològiques innovadores per a poder analitzar les relacions entre els espais d'hàbitat i els seus espais productius, en aquest cas les salines. Aquests espais són estudiats com a centres d'explotació econòmica, unitats de treball amb una innegable vinculació amb els nuclis residencials així com de les relacions que es van materialitzar entre la naturalesa i la societat humana per a l'aprofitament d'aquest recurs, amb la conseqüent transformació del paisatge a la qual aquests autors intenten aproximar-se, malgrat les dificultats que les salines i els seus complexos d'extracció i elaboració salinera tenen des del punt de vista purament arqueològic per a la seua datació amb total seguretat. No obstant això, les seues investigacions han aportat noves visions en l'àmbit historiogràfic i han emfatitzat la importància de l'estudi de les salines en els segles medievals per a poder comprendre les transformacions en l'organització social de l'espai i la gestió econòmica que les diferents societats fan d'aquest, peces claus per a la comprensió de les societats humanes en el seu transcurs històric. En paraules de A. Malpica: “La fixació en un punt d'una explotació són elements ja coneguts (presa d'aigua, canalitzacions, safareig, escalfador i piletes) no és sinó una opció concreta que sembla obeir a una organització concreta de l'espai i, per tant, del poblament”¹⁹.

Respecte de l'època feudal, en l'àmbit de la Corona de Castella s'ha publicat algun treball amb aportacions noves,²⁰ que s'uneix a les contribucions, ja clàssiques en aquesta matèria.²¹ Especialment J. Torres Fontes, partint de la realitat

---

CUELLO, A. y GARCÍA-CONTRERAS RUIZ, G. (en prensa): “Asentamientos y explotación de la sal en el valle del Salado y la zona de Sigüenza en época altomedieval”, en *La España medieval*.

- 19 MALPICA CUELLO, A. (2008): “Análisis de las salinas medievales desde la Arqueología del Paisaje”, en *Las salinas y la sal de interior en la Historia: economía, medio ambiente y sociedad*, Madrid, t. I, p. 494.
- 20 MARTÍN GUTIERREZ, E. (2007): “Salinas y explotaciones salineras en la Bahía de Cádiz a finales de la Edad Media”, *Las salinas y la sal de interior en la Historia: Economía, Medio Ambiente y Sociedad*, 2 vols, Madrid, pp. 540- 542; RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, E. (2007): “La explotación y el comercio de la sal en Villafáfila a través de la documentación medieval”, *Ibidem*, vol. 1, pp. 499-534.
- 21 CABERO DOMÍNGUEZ, C. (1989): “Las Salinas de Lampreana en la Edad Media (S. X-XIV)”, en *Astórica: revista de estudios, documentación, creación y divulgación de temas astorganos*, año 7, nº. 8, pp. 11-82; FERREIRA PRIEGUE, E. Maria (1998): “La industria salinera en la Edad Media”, en *Técnicas agrícolas, industriales e constructivas na Idade Media : curso de verán, Celanova, 8-12 de xullo de 1996*, coord. por Beatriz Vaquero, Francisco Pérez, Mercedes Durany Castrillo, pp. 105-142; FRANCO SILVA, A. (1997): “Las salinas de la isla de León a fines de la Edad Media”, en *A. Malpica Cuello, J. A. González Alcantud coord. por, La sal, del gusto alimentario al arrendamiento de salinas: [Congreso Internacional de la CIHS, Granada, 7-11 septiembre, 1995]*, pp. 143-154; GONZÁLEZ GARCÍA, I. y RUIZ DE LA PEÑA SOLAR, J. I. (1972): “La economía salinera en la Asturias medieval”, en *Asturiensia*

aportada per la documentació escrita, ha estudiat la problemàtica històrica de les salines del Regne de Múrcia i ha centrat el seu estudi en l'anàlisi de les Salines del Pinatar i les salines en Sangonera en la Rambla del Pino i ha aportat noves dades en relació a la dinàmica de l'explotació i aprofitament de la sal des del segle XIII, quan es dona la imposició del protectorat de Castella amb el pacte o tractat d'Alcaraz (1243),²² fins als inicis de la Modernitat.

Malgrat l'àmplia bibliografia per a les salines i la sal en la Corona Aragó, aquesta temàtica continua ocupant un lloc secundari dins dels treballs d'economia en l'Edat Mitjana catalano-aragonesa. Des de les aportacions de J. Cl. Hocquet,²³ de caràcter general, J. L. Martín,²⁴ I. Malartic²⁵ i la més recent de A. Galera i Pedrosa²⁶ per a

---

medievalia, nº 1, pp. 11-155; GONZÁLEZ JIMENEZ, M. y VALOR PIECHOTTA, M. (1997): "Sal y salinas en el reino de Sevilla: informe provisional", en *La sal: del gusto alimentario al arrendamiento de las salinas (Congreso Internacional de CIHS. Granada, 1995)*, pp. 95-112; LADERO QUESADA, M. Á. (1987): "La renta de la sal en la Corona de Castilla (siglos XIII-XVI)", en *Homenaje al Profesor J. Torres Fontes*, vol. I, pp. 821-838; MALPICA CUELLO, A. (1981): "Las salinas de Motril. Aportación al estudio de la economía salinera del Reino de Granada a raíz de su conquista", en *Baética: Estudios de arte, geografía e historia*, nº 4, pp. 147-165; PASTOR DE TOGNERI, R. (1963): *La sal en Castilla y León: un problema de la alimentación y del trabajo y una política fiscal (siglos X-XIII)*, Universidad de Buenos Aires, Instituto de Historia de España, pp. 43-87; RUIZ DE LOIAGA, S. (1984): "Documentos medievales referentes a la sal de las salinas de Añana (822-1312)", en *Hispania*, 44-156, pp. 141-205; QUESADA QUESADA, T. (1997): "Producción y consumo de sal en el Reino de Jaén en la Baja Edad Media: un estudio desde las fuentes escritas", en *A. Malpica Cuello, J. A. González Alcantud, (coord.) La sal, del gusto alimentario al arrendamiento de salinas: [Congreso Internacional de la CIHS, Granada, 7-11 septiembre, 1995]*. I evidentement GUAL CAMARENA, M. (1965): "Para un mapa de la sal hispana en la Edad Media", en *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, Barcelona, 1965, pp. 483-497.

22 TORRES FONTES, J. (2005): «Las salinas murcianas en la Edad Media», en *Murgetana*, 113, Murcia, pp. 9-31. Véase también: TORRES FONTES, J. (1961): «Las salinas de San Pedro del Pinatar», en *Murgetana*, 16, Murcia, pp. 59-65.

23 HOCQUET, J. C. (1997): "Navires et transport international du sel en Méditerranée occidentale à la fin du moyen âge", en *Storia del commercio del sale tra Mediterraneo e Atlantico (Convegno internazionale, 1996)*, Cagliari, pp. 17-42; Ídem (2002): *Comercio marítimo en el Mediterráneo medieval y moderno*, Granada.

24 MARTÍN RODRÍGUEZ, J. L. (1996): "Nacionalización de la sal y aranceles extraordinarios en Cataluña (1365-1367)", en *Anuario de Estudios Medievales*, 3, pp. 512-524.

25 MALARTIC, Yves (1981): «Sel et salines dans le royaume de Valence (XIIIe-XVe siècles)», en *Le sel et son histoire. Actes du Colloque de l'Association Interuniversitaire de l'Est*, Université de Nancy II, pp. 109-115.

26 GALERA I PEDROSA, A. (2007): "Sal, ganadería, cañadas, trashumancia, salazones y economía de montaña en el caso de la villa ducal de Cardona (Barcelona), la Cataluña central y los Pirineos: siglos XII-XVII", en *Las salinas y la sal de interior en la historia: economía, medio ambiente y sociedad / coord. por N. E. Morère Molinero*, vol. 1, pp. 561-590.

Catalunya, els treballs de R. Arroyo Ilera,²⁷ E. Salvador,²⁸ J. Hinojosa Montalvo,²⁹ J. Guiral,³⁰ J. Sánchez Adell³¹ per al regne de València, així com per a territori balear³², la producció i el consum de la sal no ha sigut investigat excepte alguns treballs que se centren en qüestions bàsicament fiscals i comercials. Fins i tot s'ha d'assenyalar que la majoria dels estudis han fixat els seus objectes d'anàlisi en la investigació a aquestes dues pautes, ja siga a nivell local o internacional, que afecten a l'explotació d'aquest recurs natural, relegant a un segon pla aspectes relacionats amb el mateix procés productiu d'extracció i explotació, així com les seues repercussions socials, oblidant el paper exercit pels protagonistes en el treball de la sal a nivell local. D'aquesta manera s'entreveu la necessitat d'analitzar de forma més polièdrica l'explotació d'aquest recurs natural, les salines, com a objecte d'estudi que no pot menysprear importants aspectes essencials en l'organització de la societat feudal. Àmbits com l'organització socio-econòmica dels espais annexionats pels feudals als andalusís, la introducció d'impostos reials i/o la regulació de la renda en relació la instauració de poders reial i senyorial i la implantació d'una agricultura de base feudal, així com la significació

-
- 27 ARROYO ILERA, R. (1961): "La sal en Aragón y Valencia durante el reinado de Jaime I", en *Saitabi*, XI, València, pp. 253-261.
- 28 SALVADOR ESTEBAN, E. (1982): "La comercialización de la sal en el reino de Valencia durante la época foral moderna", en *Homenaje al Dr. J. Peset Aleixandre*, València, Universidad, III, pp. 517-540.
- 29 HINOJOSA MONTALVO, J. (1985): *Documentación medieval alicantina en el Archivo del reino de Valencia*, Alicante; *Ídem* (1990): *Textos para la Historia de Alicante. Historia Medieval*, Alacant, 1990; *Ídem* (1993): "Las salinas del mediodía alicantino a fines de la Edad Media", en *Investigaciones Geográficas*, 11, Alacant, pp. 279-292; *Ídem* (1995): "Comercio y sal en el cap de Cerver (Orihuela) en la Baja Edad Media", en *Investigaciones Geográficas*, 13, Alacant, 1995, pp. 191-201; *Ídem* (2007): *De València a Flandes. La nave della frutta*, Fundació J. II El Just, València.
- 30 GUIRAL, J. (1981): "Le sel d'Ibiza et de la Mata à la fin du Moyen Âge", en *Le sel et son histoire. Actes du Colloque de l'Association Inter-universitaire de l'Est*, Université de Nancy II, 1981, pp. 93-10; *Ídem* (1985): "Las relaciones del regne de València amb Berberia al segle XV", en Furió, A. (ed.). *València, un mercat medieval*, València, pp. 265-313; *Ídem* (1985): "L'évolution du paysage urbain à Valencia du XIIIe au Vie siècle", en *La Ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI*, vol. II, València, pp. 1581-1610; *Ídem* (1997): "Salines et grand commerce en Méditerranée au Xve siècle", en *Storia del commercio del sale tra Mediterraneo e Atlantico (Convegno internazionale, 1996)*, Cagliari, 1997, pp. 57-80.
- 31 SÁNCHEZ ADELL, J. (1975): "Notas para la historia de la sal en la Edad Media valenciana", en *Millars*, 2, pp. 27-46.
- 32 En l'àmbit del Regne de Mallorca han sobreexigit estudis sobre la sal d'Eivissa, ja que la sal eivissenca va circular per tots els mercats mediterranis. Veure en aquest sentit. HOCQUET, J. C.: "Ibiza, carrefour du commerce...", cit; SASTRE MOLL, J. (1986): "La exportación de sal y de pez de Ibiza, 1327-1343", en *Estudios d'Història Econòmica*, pp. 49-71; LÓPEZ PÉREZ, M. D.: *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 476-479; *Ídem* (2004): «Mallorca y el Magreb en la Baja Edad Media», en Trillo San J., C. (ed.), *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano y el norte de África en época medieval y moderna*, Granada, pp. 145-150.

de la transformació del paisatge i la seua adaptació als interessos d'una nova societat, la feudal; qüestions que podrien ser desenvolupades.

2. EXPLOTACIÓ I APROFITAMENT DELS RECURSOS NATURALS: CONDICIONANTS ECOLÒGICS I GEOGRÀFICS

S'ha esmentat anteriorment la importància en l'explotació dels recursos naturals en mans d'aquesta societat feudal per part de llauradors musulmans i cristians del territori que coneixem com la Governació d'Oriola, les comarques meridionals, on destaquen la transformació d'alguns cultius, fruits o productes derivats d'una recol·lecció i explotació sistemàtica d'aquest espai com són la grana, la barrella, el jonc, o l'espart, a més de les salines.

S'ha suggerit que ja en l'època andalusina es donava una intensa explotació i aprofitament de les zones humides,³³ tant des del punt de vista d'una agricultura irrigada, com dels recursos naturals, marjal i saladar,³⁴ ubicada bàsicament en la primera fase de domini musulmà (segles VIII-X) en l'àmbit geogràfic del corredor del Segura. Posteriorment, i gràcies a les lectures del Repartiment d'Oriola,³⁵ s'ha volgut traçar un esquema de l'ús i explotació de les marjals i també saladars, com comentarem, a més de deveses, pletes i bovalars.³⁶ Així mateix, no en coneixem

---

33 Consultar GUTIERREZ LLORET, S. (1995): "El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VII y XI: una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas del bajo Segura", en *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*, pp. 65-94; Ídem (1996): "Acerca del origen de la huerta de Orihuela y la explotación de las zonas húmedas del bajo Segura entre los siglos VII y XI", en *Arqueología y territorio medieval*, 3, pp. 37-48; Ídem, (1996): "El aprovechamiento agrícola en las zonas húmedas: la introducción del arcaduz en el sureste de Al-Andalus", en *Arqueología y territorio medieval*, 3, pp. 7-20. Tambièn: AZUAR RUIZ, R. (1999): "El paisaje islámico de las tierras al sur del País Valenciano", en *Geoarqueología i Cuaternari litoral*, pp. 49-55; AZUAR RUIZ, R. y GUTIERREZ LLORET, S. (1995): "Formación y transformación de un espacio agrícola islámico en el sur del País Valenciano: el Bajo Segura (siglos IX- XIII)", en *Castrum*, 5, pp. 201- 212. Estos autores plantean una explotación de las zonas lacustres de los marjales, y con ello de sus recursos, que circundaban el llano aluvial de la cuenca del Segura en su tramo oriolano en los siglos IX- X, momentos previos a la creación, ya en el siglo X, de un sistema complejo de regadío en torno a la ciudad de Orihuela con la conformación de la huerta periurbana oriolana.

34 MALPICA CUELLO, A. (2005): "La sal en Al-Andalus. Poblamiento y explotación de recursos salineros", en *I Seminário Internacional sobre o sal português*, Porto, pp. 257-277; Ídem (2008a): "El medio físico y la producción de sal. Propuesta para el análisis de las salinas granadinas desde una perspectiva arqueológica", en Martín Civantos, J. M. (Ed.), *Medio Ambiente y Arqueología Medieval*, Granada, pp. 145-161; Ídem (2008b): "Análisis de las salinas medievales desde la Arqueología del Paisaje", en *Las salinas y la sal de interior en la Historia: economía, medio ambiente y sociedad*, Madrid, t. I, pp. 469-498.

35 TORRES FONTES, J.(1988): *Repartimiento de Orihuela*, Murcia-Orihuela.

36 AZUAR RUIZ, R. (1999): "El paisaje islámico de las tierras al sur del País Valenciano", en *Geoarqueología i Cuaternari litoral*, pp. 55- 56.

la forma, ni el sistema productiu, ni el volum. En realitat falten estudis d'índole arqueològica, en aquest sentit.

Si que hi ha una clara constatació de l'explotació de certs recursos naturals propis de zones lacustres per a la Baixa Edat Mitjana, com són l'espart, jonc, la barrella o la grana, recursos productius que han jugat com la sal un paper molt secundari en la historiografia fins a l'actualitat.³⁷

L'espart és una planta herbàcia (*campus spatarium*), típica en aquestes terres, s'emprava sobretot per a la fabricació de cordes per a la pesca i per a sàries, cabassos o espartenyets. Existia la prohibició de vendre'n per part dels sarraïns en el mercat d'Elx fins a una hora determinada, i s'entén que els cristians també tenien una artesania d'espart que des d'Alacant s'exportava a València, Barcelona, i també a Gènova.³⁸ El jonc, existent en les marjals d'Elx, Crevillent i Oriola, va ser un recurs cultivat sobretot per sarraïns. Els municipis cristians arrendaven la collita de la mateixa no permetent-se als musulmans vendre'ls fora del seu terme. El procés de producció del mateix va ser descrit per l'il·lustrat J. Cavanilles en la seua més que coneguda obra,³⁹ principalment amb la fabricació d'estors de jonc. Com el carritx, la sisca, i el canyís, totes elles plantes gramínies, era emprat per a la construcció de torres i altres. La barrella, o gasull, (*Salsola soda* o *Salicornia*) estaven, com en el present, en els saladars d'Alacant, Elx, Crevillent i Oriola. La forta demanda en el XVIII de la barrella la va fer aparèixer com un cultiu estable dins de la producció agrícola. Es tracta d'herbes que s'agafaven al maig o juny, s'assecaven, i cremaven en terra, amb l'obtenció final de la sosa. Els principals usos de la sosa eren la fabricació del vidre i el sabó, productes que van exercir un paper important en les economies de les comunitats del sud valencià.⁴⁰

---

37 Ha sigut la professora Ferrer i Mallol qui ha dedica més esforç en la matèria projectant el seu examen sobre comunitats mudèjars i principalment en el Tres-cents. FERRER I MALLOL, M. T. (1988): *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV*, pp. 110-118. Consultar també FERRER I MALLOL, M. T. (1990): "Boscos i deveses a la Corona catalanoaragonesa (segles XIV-XV)", en *Anuario d'estudios medievales*, 20, pp. 485-542. També BARRIO BARRIO, J.A. (2001): "La regulació municipal de la producció y consumo en la Gobernación de Orihuela, un espacio fronterizo", en *Rentas, producción y consumo en España en la baja edad media*, Zaragoza, pp. 19-46. Des d'una perspectiva més àmplia FURIO DIEGO, A. (1995): *Història del País Valencià*, València, pp. 133-134.

38 FERRER I MALLOL, M. T. (1988): *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV*, p. 110- 112; SOLER MILLA, J. L. (2012): *El comercio en el reino de València durante una época de crisis (fines s. XIII-mediados siglo XIV): estructuración política, rutas mercantiles y hombres de negocio*, Alacant.

39 CAVANILLES, A. J. (ed. 1958): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Saragossa.

40 HINOJOSA MONTALVO, J. (1993): "Las salinas del mediodía alicantino a fines de la Edad Media", en *Investigaciones Geográficas*, 11, pp. 279- 292.

La seua regulació fiscal, com succeïa amb altres recursos com la sal, generava xocs entre musulmans i particulars amb la ciutat d'Oriola, posseïdora del control de la sosa i el jonc i reguladora de la seua venda, confiscacions o exportació. La grana, coscolla o garric (*Quercus coccifera*) és una planta que creix en els territoris de Busot, Agost, Elx, Crevillent i sobretot Elda-Novelda i la Vega Baixa del Segura. La grana prové dels paràsits de la coscolla, insectes anomenats quermes, del gènere de la cotxinilla, dels quals s'obté un colorant roig per a tintar els teixits de llana o de seda. El seu procés d'explotació consisteix a extraure els ous de l'animal femení abans de la seua mort i sense que es convertisquen en larva i dessecar-los al sol, tractant-los amb vinagre.⁴¹ L'extracció de la grana va generar un conflicte polític entre Oriola i Murcia, ja que es recollia en tots dos termes, per la qual cosa es va convertir en un objecte d'especulació mercantil juntament amb altres recursos com les figues, les panses, l'esparg i el safrà en l'exportació alacantina de valencians i genovesos a Flandes.

La problemàtica política i social entorn de l'ús i aprofitament d'aquests recursos naturals va ser molt densa des de les primeres dècades del segle XIV, durant els regnats de Jaume II i Alfons III, moment en el qual es desenvolupa definitivament tot el procés de colonització del sud del Regne de València de mà dels monarques catalanoaragonesos. La particularitat fronterera d'aquest territori provocarà l'emigració musulmana al regne de Granada, qüestió molt polèmica en la historiografia valenciana. La violència exercida sobre camps, bestiar i persones va condicionar el desenvolupament agrícola-productiu d'aquestes comarques durant els segles baixmedievals i va generar una inestabilitat i inseguretat que es va arribar a convertir en quotidiana.⁴² De fet, hi ha constància d'atacs d'almogàvers i sobretot dels veïns murcians i oriolans, quan van de l'un a l'altre costat a la recerca de grana.

Quant a la sal, la informació que ens proporcionen els documents escrits és relativament escassa, en comparació amb els altres quatre recursos exposats sobretot en el segle XIV. Per a aquesta centúria, poques són les notícies entorn de l'aprofitament de les llacunes marines del sud del Regne com les del Cap de Cerver i La Mata, encara que si tenim més dades sobre la seua comercialització i més tard de la seua gestió político-econòmica, els seus arrendaments, ja en el Quatre-cents per al cas de La Mata; per tant, hem d'esperar al segle XV per a conèixer en profunditat el

---

41 FERRER I MALLOL, M. T. (1988): *Les aljames sarraines de la Governació d'Oriola en el segle XIV*, pp. 117- 118.

42 CABEZUELO PLIEGO, J. V. (1997): *Procuración, frontera y organización defensiva del Reino de València frente al Islam a principios del siglo XIV: Gombau D'Enteça y Granada*, pp. 93-100; Ídem (1998): "El negocio del rapto en la frontera de Orihuela a principios del siglo XIV", en *Miscelánea medieval murciana*, vol. 21- 22, pp. 43-58; Ídem (2007): "Guerra y violencia en un espacio frontero", en *Canelobre*, 52, Alacant, pp. 42- 57.

Imatge 1. Localització de les llacunes salines de Cap de Cerver i de la Mata. Font: elaboració pròpia.

sistema productiu de les salines del migdia valencià. El sistema llacunar nomenat actualment de La Mata-Torrevel·la està situat al nord-oest de la població de Torrevel·la, ocupa una extensió de més 25 quilòmetres quadrats, conforma un únic sistema des de principis del segle XX quan es va construir un canal d'alimentació des de la mar a la llacuna de La Mata i un altre de comunicació entre aquesta i la llacuna de Torrevel·la, per la qual cosa s'ha convertit en una sola unitat de recuperació de sal.⁴³

La llacuna salada de Torrevel·la té una extensió de 1400 Ha, amb un contorn de 17 Km. La seua superfície està per davall del nivell marí i la seua conca hidrogràfica té uns 130 Km². La de La Mata mesura unes 700 Ha, i es troba a un nivell més inferior que la de Torrevel·la i es troba a uns 216 m al nord-est d'aquella. El sòl d'ambdues presenta una porositat alta que genera una ràpida infiltració de les aigües superficials, que en les èpoques estacionals de major evaporació ascendeix travessant un sòl molt ric en sal, per a formar concrecions salines en la cubeta.⁴⁴ En definitiva, es tracta de llacunes salades costaneres, que presenten certes diferències edafològiques amb les salines d'interior, ja que l'aigua és d'origen marí per infiltració. Les llacunes de l'interior meridional, com les de Villena, reproduïxen el mateix sistema d'organització que les marítimes de la província d'Alacant, però a menor escala.

L'esdevenir històric de totes dues llacunes salades ha anat en moltes ocasions en paral·lel. No obstant això, en els seus orígens documentats, per les dades aportades fins a l'actualitat, que en època medieval formaven dos sistemes independents, fins i tot la salina de Torrevel·la o Cap de Cerver, va conèixer alguns intents de ser convertida en albufera o pesquera, intents que van resultar improductius per l'alta hipersalinitat de les aigües que hi fa pràcticament impossible la vida dels peixos.⁴⁵

3. SAL, SALINES I POLÍTICA DE LA SAL AL SUD DEL REGNE DE VALÈNCIA

Les comarques meridionals valencianes van comptar amb un nombre divers de salines durant l'Edat mitjana encara que des de la prehistòria en coneixem jaciments

---

43 CANALES MARTÍNEZ, G. (1995): *El Bajo Segura. Estructura espacial, demográfica y económica*, Murcia, p. 43. Vegeu també: CANALES MARTÍNEZ, G. (1997): "El puerto de Torreveja: gestación y desarrollo de un largo proyecto para la comercialización de la sal", en *Investigaciones Geográficas*, 17, Alacant, pp. 69- 88; ROSELLÓ I VERGER, V. M. (1997): "Les salines de l'Albufera: un enigma històric i una hipòtesi geogràfica", en *Cuadernos de Geografía*, 42, València, pp. 113-132; CELDRÁN BERNABÉU, M. A. y AZORÍN MOLINA, C. (2004): "La explotación industrial de las salinas de Torreveja (Alicante)", en *Investigaciones Geográficas*, 35, Alacant, pp. 105- 132.

44 CANALES MARTÍNEZ, G. (1995): *El Bajo Segura. Estructura espacial, demográfica y económica*, Murcia, p. 43.

45 *Íbidem*.

associats a la sal.⁴⁶ En l'antiguitat trobem pesqueres amb una important producció a Calp, El Campello, o salines en explotació com Santa Pola amb una important factoria de salaó, o la mateixa La Mata, amb uns clars orígens romans i possiblement andalusí.⁴⁷ Posteriorment, en època andalusina sabem que es produïa sal en *Madina Laqant* (Alacant) gràcies a la descripció d'algun geògraf andalusí per al segle IX, i certes hipòtesis que apunten a una explotació dels saladars d'Albatera-*Katral* i Arneva-Almoradí.⁴⁸ En època feudal les salines d'Alacant seguirien en producció,⁴⁹ però la imprecisió de les dades documentades fins al moment impedeix la seua localització, encara que s'apunta a la possible existència d'unes salines en mà de particulars en el terme d'Alacant.⁵⁰ La concessió d'Alfons X el Savi en 1252 als alacantins per a poder fer salines en altres parts, dona suport a la hipòtesi del seu aprofitament continu en el temps des d'època andalusina, aprofitament que els feudals van continuar desenvolupant des dels primers moments de la conquesta, encara que no podem destriar si a través de les mateixes instal·lacions “industrials”. La nova organització de l'espai implantada pel poder feudal cristià generaria canvis en la conceptualització d'aquests espais dins del territori, encara que les dades apunten a una explotació continuada dels recursos saliners a les comarques alacantines almenys des d'època romana si no abans.

Desconeixem els processos d'explotació de les salines per a època andalusina. Hom ha suggerit que les llacunes marítimes o albuferes de La Mata i Torrevella, pel seu caràcter, es basarien en el procés d'evaporació per a la recollida de la sal, després de dessecar-se i es transportaria en els mesos de tardor. No obstant això, de la lectura bàsicament geogràfica del Repartiment només es pot entendre la seua existència i els seus nous posseïdors, els feudals. No hi ha esment a un ús en època andalusina de les salines de La Mata i Torrevella, com en altres àmbits en els mateixos repartiments, per exemple de la marjal d'Albatera-Catral i Oriola. Fins i tot podem detectar, així

---

46 MEDEROS MARTÍN, A. (1999): “La metamorfosis de Villena: comercio de oro, estaño y sal durante el Bronce Final I entre el Atlántico y el Mediterráneo”, en *Trabajos de prehistoria*, vol. 56, nº 2, pp. 115-136. MEDEROS MARTÍN, A. y RUIZ CABRERO, L. A. (2000- 2001): “Trashumancia, sal y comercio fenicio en las cuencas de los ríos Vinalopó y Bajo Segura (Alicante)”, en *Lucentum: Anales de la universidad de Alicante. Prehistoria, arqueología e historia antigua*, 19- 20, pp. 83-94.

47 En el mateix repartiment s'esmenta el repartiment o cessió de salines en aquesta zona, per la qual cosa ja havien d'existir amb anterioritat a la colonització catalanoaragonesa.

48 AZUAR RUIZ, R. (1999): “El paisaje islámico de las tierras al sur del País Valenciano”, en *Geoarqueología i Quaternari litoral*, pp. 51- 52.

49 Segons apunta J. Hinojosa Montalvo, el viatger alemany Jerónimo Münzer en el seu viatge en 1494 per Alacant descrivia: “En un monte situado hacia el ocaso hay una mina de sal excelente, que se beneficia de un modo parecido a las de alumbre, y cuyos productos se exportan a Génova y a otras muchas ciudades marítimas”. HINOJOSA MONTALVO, J. (1993): “Las salinas del mediodía alicantino...”, p. 290.

50 HINOJOSA MONTALVO, J. (1993): “Las salinas del mediodía alicantino...”, p. 290.

es percep en la documentació, un hiat, des de l'època almohade a la catalanoaragonesa, quan transcorre la dominació castellana. Això no contradiu una explotació quotidiana, rutinària i un consum local, però mai amb un horitzó comercial i especulatiu, almenys fins a època castellana i catalanoaragonesa, fonamentalment des d'inicis del segle XIV. En concret, les salines del Cap de Cerver-Torrevella, sí que van quedar inserides després de la mateixa colonització i sempre des d'inicis del segle XIV en les rutes mercantils mediterrànies, com testifiquen els nostres treballs a través de la documentació valenciana i mallorquina.⁵¹ Respecte de les salines de La Mata, considerem que s'exploten de forma regular des d'inicis del quatre-cents i sistemàticament des de l'entrada dels Santàngel com a arrendadors. Al contrari que les salines del Cap de Cerver, en anys posteriors a la colonització catalanoaragonesa sovintegen les notícies d'exportació marítima. Si funcionaren i foren explotades, la sal seria exportada de manera puntual, almenys que es fera un consum i orientació comercial a nivell local.

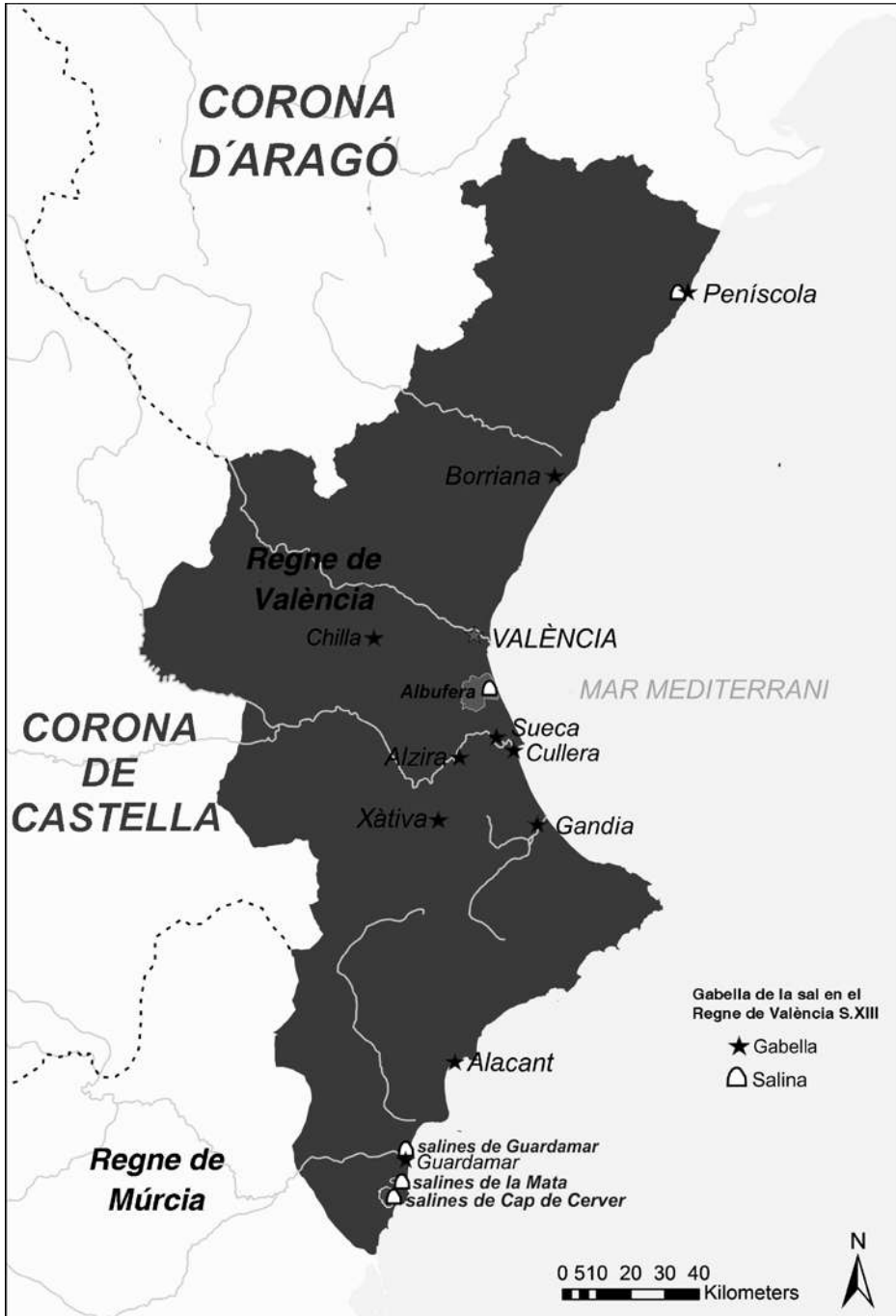
Comptem amb l'existència de més de dues desenes de salines en el Regne de València, des de les comarques del nord fins al sud durant l'època feudal.⁵² Unes van quedar sota el domini regi, amb l'estatus de regalies, i unes altres en dominis de particulars. En la Corona d'Aragó l'explotació de la sal, la seua distribució i la percepció de les corresponents taxes era una regalia de la Corona des del primer moment de la colonització cristiana. L'establiment jurídic era una imposició reial on es fixaven els límits de venda, normativa, llocs de compra-venda o gabelles de sal,⁵³ mesures i prohibició d'importació. En el segle XIII eren regalies de la Corona les salines de Peníscola, Borriana, València, Xàtiva i les del sud del regne de València, en les quals es va implantar un règim de monopoli feudal que si bé en un primer moment va existir en la seua gestió una major presència de particulars, el

---

51 SOLER MILLA, J. L. (2005): *Métodos comerciales y redes mercantiles marítimas en Valencia durante la primera mitad del siglo XIV*, Alicante (trabajo de investigación sin publicar); Ídem (2003-2004): "Relaciones comerciales entre Valencia y el Norte de África durante la primera mitad del siglo XIV", en *Miscelánea Medieval Murciana, XXVII-XXVIII*, Murcia, pp. 136-137; Ídem (2008): "Intercambiar y vincularse económicamente en el Mediterráneo Occidental: un ejemplo a través del estudio de las relaciones comerciales entre Valencia y Mallorca durante la primera mitad del siglo XIV", Jiménez Alcázar, J. F. y Soler Milla, J. L. (cords.), *Actas del III Simposio Internacional de Jóvenes Medievalistas Lorca 2006*, pp. 183-190.

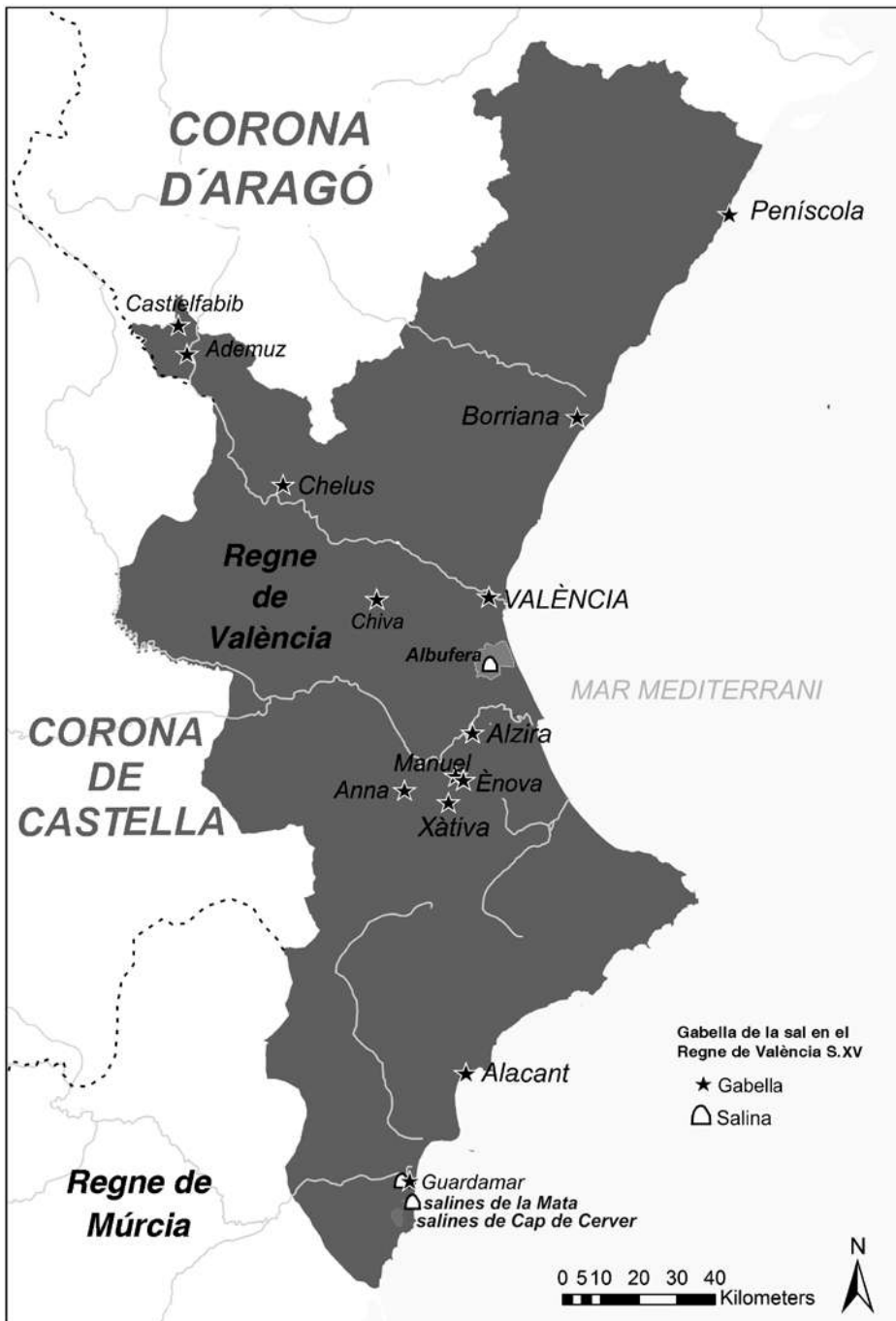
52 A part de les referències sobre el control fiscal de les salines, hom pot pensar en l'existència de salines terrestres menors que foren objecte d'aprofitament puntual, no sistemàtic, i per descomptat associades a cabanyes ramaderes estants i trasterminants en el regne de València. No existeix un estudi que atenga a les qüestions fonamentals de la sal i salines en tot aquest espai polític. Resten estudis específics de moltes de les salines referides en la gestió política del regne com de possibles emplaçaments menors, subjectes o no a fiscalitat règia i explotació econòmica.

53 SALVADOR ESTEBAN, E. (1982): "La comercialización de la sal en el reino de València...", pp. 521-523

Imatge 2. Gabelles en el regne de València (segle XIII)

Imatge 3. Gabelles en el regne de València (segle XV)

seu esdevenir històric va generar que gradualment totes quedaren sota poder i dret reial.⁵⁴ Així, en el segle XV ens trobem amb les regalies de València, Xàtiva, Alzira, Borriana, Peníscola, Cullera, la Vila Joiosa, Alacant i Oriola.

La monarquia i autoritats municipals hauran de fer front durant tota la Baixa Edat Mitjana al frau i l'especulació, problemàtica que guiarà les polítiques reguladores i jurídiques del funcionament econòmic de les salines. La monarquia posarà totes les seues forces en aconseguir uns preus fixos i unes demarcacions fixes a través de la centralització de les gabelles, cosa que permetia un rigorós control de l'expedició de la sal. Tot això no fa més que indicar-nos que la sal, com altres monopolis feudals en temps baixmedievals, era un producte generador de riquesa i gaudia d'amb una forta demanda, que proporcionava importants beneficis a la Corona catalano-aragonesa, com es detecta per al cas castellà.

D'aquesta manera, els problemes en la seua gestió derivaven d'evitar els fraus, el contraban i també d'assegurar una correcta distribució en cadascuna de les viles que s'englobaven en la seua gabella. Aquesta casuística va fer que Ferran el Catòlic dictara, el 17 de març de 1488, una pragmàtica que manava evitar l'entrada de sal estrangera, destruir les salines de particulars (excepte les gabelles reials)⁵⁵ i establir uns preus fixos per al producte (sempre de 6 sous). En resum, una normativa reguladora de l'explotació i comerç de la sal que tenia com a conseqüència que els veïns de les viles només podien proveir-se per al seu consum amb els preus i mesures estipulades, les gabelles que eren propietat de la Corona i administrades per persones nomenades pel rei a través d'arrendament públic. No obstant això, la realitat de la insuficiència de les salines reials, de l'ús i abús, fraus i tractes legals i ocults tant entre arrendadors i administradors de la sal com a arrendadors i compradors, va continuar en les següents dècades.⁵⁶

En els anys baixmedievals, tenim constància a les comarques meridionals de l'explotació de les salines de Calp, de probable explotació puntual i no associada al comerç marítim; de la Vila Joiosa, probablement de caràcter terrestre; d'Alacant i d'Oriola (les tres darreres citades en la gabella de la sal de 1488), i d'altra banda, la vila Elx va comptar amb salines pròpies, probablement d'ús domèstic. Així, el terme oriolà comptaria amb diverses salines, Cap de Cerver, les de Guardamar i La Mata, veïnes a les d'Oriola i que van formar part les dues últimes de la seua jurisdicció durant bona part de la Baixa Edat Mitjana, des de

---

54 SÁNCHEZ ADELL, J. (1975): "Notas para la historia de la sal en la Edad Media valenciana...", p. 29.

55 Les úniques autoritzades per a prendre sal als naturals del regne a la fi del segle XV eren les gabelles reials: València, Xàtiva, Alzira, Borriana, Peníscola, Cullera, la Vila Joiosa, Alacant i Oriola. SALVADOR ESTEBAN, E. (1982): "La comercialización de la sal en el reino de València...", p. 523.

56 CATALÁ SANZ, J. A. (2006): "El guardián de la sal: economía oculta y conflicto de jurisdicción en el valle de Cofrentes a mediados del siglo XVIII", en *Revista de historia moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, n° 24 (*Ejemplar dedicado a: Señores y señoríos: aspectos sociales y económicos*), pp. 333-362.

1364.⁵⁷ A les comarques de l'interior, en el senyoriu dels Maça de Liçana amb Novelda, Monòver, Xinorla i el Pinós, podria existir l'explotació de la xicoteta salina del lloc a tenor del paper d'aquests dos últims paratges en les rutes de transhumància, on el bestiar aragonés hibernava, però és molt discutible en trobar-se aquests paratges despoblats. En el territori veí del marquesat de Villena, antiga Corona de Castella i hui part de la província d'Alacant, la capital del domini va tenir salines de l'ús i l'explotació baixmedieval de les quals hi ha constància escrita. Malgrat això, de l'existència d'altres salines en ús, van ser sens dubte les de La Mata i Cap Cerver les que més benefici econòmic van aportar tant per les seues dimensions (les salines marítimes solen tenir una major extensió), la seua gestió política, la seua localització costanera i la seua inserció en xarxes mercantils internacionals, la qual cosa les convertia en escales comercials.

Probablement, i com s'ha constatat per al cas de les salines de La Mata, al costat de les instal·lacions d'extracció i producció de sal existiria un modest conjunt d'estructures de magatzematge i ocasionalment d'hàbitat/poblament. Aquestes dues salines meridionals, pel seu caràcter fronterer, comptarien amb la presència d'una torre defensiva amb estades per a l'emmagatzematge de la sal, les ferramentes d'extracció i així com per al refugi d'una guarnició militar i les seues armes. En els voltants d'aquesta es construiria una sèrie d'habitatges, alguna espècie de mas, que constituïrien la residència dels treballadors en la producció de la sal. Aquestes dades, recolzades per les sòlides evidències informatives, requereixen d'una major investigació estrictament documental escrita i arqueològica que ens permeta comprendre la materialització sobre l'espai d'aquests complexos industrials o possibles nuclis de poblament.⁵⁸ En els dos casos citats es tractaria de l'establiment d'un projecte d'instal·lació humana i portuària, que va perdurar, amb intermitència, quasi tota la Baixa Edat mitjana.⁵⁹ En el cas de La Mata, aquest projecte es va produir ja en els decennis finals del XV, a tenor sempre del que ens diu la documentació escrita.⁶⁰

---

57 El procés de pèrdua d'autonomia, rang polític i vinculació de la vila de Guardamar transformada en llogaret de la vila/ciutat d'Oriola en BARRIO BARRIO, J.A. (2000): "La Villa medieval de Guardamar: 1271-1329", en *Alquibla*, pp. 375-401; Ídem (2010): "Guardamar en la Edad Media. De villa a aldea. La recuperación de la "memoria histórica" de un centro urbano aminorado por la historia", en VV.AA. *Guardamar del Segura. Arqueología y Museo*, Alacant, pp. 194-196.

58 En les proximitats de les salines de La Mata es va realitzar l'excavació d'urgència a la "Torre del Descarregador" on es va registrar un ús medieval-islàmic de les estructures de la torre, encara que no corresponent als segles baixmedievals, i sense relació aparent amb les tasques salineres de les llacunes. Probablement fóra usat en època andalusina com a embarcador, amb possibles usos marítimes-pesquers, en relació amb una sèrie d'assentaments humans. GARCÍA MENÁRGUEZ, A. (1999): "La torre del descargador. Estudio preliminar de un asentamiento medieval y moderno en la franja litoral de Guardamar del Segura", en *Alquibla*, 5, Murcia, pp. 221-268.

59 HINOJOSA MONTALVO, J. (1995): «Comercio, pesca y sal en el Cap de Cerver (Orihuela) ...», pp. 198-199.

60 SOLER MILLA, J. L. (en preparació): "Puertos, infraestructuras y complejos edificios en la frontera marítima del reino de València (ss. XIII-XVI)".

En altres observatoris històrics del sud de la península ibèrica, per a època andalusina, s'ha documentat l'existència d'un nucli de residència en les proximitats de les salines de La Malaha (Granada), Fuente Camacho (Loja, Granada) o Cuenca (Hinojares, Jaén).⁶¹ Es tractaria d'assentaments identificats clarament com a alqueries en les quals la seua organització, tant de l'alqueria i com del seu territori immediat, estaria condicionat per l'aprofitament dels recursos naturals, sobretot el de les seues aigües salades, probablement amb ús ramader en ser zones de transhumància. D'igual manera, s'ha registrat a través de l'aplicació de l'arqueologia del paisatge i la documentació escrita la presència de nuclis d'assentament (alqueries) al costat d'espais d'extracció de sal a la vall del Salado (Guadalajara) també per als segles d'ocupació islàmica,⁶² així com també en la badia de Cadis, reflex que les salines estaven en aquests casos, associades a nuclis de població rurals.⁶³ A més a la badia gaditana s'ha documentat sota poder feudal la presència d'una sèrie d'edificacions propietat dels consells municipals on es depositava la sal denominades *cuadra de la sal*, així com cases *salineras* en les quals s'inclouïa un espai per als saliners que acudien a l'explotació durant la fase productiva i instal·lacions per als animals de càrrega així com també vivers o molins de mar per a la mòlta del gra.⁶⁴ Aquests treballs han integrat la sal dins dels estudis de l'arqueologia del paisatge i espacial.

D'altra banda, a les Salines de Villafáfila (Zamora) a partir de la documentació escrita,⁶⁵ la unitat de producció salinera es presenta per als segles XIII al XVI com un conjunt de cabanyes agrupades entorn de les llacunes salades que limitaven amb les terres que es llauraven constituint factories salineras. Aquestes cabanyes eren arrendades a treballadors per a l'explotació de la sal i constaven d'una o diverses fonts de

---

61 MALPICA CUELLO, A. (2008): «Análisis de las salinas medievales desde la arqueología del paisaje», *Las salinas y la sal de interior en la Historia: economía, medio ambiente y sociedad*, Madrid, t. I, pp. 481- 493. Consultar també: MALPICA CUELLO, A. (1996): “La cultura de la sal en Andalucía Oriental en la Baja Edad Media. Formas de trabajo y explotación”, *Das Leben in der Saline. Arbeiter und Unternehmer*, Halle (Saale), pp. 263-265; Ídem (2005): “La sal en Al-Andalus. Poblamiento y explotación de recursos salineros”, *I Seminário Internacional sobre o sal português*, Porto, pp. 257-277; Ídem (2008): “El medio físico y la producción de sal. Propuesta para el análisis de las salinas granadinas desde una perspectiva arqueológica”, en MARTÍN CIVANTOS, J. M. (Ed.), *Medio Ambiente y Arqueología Medieval*, Granada, pp. 145-161.

62 GARCÍA-CONTRERAS RUIZ, G. (2009): “Territorio y explotación de la sal en el valle del Salado (Guadalajara) en época andalusí”, en *Arqueología y Territorio*, 6, Granada, pp. 211-224.

63 MARTÍN GUTIÉRREZ, E. (2007): “Salinas y explotaciones salineras en la Bahía de Cádiz a finales de la Edad Media”, en *Las salinas y la sal de interior en la Historia: Economía, Medio Ambiente y Sociedad*, 2 vols., Madrid, pp. 540-542.

64 *Íbidem*, p. 551.

65 RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, E. (2007): “La explotación y el comercio de la sal en Villafáfila a través de la documentación medieval”, en *Las salinas y la sal de interior en la historia: economía, medio ambiente y sociedad*, vol. 1, pp. 499-534.

les quals es trauria l'aigua salada. Podríem referir-nos a més exemples que amplien la diversitat o centrar-nos en les diferències entre les salines costaneres i les d'interior on el procés tecnològic d'extracció i producció salina sembla assimilar-se per als casos de salines andalusies, als sistemes de regadiu islàmic, establint una estreta relació entre agricultura i sal. Aquesta variabilitat fa difícil traçar una anàlisi global d'aquests espais productius, encara que si podem marcar unes certes diferències que sobretot venen determinades pel caràcter de ser salines d'interior o marítimes, els seus condicionants edafològics i hidràulics, la qual cosa condicionava l'ús d'una tecnologia i infraestructures de diferent calat, així com també l'espai geo-polític que ocupen. Així, en el cas de les salines de La Mata i de Torrevella la seua situació de frontera marítima va afectar directament o indirectament al seu desenvolupament i implantació sobre el terreny, i totes les conseqüències que això comporta en el paisatge i poblament.

3.1. LES SALINES DE CAP DE CERVER (TORREVELLA)

Les salines de Torrevella, menys actives que les de La Mata, fet que dificulta el seu seguiment a través de la documentació escrita, es van constituir com un focus saliner incorporat als circuits marítim-mercantils amb l'annexió a la Corona catalano-aragonesa. És probable que es comunicara amb el mar per canals subterranis, però altres autors proposen que no rebria aportacions marines sinó que la llàmina d'aigua era una combinació d'aigües de pluja i de brolladors salobres durant tardor i hivern, que s'evaporaria a la primavera i part de l'estiu, que és quan es recolliria la sal.

Al març de 1313 es va donar autorització al Consell d'Oriola per a alçar una torre en el Cap de Cerver amb recinte interiors per al magatzematge al servei del municipi i la Corona.⁶⁶ És en aquests anys, començaments del XIV, quan s'ha de posar el punt de partida d'una nova etapa mercantil del Cap de Cerver, vinculada a les salines, sota l'auspici de la Corona i les autoritats municipals, que buscaven impetuosament l'eixida marítima de les seues mercaderies, entre elles la sal, però també el blat i els fruits de la mar. Les prerrogatives i exempcions econòmiques per a incentivar l'atracció econòmica del port van ser insistents per part del poder reial. En 1310 s'atorgava privilegi pel qual es declarava francs a tots els mercaders que acudiren al Cap de Cerver, al qual li segueix un altre en 1311, que estenia un guiatge i es donava franquícia del ancoratge, repetida de nou en 1314.⁶⁷

Va acabar constituint-se com una unitat de poblament formada per una torre, amb un marcat caràcter defensiu, i un mas amb aljubs, cases i diferents caserius, on possiblement habitaven les persones associades al treball d'explotació de la sal, i on

---

66 HINOJOSA MONTALVO, J. (1993): "Las salinas del mediodía alicantino...", p.193.

67 HINOJOSA MONTALVO, J. (1995): «Comercio, pesca y sal en el Cap de Cerver (Orihuela)», pp. 193-94.

s'emplaçarien espais d'emmagatzematge per als utensilis emprats en l'elaboració i explotació de la sal, com s'ha esmentat amb anterioritat.⁶⁸ D'igual manera, tals estances o unitats d'emmagatzematge s'utilitzarien per a guardar l'armament que en diverses ocasions degueren utilitzar per la presència de pirates, corsaris, o enemics de la Corona en constituir aquesta zona una frontera marítima d'innegable valor estratègic que va exercir funcions econòmiques però també defensives. En definitiva, el plantejament era un projecte d'un complex edilici i portuari, que es manté fins a finalitats del segle XIV i principis del segle XV. No obstant això la inestabilitat constant, tant en la seua gestió econòmica com política, van conduir a plantejar projectes, iniciatives fallides⁶⁹ de convertir les salines en albuferes per a la pesca, o pesqueres, en 1390, 1407 i 1439. Projectes fallits, ja que tenim registrats els capitols de l'arrendament en 1430 de les salines amb el gaudi de les instal·lacions del carregador. Així mateix, es va projectar una torre en un lloc pròxim, el Cap Roig, en 1456 i una pesquera, amb l'objectiu d'augmentar les arques reals i beneficis municipals i, per descomptat, defensar la zona costanera de possibles atacs per mar. La projecció de pesqueres en zones lacustres d'alta salinitat es repeteix pel territori alacantí i oriolà: trobem riques pesqueres a Elx, La Daya, Guardamar, Augella, Almarjar i Cala Cornuda, i en el mateix Cap de Cerver.⁷⁰

En la primera meitat del segle XIV, la producció de sal de la llacuna de Torrevella, es va inserir en les xarxes comercials el que es va mantindre de manera puntual i esporàdica en el segle XV, sobretot per sancions per frauds, els conflictes amb les recollides de la sal en la bailia i la problemàtica del seu arrendament. Sí que sembla una evidència que mai van estar unides amb La Mata i que no es va constituir al costat d'aquesta com una sola salina física, ni econòmica, ni en els treballs d'explotació, si bé era continu el malestar de les autoritats oriolanes durant els segles baixmedievals, per la incapacitat d'escometre un projecte satisfactori de port en el cap per a l'extracció dels recursos saliners. Les incongruències en els projectes del seu acomodament al recurs del blat (fertilitzant) o de la pesca, van generar una administració indecisa que va frenar a vegades la seua activitat productiva.

Encara que les salines van passar per diferents projectes fracassats de conversió en pesquera, es van continuar explotant per part dels seus arrendadors,⁷¹ o de forma

---

68 Vilar esmenta que a principis del segle XIV es va crear una població de nova planta en aquest lloc, però no detalla les fonts documentals analitzades, ni hi aporta massa detalls. VILAR, J. Bautista (1977): "Orihuela en los siglos XIV-XV", en *Historia de la ciudad de Orihuela*, t. III, Murcia, 1977, p. 30.

69 HINOJOSA MONTALVO, J. (1995): «Comercio, pesca y sal en el Cap de Cerver (Orihuela)...», p.194.

70 HINOJOSA MONTALVO, J. (1996): "Abastecimiento y consumo de pescado en tierras alicantinas durante la Baja Edad Media", en *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*, Palma de Mallorca, pp. 209-222.

71 Com s'ha argumentat en GUIRAL, J. (1981): "Le sel d'Ibiza et de la Mata à la fin du Moyen Age", *Le sel et son histoire*, Nancy, pp. 93-108.

fraudulenta per veïns del lloc i oriolans, per l'existència d'alguns plets o sancions per vendre-la, la qual cosa implicaria almenys la seua producció, no sabem en la manera ni la prolongació en el temps. Ens inclinem a pensar que la família Santàngel tractaria d'associar la gestió de les dues salines, ja que també van intentar acaparar altres impostos de la batlia. Fins i tot ho executarien de manera puntual en 1504 quan trobem al tesorero general satisfent una soldada a diversos individus que guardaven la sal en el Cap de Cerver, com bé s'explicita, entenem que seria d'aquesta salina ja que la sal s'hi emmagatzemava; la proximitat geogràfica de les dues explotacions i el menor cost econòmic aconseguït ens ajuden a considerar aquesta idea. Un transport de les salines de La Mata al Cap de Cerver podria indicar solament l'exigüitat i incapacitat dels dipòsits de La Mata per a emmagatzemar davant un sobreproducció o deficient gestió d'aquesta. Més difícil és pensar que s'explotaren conjunta i sistemàticament i formaren la mateixa salina, com s'ha afirmat, la qual cosa quedaria reflectida en la documentació de la batlia, encara que també per qüestions tècniques i de transport, extraïent-se llavors tota la sal per La Mata deixava així de tenir sentit la insistència en la construcció del port en el cap, així com pels mateixos esments que es fan de la sal en Cerver de manera independent de La Mata.

3.2 L'ALLACUNA SALADA DE LA MATA: UN CARREGADOR DE LA SAL

Com l'anterior es va configurar com una xicoteta unitat de poblament intermitent, format per una torre, aljub, mas, “palaus” o grans espais d'habitació, superfícies extenses per a magatzem i dipòsit de productes, on residirien persones i potser s'emmagatzemaven embarcacions, en la qual es van efectuar contínues reformes fins a culminar en la imatge de finals del segle XV.⁷²

Igual que la llacuna de Cap de Cerver, la de La Mata s'emplaça en el litoral, frontera marítima, un espai productiu associat a la sal i a la pesca articulat per la política reial. Fins a mitjan segle XV les salines de La Mata van ser controlades per la pròpia batlia d'Oriola i Alacant, mercaders, menestrals o membres del patriciat local com els Masquefa, i s'arrendava per triennis normalment. És a partir de 1465 quan els membres de la família Santàngel apareixen com a arrendadors de les salines, la qual cosa marcarà també l'arribada dels mercaders genovesos i el començament d'una creixent especulació mercantil del recurs de la sal a través de destacables relacions polítiques i comercials, punt de l'ascens de la producció i comercialització del producte a partir de la gestió econòmica duta a terme per aquesta família.⁷³

---

72 Probablement no un nucli residencial de gran extensió, atès que la inseguretat en aquest espai no ho propiciaria, però sí la possible existència d'una espècie d'unitat d'habitat, llogaret o mas on es reuniren, o a vegades viurien, les persones vinculades amb l'activitat comercial, mercaders o pescadors, així com els treballadors en el procés de producció de la sal, que existiria amb seguretat des de mitjan del Quatre-cents.

73 BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R. (1992): *El valencià Lluís de Santàngel. Un nou home un nou món*, València. pp. 221-243. Especialment per a aquest territori HINOJOSA MONTALVO, J.

En la producció de la sal, el procés d'extracció de la qual s'assimila al desenvolupat a la del Cap de Cerver, les dues salines són marítimes naturals i la seua aigua és d'origen marí infiltrada, per la qual cosa el seu aprofitament havia de ser molt similar, si no igual. A principis del segle XV es constata una rica explotació del recurs, però serà des de la dècada dels 1460 quan s'implante la seua explotació de manera sistemàtica. La imatge de salina marina la proporciona el complex industrial de Torrevella-La Mata només en l'actualitat, però com apuntàvem abans la realitat medieval era altra: dues salines que es beneficiaven d'institucions diferents, Oriola-Torrevella i Guardamar-La Mata i explotades indistintament.

El sistema d'arrendaments va generar problemes i conflictes amb les autoritats polítiques municipals oriolanes i amb mercaders. Els pocs diners de la batlia i la seua administració político-econòmica per la corona va donar lloc a haver de fer front als continus fraus i especulació mercantil per particulars de la sal, com ja s'ha esmentat. El perfil polític dels arrendataris era peça angular per a poder accedir a l'arrendament de les salines: es tractava de persones nomenades directament per la Corona, de manera que cavallers ennoblits, consellers reials, copers, escrivans de ració, batles de la batlies d'Oriola i Alacant, eren els que accedien a la gerència de la llacuna.

Els arrendaments oscil·laven entre els 3, 4, i 7 anys, i des de 1480 es podien arrendar per a tota la vida, encara que finalment es va establir en els 10 anys. Exemples del seu arrendament des de la dècada dels 60 del XV els trobem en els anys 1465-1467, 1467-1472, 1472-1479, 1506-1515, amb la continuïtat del seu arrendament fins la Modernitat. Durant l'últim terç del segle XV i inicis les salines romandran sota domini dels Santàngel, sent els arrendaments cada vegada a més llarg termini, cosa que va beneficiar socialment a aquesta família, que va aconseguir importants contractes amb la Corona.⁷⁴

Els acords amb els monarques, la concessió de préstecs i favors político-tributaris i monetaris per a l'estabilitat de la producció salinera i la seua introducció en les xarxes mercantils a nivell local i internacional, va tenir com a conseqüència la creació d'un vertader sistema d'especulació que donava lloc a acords monopolístics amb mercaders genovesos des de la dècada dels anys 70 del Quatre-cents, amb exempcions, rebaixes i favors polítics regis per a potenciar la exportació de la sal. Per exemple, els mercaders genovesos només pagaven l'impost del general, i s'estalviaven el dret de moxarif i uns altres, i el pagament per la sal va quedar establert en 2 sous i 6 diners, preu més econòmic que els 6 sous estipulats per a la resta de mercaders.

(1992): "Los Santàngel en tierras alicantinas", en *Actas del Congreso Lluís de Santàngel i el seu temps*, València, pp. 43-54.

74 Fases arrendaments i procés polític estudiat per HINOJOSA MONTALVO, J. (1993): "Las salinas del mediodía alicantino...", pp. 279-292; Ídem (1995): "Comercio y sal en el cap de Cerver (Oriuela)...", pp. 200-201.

4. EXPLOTACIÓ I PRODUCCIÓ DE LA SAL. PERFILS SOCIOECONÒMICS DELS TREBALLADORS A LES SALINES DE LA MATA (1504-1505).

La historiografia defineix els sistemes d'extracció i producció de sal distingint les salines marines i les salines terrestres. En les salines terrestres el recurs prové de diferents mines de sal gemma, pous de salmorra, brolladors o fonts salines, etc. Els mètodes per a extraure la sal se centren en captar la salmorra, extraure-la i conduir-la al forn per a després elaborar la sal. Dins d'aquesta estarien els estanys salins encara que el procediment que s'utilitza per a obtindre la sal, l'evaporació solar, és típic de les salines marines mediterrànies⁷⁵.

Les salines marines, com ja s'ha apuntat es basen en l'evaporació artificial o en una evaporació solar com és el cas dels dos exemples analitzats. Tant les mediterrànies com les atlàntiques compten amb dos grans compartiments, un de condensació i un altre de cristallització, encara que sí que es constaten certes diferències entre elles pels diferents ritmes dels mars i en variacions en el mètode de producció. En el cas que ens ocupa, es tractava de l'aplicació en el procés productiu de l'“evaporació solar” que consistia a beneficiar-se de les fonts renovables del sol i el vent mitjançant l'exposició de l'aigua salada a la intempèrie,⁷⁶ a partir de maig es quallava la sal i es feia una crosta a final de juliol i agost, els treballadors picaven i trencaven la crosta i es recollia.⁷⁷ Així es feia a partir de final del segle del segle XIX i principis del XX, i possiblement el procés de treball era el mateix o similar en l'Edat mitjana. No obstant això, fins al moment són escasses les dades aportades per a conèixer la realitat baixmedieval en aquests aspectes. Aproximar-nos al coneixement dels processos de treball i productius de l'aprofitament de les aigües salades per l'ésser humà en els segles baixmedievals, la procedència i condició de les persones dedicades a aquests treballs, totes les seues

---

75 FERREIRA PRIEGUE, E. (1998): “La industria salinera en la Edad Media“, en *Técnicas agrícolas, industriales e constructivas na Idade Media: curso de verán, Celanova, 8-12 de xullo de 1996*, coord. por Beatriz Vaquero, Francisco Pérez, Mercedes Durany Castrillo, pp. 105-142.

76 BELTRÁN COSTA, O. (2007): “Las técnicas tradicionales en las salinas de interior”, en *Las salinas y la sal de interior en la historia: economía, medio ambiente y sociedad*, vol. 1, p. 901.

77 Segons A. Mederos Martín: “a finales del siglo XVIII...La sal que se obtendría no es la que habitualmente hoy conocemos, sino una sal gruesa no lavada, muy mezclada con sales cálcicas y magnésicas, sulfatos, yoduros, bromuros, lodos, etc., que recubren los cristales de sal y solían dar un sabor más amargo y picante. Se la denominaba sal roja por este elevado porcentaje de impurezas depositadas por el viento. Ello sucedía porque no se realizaban las dos fases típicas de una salina, el depósito cálcico en los estanques concentradores, y la posterior precipitación de la sal sódica en los estanques cristalizadores. La primera función se realiza actualmente en la Mata y la segunda en Torrevieja”. MEDEROS MARTÍN, A. (1999): “La metamorfosis de Villena: comercio de oro, estaño y sal durante el Bronce Final I entre el Atlántico y el Mediterráneo”, en *Trabajos de prehistoria*, vol. 56, nº 2, pp. 115-136.

connotacions tecnològiques i per tant econòmiques, ens aproximen a aprehendre la realitat social, econòmica i política de la societat feudal-cristiana però també mudèjar -donada la idiosincràsia del nostre observatori d'estudi-, la seua relació amb el medi, i el seu esdevenir quotidià en aquests espais productius.

Gràcies a l'existència dels Dates y despeses feta pel conseller del rei i administrador de les salines de la Mata, Gabriel Sánchez, coneixem una mica millor tot el procés d'extracció de sal en el llinar de la Modernitat.⁷⁸ Hem documentat fins a onze fases, activitats o moments diferents que indiquen activitats i funcions entorn de la mateixa organització de l'extracció.⁷⁹ En primer lloc, llauradors i treballadors traurien la sal a un muntó -com es reflecteix la iconografia tradicional mediterrània des del segle XIX. L'administrador de la sal, a més d'exercir el control sobre el funcionament de l'activitat, s'encarregava fer cavallons entorn dels muntons de sal, sent aquests mesurats, comptats o estimats a l'alça. Per la despesa d'aigua per part dels treballadors havien de tenir nets els pous del lloc i extraure's aigua, que també se'ls donava als animals presents en les salines. Quan es començava a disposar la sal en muntons es procurava adobar-los per a evitar pèrdues o dificultats en el posterior emmagatzematge, que bé es feia en un primer moment a les cases de les mateixes salines, que constantment eren arreglades i obrades. El pas següent era el transport de la sal des de l'estany al carregador (del lloc de producció al lloc d'embarcament). El transport es feia amb carretes tirades per mules, probablement el trajecte era curt, calculem entre 300 m i 1 km com a màxim, però quan es produïa grans riuades seria impossible, podent realitzar-se per via fluvial, pel riu (com hem documentat anys arrere i posteriors amb el transport de fusta, calç, algeps i altres materials).⁸⁰

Una vegada que la sal arribava al complex edilici del carregador de La Mata, format per un mas, un aljub, algunes cases o caserius amplis, que servia de recer per a les persones, animals, productes i fins i tot embarcacions com hem esmentat, una imatge molt similar als pròxims embarcadors del Cap de Cerver, en el sud, el Cap de l'Aljub, al nord i, si es vol, Xàbia, ja en les Marines,⁸¹ es depositava la sal en el

---

78 Arxiu del Regne de València (ARV), Mestre Racional, Signatura 8403. *Dates fetes per mi Gabriel Sanchiz, conseller del señor Rey e general tesorero de sa majestad e administrador dela sal de les salines appelades de la Mata situades en lo regne de Valencia per rao de les despeses fetes en lo traura la sal del stany a monto e portar a mar al carregador como carregar en mar en les naus e navilis que l'an navegada en lo present any MDVIII*. Igual per al següent any. De nou, la documentació fiscal es manifesta com mitjà idoni per a estudiar els sistemes de producció i explotació econòmica medieval.

79 Veure taula núm. 8.

80 SOLER MILLA, J. L. (en preparació): "Puertos, infraestructuras y complejos edilicios en la frontera marítima...", op. cit.

81 FERRER I MALLOL, M. T. (2008): "Navegació, ports i comerç a la Mediterrània de la Baixa Edat Mitjana", en *Comercio, redistribución y fondeadores: la navegación a vela en el Mediterráneo*, València, pp. 113-166; SOLER MILLA, Juan Leonardo (2012): "El comercio en el reino de Valencia durante un época de crisis (fines s. XIII-mediados siglo XIV)", op. cit.

carregador també en muntons, per a evitar que si plovia es perjudicara -podent ser de nou cavats i reordenats-. Els homes del lloc s'afanyaven per cuidar dia i nit, no sols el preciós article, sinó les carretes que utilitzaven, les instal·lacions i les seues pròpies vides: feien pregàries perquè els pirates musulmans o d'altres nacions, no assaltaren el xicotet carregador, fent-los captius i portant-se la sal, com havia ocorregut temps arrere.⁸² També es guardava aquesta sal en el Cap de Cerver, més al sud (no podem saber amb certesa si pertanyia a La Mata, o del primer lloc), on es vivia la mateixa neurosi davant les activitats piràtiques.⁸³ Finalment, la sal es mesurava i es carregava en les naus, els dies plebiscitats amb els operadors mercantils. En no existir moll de pedra (creiem fins al moment) ni un altre tipus d'estructures portuàries, el dipòsit es faria a través de barcasses que portarien la sal a les naus i carraques castellanques, valencianes i genoveses. El pas final seria l'exportació als llocs concertats en el quadrant occidental del Mediterrani. Per tant, una procés ben establert en el qual es contemplava i remunerava tots les fases de treball en la saca, recollida, cura i transport de la sal podent-se concertar les mateixes en determinats mesos, atenent sempre una acords i vendes anticipades per part dels arrendadors.

Quant als qui treballaven en la sal, ens hem de plantejar la mateixa pregunta que fa sis dècades es va formular la professora Reyna Pastor per a les salines de Castella i Lleó en un treball clàssic però capdavanter dins de la historiografia ibèrica.⁸⁴ Ens hi manca molta informació.

Afortunadament hem pogut documentar durant totes aquestes fases de treball 148 individus, dels quals són 35 musulmans i 123 cristians (no indiquem els individus lligats a concertació jurídica del procés, notaris, albarans i uns altres). Pel que podem suposar que l'escassa presència de musulmans en aquest treball, donada la idiosincràsia del lloc,

---

82 La pirateria en la façana marítima del sud del regne de València ha sigut ben estudiada per A. Díaz Borrás i J. Hinojosa; recollim només una monografia on es troba un bosc bibliogràfic més ampli. HINOJOSA MONTALVO, J. (2004): *La piratería y el corso en el litoral alicantino*, I. A. C. J. Gil Albert, Alacant.

83 Aquests fets formen part de les paraules i discurs retòric de les autoritats sobretot en els moments més tibants en aquesta frontera marítima quan les mateixes institucions polítiques patien i incentivaven el cors, més temible que la pirateria i rapinya quotidiana, davant possibles escenaris bèl·lics i catàstrofes econòmiques i demogràfiques, però que reflecteixen bé una mentalitat quotidiana. Una aproximació en SALICRU I LLUCH, Roser (2005): "En gran despoblació dels habitants en la dita frontera. Retòrica y discurso demográfico en torno a la frontera cristiano-musulmana en el Mediterráneo bajo-medieval", en *VI Estudios de Frontera: población y poblamiento: homenaje a Don Manuel González Jiménez : congreso celebrado en Alcalá la Real en noviembre de 2005*, Alcalá la Real (Jaén), pp. 685-693.

84 PASTOR DE TOGNERI, R. (1963): "La sal en Castilla y León. Un problema de la alimentación y del trabajo y una política fiscal (siglos X- XIII)", en *Cuadernos de Historia de España*, Buenos Aires, pp. 42-87.

podria indicar diverses coses: una, la preeminència de cristians de la vila/llogaret de Guardamar que ostentava les salines, que podrien realitzar i acaparar bona part de les funcions; dos, l'escassa mobilitat dels musulmans, pràcticament relegats a les veïnes moreries d'Elx i Crevillent i els seus territoris, i de forma puntual a les aljames del Vina-lopó i la regenerada Agost, dedicades a les seues explotacions agrícoles i aprofitament de recursos naturals; i tres, la possibilitat que fóra un jornal ben pagat, encara que s'hauria de comparar amb la remuneració d'altres treballs i jornals en el mateix lloc, ja que era una faena demandada i aconseguida de manera majoritària per la població cristiana.

Si atenem l'estructuració socioeconòmica dels treballadors implicats en el sistema productiu, la parquedat de la documentació no ens llança molta llum. Podem afirmar que un gran nombre serien llauradors dels quals bona part estarien familiaritzats amb les tècniques hidràuliques de l'agricultura d'horta i de secà típiques de les tres conques fluvials del sud-est ibèric. Es concreta, així mateix, la condició socioeconòmica d'alguns individus com a llauradors, cas dels alacantins Alamany, Bernabeu, Barceló i Bernat García. I evidentment, els veïns de Guardamar que quedaven clarament lligats amb les professions marítimes, fonamentalment pescadors, barquers i xicotets comerciants; de fet, constatem l'existència d'un mínim de cinc barquers o que almenys exerceixen de transportistes aquests anys, en un exercici de diversificació de la seua activitat econòmica, com Pere Carbonell, Lucas Francesc, Joan de Utegua, Andreu Sogoma i Cosme de Lluna.⁸⁵ Hi ha d'altres individus que alternen diferents activitats com a carregadors, mesuradors i barquers, però no podem afirmar que aquestes foren les seues activitats exclusives en la vida quotidiana, ja que els trobem en altres funcions temps arrere, com és el cas de Cosme de Lluna. Es constata, a més, algun xicotet comerciant disposat, no tant a comprar sal, que ja estava prefixada en la seua eixida pels arrendadors amb agents econòmics estrangers, sinó a aportar qualsevol article o producte necessari per al complex saliner.

Quant a la procedència geogràfica dels treballadors dominen els veïns de la vila de Guardamar ja que s'identifiquen 42 i probablement alguns altres més. En segon lloc, destaquen la vila i moreria d'Elx, que aglutina un 20% dels individus que acudeixen a les salines de La Mata, amb un repartiment una mica superior per als membres de la moreria. En tercer, les viles d'Almansa i Albacete: els castellans acudien de la mà de l'alcaide del seu lloc, home pròxim a l'administrador de les salines. En el cas

---

85 Documentem aquests barquers de Guardamar, com Peníscola, Tortosa i Roses que intervenen en el tràfic mercantil que embarca gra i altres productes en la variada xarxa de punts d'embarcament i desembarcament de les costes valencianes i catalanes, des de *Cap de Cerver* a Cotlliure; RIERA I MELIS, A. (2009): "Tener siempre bien aprovisionada la población. Los cereales y el pan en las ciudades catalanas durante la Baja Edad Media", en *Alimentar la ciudad en la Edad Media: Nájera, Encuentros Internacionales del Medievo 2008: del 22 al 25 de julio de 2008*, Logroño, pp. 32-33; SOLER MILLA, J. L. (2012): "El comercio en el reino de València durante una época de crisis (fines s. XIII-mediados siglo XIV)", *op. cit.*

dels alacantins, malgrat el caràcter marítim de la vila i la importància de les activitats pesqueres, comercials i corsàries, denota, així mateix, la importància dels seus agricultors que a més de cultivar amplis espais de la seua horta i camp, podien trobar jornals satisfactoris en La Mata. En quart lloc, la pròxima moreria de Crevillent (6 hòmens), on els seus pobladors es dedicaven eminentment al treball del camp, l'explotació del jonc i barrella; i el lloc de Redován (6), també amb una molt modesta població llauradora. I finalment, alguns llauradors que van treballar puntualment, com els de les moreries del mitjà Vinalopó (Petrer 2, Asp 2, Monfort 1), les modestes viles cristianes (Xixona, 1), la ciutat d'Oriola (1) i els llocs d'aquesta mateixa comarca (Almoradí 1 i Rojals 1).⁸⁶

Fins i tot, pel que fa a la presència i activitat d'aquests individus en les salines, el seu treball es redueix, en la seua gran majoria, a una sola jornada, o com a molt a dues. Només una xicoteta quantitat, 11 individus, realitzen diverses funcions i/o treballaven durant diferents jornades. En aquest sentit, tots ells són de la vila de Guardamar, com Jaume Soler, Andreu Tomas, Jaume Parera, Macià Baró i Pere Loret, (excepte Joan Serrano, veí d'Almansa) i exerceixen en algun cas coordinació de les funcions, com el control de l'extracció de la sal. En el cas de Serrano, alcaide d'Almansa, es tracta d'un home de confiança de l'administrador de les salines, per la qual cosa s'entén que la seua quadrilla o companyia opera en aquest espai, malgrat la llunyania geogràfica amb el seu lloc d'origen, i així el trobem venent sal a diferents patrons de nau genovesos a principis del segle XVI. Els altres, els guardarmencs, tenien una funció essencial, Macià Baró controlava l'extracció de la sal als muntons i Jaume Soler, Pere Loret i Jaume Parera, que aglutinava de ben segur les companyies o quadrilles d'homes més nombroses, alternaven en totes les funcions del complex productiu: extraure, cavar, adobar, portar, alfarçar, guardar la sal, etc.

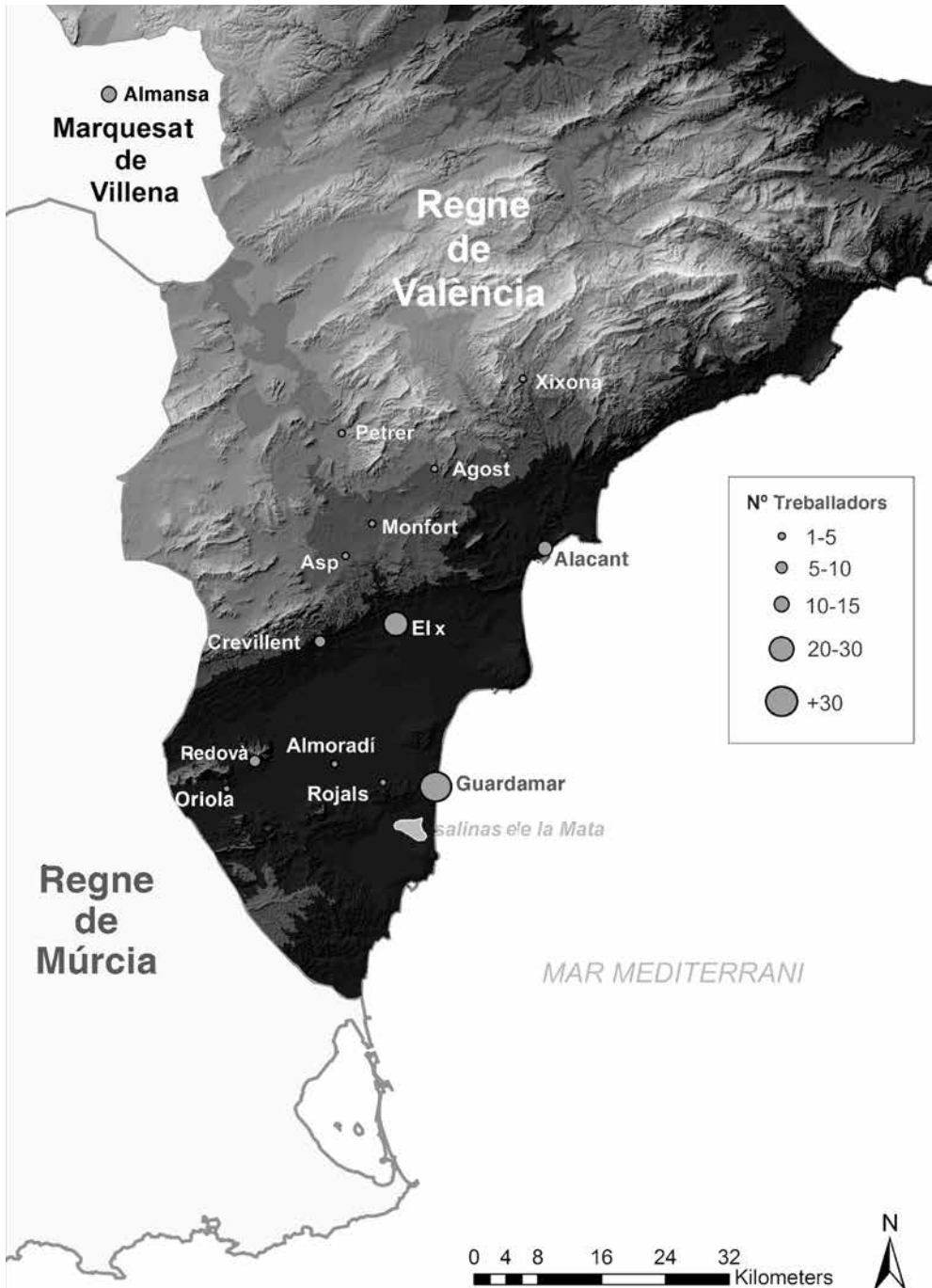
Per a finalitzar hauríem de fer dues consideracions que afecten exclusivament a aquests treballadors de la sal en doble sentit: d'una banda, la repercussió d'aquestes activitats en els diferents sistemes socials camperols en la seua funció econòmico-social com a treball complementari, rutinari o fix com a barquers o altres treballs; per un altre la incidència econòmica que té el treball puntual en les salines de La Mata, com a focus d'atracció econòmica, anualment en els sistemes productius de les viles, llogarets i moreries de la governació d'Oriola; i per descomptat, l'abast o escala de la producció salinera pels treballadors de la sal. En definitiva analitzar no sols la seua dimensió econòmica o política, sinó també social, posant l'èmfasi en els principals actors d'aquests espais de treball, com s'ha descrit.

La producció de les salines de La Mata va ser extraordinària en volum, sobretot des que els Santàngel aconseguiren l'arrendament. Els contractes d'arrendament indiquen en 1465 una pugna i litigi amb un mercader de València d'origen genovés, Foderat,

---

86 Veure taula núm. 7 i apèndix documental núm. 1.

L'aprofitament dels recursos naturals: explotació i producció de la sal en el migdia valencià (ss. XIII- XVI)

Imatge 4. Procedència treballadors explotació de la sal. Font: elaboració pròpia

que comptà amb el favor regi en aquest moment i fins a ben entrat el segle XIV, almenys fins a 1516. Amb anterioritat, el rei Alfons el Magnànim, amb el propòsit de proveir-se de fons econòmics per a les campanyes militars mediterrànies, ordenava que no s'arrendaren les salines de la Corona i que es traguera només a subhasta en la seua cort: era una manera de controlar el procés directe de la venda de sal i, per tant, d'anticipació de diners. De fet, el monarca autoritzava extraccions fins de 20.000 cafissos cada any. Per exemple, el genovés Lucca de Pre va poder traure fins a 10.000. Les produccions oscil·laven entorn d'una xifra superior a 10.000 cafissos a l'any, que és la que s'arrendava. De fet en els anys següents se supera amb escreix: per a 1486-1487 s'aconsegueix una xifra de 27.624 cafissos, la qual cosa ens llançaria la xifra més 13.500 per anualitat a l'any, i en 1489 se superen aquests guarismes amb escreix, aconseguint exportar una quantitat de 19.024.⁸⁷

Posteriorment, ja l'any 1504, que hem pres com a exemple per a descriure tot el procés productiu, s'obtenen quasi 15.000 cafissos aproximadament.⁸⁸ Durant el període de 1506 a 1515, moment de l'arrendament de Jaume de Santàngel per una desena d'anys, les xifres anuals de venda de cafissos de sal oscil·len entre 10.000-11.000 cafissos anualment, si fem una mitjana, trobem anys molt modestos amb 3.000 (1), anualitats modestes amb al voltant de 6000, (4), i anys brillants que s'aconsegueixen la xifra de 15.000 cafissos (3), aproximadament 20.000 cafissos, (2), i un més de 25.000 cafissos (1507).⁸⁹

Encara que aquest esbós només radiografie uns anys precisos, les evidències documentals ens permeten parlar de la importància econòmica de la sal de la Mata, que ja s'havia intuït,⁹⁰ sense ser sistematitzat i molt menys sense conèixer un procés productiu, lligat amb tota certesa a dos anys, 1504-1505, però extensible a bona part del període baixmedieval i que ens permet comprendre que des de la dècada dels setanta del Quatre-cents, si no abans, fins a la tercera dècada del centúria següent, és a dir, durant més de mig segle, a tenor de la quantitat de sal que es produeix, extraure i comercialitza al Mediterrani, el ritme socioeconòmic seria similar.

Les xarxes de circulació professional s'assenten una vegada que la salines s'exploten sistemàticament i que la sal és adquirida per operadors internacionals; això evidentment

---

87 GUIRAL, J. (1981): "Le sel d'Ibiza et de la Mata a la fin du Moyen Age", en *Le sel et son histoire*, Nancy, pp. 93- 108. Veure taules núm 1 i 2.

88 Veure taules núm. 2 i 5.

89 Veure taules núm. 3 i 4.

90 Així ho ha manifestat Y. Malartic: *Les deux derniers aient été les plus productives et il ne fait pas de doute, quant à la qualité, que le sel de La Mata était très apprécié, même si celui d'Ibiza était généralement considéré comme le meilleur sur la plupart des marches méditerranéens*. MALARTIC, Y., «Sel et salines dans le royaume...», p. 110.

succeeix amb el desembarcament dels Santàngel com a arrendadors i l'interès dels mercaders genovesos per acaparar aquest producte, com havien fet amb d'altres de sòl valencià,⁹¹ i que molt poc temps arrere, també durant aquesta centúria ja havien plantejat establir-se i construir un carregador a Guardamar (1447),⁹² amb l'únic objectiu de monopolitzar la producció i distribució de la sal. D'aquesta forma, creiem, que si es consolida una xicoteta economia salinera, que no requereix d'abundant mà d'obra com hem comprovada en realitzar-se tot els treballs entorn de la sal en dies puntuals, però que és de significat notable per a població local. A l'extracció de sal, el transport marítim, se li unia la pesca. La comunitat de Guardamar té un clar repunt en el Quatre-cents i per extensió en aquestes dècades del lllindar de la Modernitat, però no va significar un desenvolupament econòmic reeixit: mai es pot construir un bon carregador, malgrat les iniciatives per part del consell oriolà a finals del segle XIV i l'esmentat dels lígurs, ni una xicoteta indústria de salaons, com a temps arrere, i molts menys tallers de construcció naval. Es tractava d'una comunitat que vivia de la modesta explotació de recursos naturals i a rebuf de la ciutat d'Oriola, que exportava el seu cereal per aquest lloc aconseguint un bon rèdit i, per descomptat, dels treballs entorn del complex saliner i instal·lacions portuàries de la Mata.

El dinamisme comercial el representava l'economia i especulació mercantil la sal, que no repercutia directament en ella, si en la corona i en els arrendataris. El comerç internacional, la inserció dels productes de baixa qualitat, gran consum i circulació massiva en les rutes mediterrànies, ocasionaven un procés polític-econòmic diferent al propi sistema de comerç local.⁹³ Tot això ocorria en el regne de València sobretot en les salines

---

91 Les estratègies dels mercaders italians en el Regne de València han sigut estudiades per D. Igual qui des de diverses publicacions ha apuntat tals fets: cf. IGUAL L., D. (1998): *Valencia e Italia en el siglo XV. Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo Occidental*, Castelló; per citar la publicació més coneguda i sòlida sobre aquest àmbit.

92 Les mateixes autoritats de Guardamar havien plantejat a Oriola la iniciativa de construir un port en 1392, mig segle abans que la proposta italiana. BARRIO BARRIO, J. A. (2010): "Guardamar en la Edad Media. De villa a aldea...", p.196.

93 BALARD, M. (2004): "Comercio local y comercio internacional: las mercancías", en *Mediterraneum. El esplendor del Mediterráneo medieval, s. XIII-XV*, coord. per E. GUEDEA, Barcelona, pp. 269-287; Ídem (2006): "Une Méditerranée chrétienne (1000 à 1500)", en *La Méditerranée médiévale. Espaces, itinéraires, comptoirs*, París, pp. 17-25. Vegeu també: IGUAL L., D. (2001): "La difusión de productos en el Mediterráneo y en Europa occidental en el tránsito de la Edad Media a la Moderna", en *XXXII Settimana di Studi "Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee. Secc. XIII-XVIII"*, Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini", Florència, pp. 453-494; Ídem (2001): "Itinerarios comerciales en el espacio meridional mediterráneo de la Baja Edad Media", en *XXVII Semana de Estudios Medievales de Estella: "Itinerarios medievales e identidad hispánica"*, Pamplona, pp. 113-158; Ídem (2006-2008): "Operadores económicos y espacios de comercio en el Mediterráneo Occidental (siglos XIII-XV)", en *Anales de la Universidad de Alicante*, 15, Alicante, pp. 189-214.

de la Mata, des de la segona meitat del segle XV.⁹⁴ En efecte, grans mercaders licitaven pels arrendaments sorgint conflictes amb les autoritats regnícoles sobre la forma i el fons de concessió dels acords i amb els oficials municipals per l'intent d'arrendar altres impostos, com el dret de moxarif. En el cas dels Santàngel aconseguirien els més alts càrrecs, en una carrera d'ennobliment creixent.⁹⁵ Però sobretot, mercaders valencians, alemanys i fonamentalment italians anhelaven acaparar la producció salinera, llançaven els seus tentacles sobre la sal amb contractes d'arrendament, acords monopolístics i fins i tot projectes d'establiment i inversió econòmica en infraestructures portuàries, com el presentat pels italians. Aquests fets demostren un panorama atractiu i dinàmic de les terres valencianes meridionals per a operadors de la capital i estrangers i també per als prohoms locals, cada vegada millor conegut.⁹⁶ A cap agent econòmic, institucions locals, senyorials, comerciants locals i grans mercaders, se li escapava els rèdits de les operacions internacionals, com les que s'organitzaven entorn del comerç de la sal de La Mata, salvats els quotidians riscos del mar. Evidentment aquests volums productius entroncaven amb magnituds d'altres productes de gran i massiva circulació com a cereal, vi, llanes, matèries tintòries, productes agrícoles i objectes de transformació, i s'han de relacionar amb els circuits mercantils mediterranis i atlàntics, que requereixen d'un estudi de major importància inserint-lo en la dinàmica de xicotets ports, espais portuaris i economies rurals en aquestes xarxes comercials.⁹⁷

**Taula. 1. Sal venuda en la segona meitat del segle XV.
Moment d'explotació sistemàtica i especulació mercantil.**

Any	Individu	Quantitat	Preu
1452	Lucca de Pre, el Genovés	10000	?
1478	Cristóforo Centurio	?	?

94 Fets assenyalats per GUIRAL, J.: “Le sel d’Ibiza et de la Mata à la fin du Moyen Âge...”, *op. cit.* HINOJOSA MONTALVO, J.: “Las salinas del mediodía alicantino...”, *op. cit.* IGUAL L., D. (1998): *Valencia e Italia en el siglo XV*, pp. 328-336 y 379, on refereix fletes amb naus carregades amb sal que es destinen als mercats italians de Lígúria i Laci-Toscana, i SOLER MILLA, J. L. (2006): «La actividad comercial en la Gobernación de Orihuela...», pp. 238-239.

95 Encara que tenim diversos estudis sobre la família Santàngel en el regne de València, es pot considerar que per la relació política que mantingué amb la Corona i sobretot pel paper jugat en l'arrendament de determinats impostos, taxes, drets, peatges, molt relacionats amb l'activitat comercial italiana, i regalies, es necessita una investigació a fons per a conèixer minuciosament les seues estratègies polític-econòmiques des de 1460.

96 SOLER MILLA, J. L. (2012): “Frontera y transformaciones económico-mercantiles en el sur del reino de Valencia (ss. XIII-XVI)”, en *Socioeconomic and political transformations in a space frontier: the southeastern Iberian (XIII-XVI)*, *International Medieval Meeting Lleida*, Lleida.

97 SOLER MILLA, J. L. (en premsa): “La Mata, un puerto de la sal en la Corona de Aragón: especulación mercantil y comercio en el mediterráneo bajomedieval”.

L'aprofitament dels recursos naturals: explotació i producció de la sal en el migdia valencià (ss. XIII- XVI)

1482-1486	Leonardo de Franquis, genovés	50000 cafissos 10000 x any	2 s, 6 d cafis
1487-1489	Agostino Justiniano, genovés	30000 cafissos 10000 x any	2 s, 6 d cafis

Taula 2. Quantitats de sal venudes anualment en el carregador de la Mata. Arrendaments de la família Santàngel.

Any	Cafissos
1482	10.000
1483	10.000
1484	10.000
1485	10.000
1486-1487	27624
1488	10000
1489	19027
1504	14888
1506	6515
1507	25299
1508	6602
1509	15495
1510	15277
1511	6237
1512	3006
1513	5791
1514	10867
1515	19005
1516	6383
1517	9634
1518	7590

Tabla 3. Període arrendament Jaume Santàngel, 1506-1515.

Any	Cafissos
1506	6515
1507	25299
1508	6602

1509	15495
1510	15277
1511	6237
1512	3006
1513	5791
1514	10867
1515	19005
Total:	114085

Taula 4. Mitjana anual de quantitat del sal venuda en el carregador de La Mata.

Any	Quantitat de Sal
1506-1515	11400 aprox.

5. CONCLUSIONS

La sal va constituir un dels productes d'exportació per excel·lència d'aquesta economia. L'agricultura especulativa i la transformació d'alguns cultius i articles de gran demanda i interès en els mercats internacionals van ocasionar que les estratègies polítiques règies i municipals basaren les seues estratègies en l'exportació de figues, passes, safrà, estores de joncs, espart, grana, blat oriolà i sal a canvi d'alguns productes absents o febles en aquests llocs, com algunes manufactures, blat en les diferents viles, excepte Oriola, i articles especialitzats i de luxe. No obstant això, com a espais i productes de l'economia valenciana, no van haver d'esperar a final del segle XIV i principis del segle XV, moment en què la historiografia valenciana situa el començament de l'extraordinària expansió mercantil, perquè s'integraren en les xarxes econòmiques del Mediterrani Occidental. El cap Cerver és bon exemple d'això. La precarietat de la infraestructura portuària, la modèstia i inestabilitat de l'edifici i el caràcter de frontera marítima d'aquest modest nucli costaner i feble comunitat humana, no va impedir que recalaren naus de diferents llocs, sobretot valencianes però també mallorquines i italianes per a embarcar sal d'aquestes modestes salines durant la primera meitat del segle XIV, a grosso modo⁹⁸.

És oportú precisar que no tota la sal del migdia valencià, com en altres espais peninsulars, s'inseria en les xarxes comercials internacionals. Fins i tot en alguns casos no superaven un marc local en la seua distribució, ja que la producció simplement es

---

98 Com hem manifestat en alguns treballs publicats i altres en curs de publicació, que anticipen cronològicament els processos d'acaparament de recursos naturals i productius en el regne de València. Veure notes 38 i 51.

dedicava a altres activitats econòmiques: aliment per al bestiar o per a salar el peix. Quan es genera un excedent, aquest es pot destinar al mercat, amb el resultat d'un benefici quantios per als detentors i els explotadors, a partir d'una fiscalitat destinada a recaptació cada vegada més desenvolupada que facilita l'extensió i millora de l'explotació. En molts d'aquests casos que es no es produeix aquest procés, no hi tenim constància, per tant seria difícil pensar sobre usos, aprofitament, explotació i xarxes de consum i comerç. Reiterem que es necessiten estudis de cas individualitzats per a cadascuna de les salines valencianes i, per extensió, ibèriques. La casuística del consum, compravenda i contraban local-comarcal no va desaparèixer en sòl valencià durant segles medievals i moderns, precisament per la importància econòmica del producte. La circulació de la sal, com hem vist, va provocar problemes institucionals, quan mercaders o comerciants portaven aquest producte des de les salines meridionals valencianes a llocs on no permetia la gabella.

Malgrat totes aquestes dades i hipòtesis embastades queden molts dubtes per resoldre. L'aprofitament dels recursos naturals, i en el nostre cas de la sal, ha d'ocupar un paper destacat en la investigació històrica i en l'aplicació de noves metodologies dirigides al coneixement dels processos tecnològics per a l'extracció, explotació, producció i emmagatzematge de la sal. L'associació de sal, salines i centres productius com una determinada organització social de l'espai, els canvis derivats en l'estructuració de models productius i, per conseqüència, la formació de paisatges rurals⁹⁹ han de ser una pauta central d'investigació. La indissoluble relació entre sal, bestiar i pesca ens ha de fer reflexionar si s'estableixen processos paral·lels d'explotació ramadera i ictícola, associats a les salines, així com la incidència camperola en la seua estructuració i explotació i/o els projectes de gestió política com a punt d'arrencament, desenvolupament o enfortiment dels mateixos sistemes productius. És indiscutible que la investigació ha d'avançar per aquests aspectes, per tal de comparar informació i establir models productius, contrastant amb alguns enfocaments anacrònics establits per part de la historiografia en parlar de vertaders espais i societats titllats d'economies salineres. Conceptes, etiquetes i motles que magnifiquen usos parcials, explotacions concretes i aprofitaments genèrics, sense partir d'estudis precisos i evidències documentals, i que tendeixen a assimilar-se de forma atemporal i ahistòrica en la suposada explotació i producció de la sal, sense imbricar-se amb les característiques essencials que han de relacionar-se amb l'articulació d'un sistema productiu i de les estratègies d'explotació sistemàtica de la salines per part d'una comunitat humana i/o agents polítics.

Com hem manifestat en algunes treballs publicats i uns altres en curs de publicació, que anticipen cronològicament els processos d'acaparació de recursos naturals i productius en el regne de València. Vore notes 38 i 51.

---

99 Idees recalcaades en MALPICA CUELLO, A. (2008b): "Análisis de las salinas medievales desde la Arqueología del Paisaje...", *op. cit.*

Taula 5. Activitats i funcions dels treballadors de la sal en l'explotació de les salines de la Mata (Regne de València), 1504¹⁰⁰.					
Abreviatures utilitzades: v. veí, s. sou, d. diners.					
Nº	Data/Any	Persona/companyia	Diners pagats	Funció/ Activitat	Quantitat de sal
1r	1504, 2, 16	Andreu Tomas, Pere Silvestre, Berhomeu Baro, Joan Çaraguoça i Pere Carbonell, v. Guardamar	412 s, (10 d, 5 d per cafís)	Carregar i mesurar la sal en la nau de Miquel de Bermeu	800 cafissos
2	1504, 8, 12	Pere Clota, v. Guardamar	40 s,	Guarda de les carretes en el carregador, 20 dies	
3	1504, 8, 12	Joan Serrano, Betuto Marin, Casa senar, Alfonso Valladolid i uns altres	4930 s, (5 d per 1771 cafissos 7d per 3880 cafissos, 3d per 5351 cafissos ¹⁰¹ .)	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador. Carregada en 16 naus	10 770 cafissos
4	1504, 8, 15	Alfons Quirant, v. Elx	148 s, (12 l, 7s, i 6 d. per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	600 cafissos
5	1504, 8, 23	Yueyip Lopita, moro de Crevillent i la seua companyia	52 s, 6, s (14 l, 6s, i 6 d. per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	220 cafissos
6	1504, 8, 28	Amet Forin, moro de Monfort, i la seua companyia	60 s, 11 d(12 l, 6 s per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	250 cafissos
7	1504, 8, 28	Jaume Culinella, v. Rojals, Joan Alonso, v. Redovà, Macia Baro, v. Guardamar, Ferran Vallado, v. Alacant i Luis Martí, v. Elx	193 s, 4 d(2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	1160 càrregues (8 barcelles la càrrega)

100 Les taules 5,6, 7, i 8, com l'apèndix són extretes dels quaderns utilitzats "Dates i despeses" feta pel conseller del rei i administrador de les salines de La Mata, Gabriel Sánchez. ARV. Mestre Racional 8403.

101 Es resten 142 cafissos de reffayçó.

L'aprofitament dels recursos naturals: explotació i producció de la sal en el migdia valencià (ss. XIII- XVI)

8	1504, 8, 31	Axit Almaher, moro de Crevillent	42 s (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	258 càrregues (8 barcelles la càrrega)
9	1504, 8, 31	Çahat Bençalema, moro de Crevillent i la seua companyia	24 s, 9 d(12 l, 6 d, 6 s per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	100 cafissos
10	1504, 8, 31	Çatal Haima, moro de Crevillent i la seua companyia	37 s, 8 d (per 2 càrregues)	Traure la sal d'estany a la "suma"	226 cafissos
11	1504, 8, 31	Amet Abdorazinen, moro de Crevillent	37 s, 1 d (12 l, 6 d, 6 s per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	60 cafissos
12	1504, 8, 31	Çahat Abduzaimen, moro de Crevillent i els seus companys	95 s, 5 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	585 càrregues (8 barcelles la càrrega)
13	1504, 8, 23	Bernat Tanyalbes, Perot Joan, Joan Goçalbez, Sebastia Ferrandiz, Joan d'Anton, Domingo Marquo, Però Merita, Bernat Garcia i uns altres.	2829 s, 5 d (2 per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	16992 càrregues (8 barcelles la càrrega)
14	1504, 8, 29	Joan d'Anton, V. Alacant, Joan Pina, Alfonso Valladolid, Marti Sempere, Alfons Quirant, v. Elx, Joan Sanchez, v. Elx i Berenguer Sicília, v. Elx	1784 s, 8 d (2d per càrrega i 3 d per cafis)	Traure la sal d'estany a la "suma"	10143 càrregues (8 barcelles l a càrrega) i 84 cafissos (12 barcelles el cafis)
15	1504, 8, 29	Joan Trapó, v. Redovà, Joan Perez, v. Oriola i Gines Requena, v, Almoradi	26 s, 4 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	158 càrregues (8 barcelles la càrrega)
16	1504, 9, 1	Çahat Milich, Axir Parici, Amet Yhil, moros d'Elx i uns altres	110 s 10 d	Traure la sal d'estany a la "suma"	721 càrregues (8 barcelles la càrrega)
17	1504, 9, 1	Amet Aladi, moro d'Asp	28 s 6 d (12 l, 6 d, 6 s per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	120 cafissos

18	1504, 9, 3	Axir Almaez, moro de Crevillent	124 s i 9 d (12 l, 6 d, 6 s per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	500 cafissos
19	1504, 9, 7	Joan Beneyto i Jaume Soler, v. Guardamar	19 s i 7 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	237 càrregues (8 barcelles la càrrega)
20	1504, 9, 7	Miquel Parega, fill de Genis, v. Guardamar	25 s 10 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	155 càrregues (8 barcelles la càrrega)
21	1504, 9, 13	Amet Ruffa, moro de Petrer	59 s 4 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	356 càrregues (8 barcelles la càrrega)
22	1504, 9, 13	Mahomat Alambrat, moro	25 s 4 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	252 càrregues (8 barcelles la càrrega)
23	1504, 9, 13	Enleymen, moro	52 s 8 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	356 càrregues (8 barcelles la càrrega)
24	1504, 9, 10	Çahat Moquetdem, moro d'Elx	25 s (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	150 càrregues (8 barcelles la càrrega)
25	1504, 9, 10	Maçot Lopita, moro d'Elx	116 s 10 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	700 càrregues (8 barcelles la càrrega)
26	1504, 9, 16	Joan Visedo i la seua companyia i Joan Condella	688 s, 6 d (3 d per cafis)	Traure la sal d'estany a la "suma"	2794 cafissos
27	1504, 9, 16	Berenguer de Sicília	3 s 2 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	19 càrregues (8 barcelles la càrrega)
28	1504, 9, 18	Alfons de vila castell, v. Guardamar	61 s (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	366 càrregues (8 barcelles la càrrega)
29	1504, 9, 13	Açen Alçamo, moro de Petrer	38 s (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	234 càrregues (8 barcelles la càrrega)

L'aprofitament dels recursos naturals: explotació i producció de la sal en el migdia valencià (ss. XIII- XVI)

30	1504, 9, 20	Bernat Scuder, Però Perez de la Porra i Jaume de la Mata	81 s (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	386 càrregues (8 barcelles la càrrega)
31	1504, 9, 20	Damià Aynes, v. Guardamar	156 s, 8 d (12 l, 15 s per 100 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	400 cafissos
32	1504, 9, 26	Damià Aynes, v. Guardamar	19 s (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	117 càrregues (8 barcelles la càrrega)
33	1504, 9, 23	Miquel Aynes, v. Guardamar	3 s 8 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	28 càrregues (8 barcelles la càrrega)
34	1504, 9, 16	Joan de Xerez, v. Guardamar Alfonso Daroqua, v. Elx, Alfonso Mendo, Martin Garcia i, Jaume Soler i les seues companyies, v. Guardamar i Genis Parega i uns altres.	2217 s 8 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	8850 cafissos
35	1504, 10, 15	Joan Serrano i la seua companyia, v. Almansa.	246 s (500 cafissos a 56 d i la resta a 5 d)	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador.	4413 cafissos
36	1504, 10, 16	Pere Benefia, Joan Riudaura, Jaume Parera i uns altres	246 s (2 d per càrrega)	Carregar tres naus	1085 cafissos
37	1504, 10, 17	Pere Carrió i uns altres, v. Guardamar	412 s, 10 d (5 d per cafis)	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador.	800 cafissos
38	1504, 10, 19	Çahat Zalem, i uns altres, moros d'Elx	102 s, 10 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	820 cafissos
39	1504, 10, 19	Huçey, Abraham Baicam, moros d'Elx	106 s, 5 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	430 cafissos
40	1504, 10, 19	Abdulaziz, fill de Amet Aziz, moro d'Elx	188 s (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	800 cafissos
41	1504, 10, 19	Abraham Baicam, moro d'Elx	253 s, 6 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	1025 cafissos
42	1504, 10, 19	Amez Bezuar, moro d'Elx	188 s, 1 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	760 cafissos

43	1504, 10, 19	Ubay Dal, moro d'Elx	173 s, 1 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	700 cafissos
44	1504, 10, 19	Ali Hibi, moro d'Elx, i la seua companyia	188 s (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	800 cafissos
45	1504, 10, 19	Axir Citdivi, moro d'Elx i la seua companyia	74 s (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	300 cafissos
46	1504, 10, 19	Joan Gascó, v. Elx i la seua companyia	74 s (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	300 cafissos
47	1504, 10, 19	Thaer Alarbí, moro d'Elx, i la seua companyia	156 s (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	730 cafissos
48	1504, 10, 19	Cilim Zahem, moro d'Elx, i la seua companyia	188 s (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	800 cafissos
49	1504, 10, 19	Çahat Porug, moro d'Elx, i la seua companyia	123 s, 9 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	500 cafissos
50	1504, 10, 19	Maçot Lopita, moro d'Elx, i la seua companyia	235 s (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	950 cafissos
51	1504, 10, 19	Mahomat Çaçim, moro d'Elx, i la seua companyia	163 s, 8 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	660 cafissos
52	1504, 10, 17	Pere Carbonell, Lucas Francesc, Joan de Utegua, Andreu Sogoma, Cosme de Lluna, barquers v. Guardamar	271 s, 3 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Carregar sal en tres naus	1085 cafissos
53	1504, 10, 17	Andreu Tomas, Joan Çaragoça, Joan Parera major, Joan Perera menor, Alfonso d'Ortega i uns altres, treballadors, mesuradors i barquers v. Guardamar	2704 s, 7 d (5 d per cafís)	Mesurar i carregar sal en diferents naus	5901 cafissos
54	1504, 9, 13	Çahat Lopo, moro d'Agost	16 s (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	98 càrregues (8 barcelles la càrrega)
55	1504, 9, 13	Mahomat Ayet, moro d'Agost	5 s (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	30 càrregues (8 barcelles la càrrega)
56	1504, 9, 13	Çaydo, moro d'Agost	10 s, 8 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	64 càrregues (8 barcelles la càrrega)

L'aprofitament dels recursos naturals: explotació i producció de la sal en el migdia valencià (ss. XIII- XVI)

57	1504, 9, 13	Yuçeff Alçomo, moro d'Agost	10 s, 8 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	64 càrregues (8 barcelles la càrrega)
58	1504, 9, 13	Bernat Brotons, v. Xixona	11 s, 4 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	68 càrregues (8 barcelles la càrrega)
59	1504, 10, 17	Genis Cavalones, v. Elx.	30 s, 10 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	185 càrregues (8 barcelles la càrrega)
60	1504, 11, 2	Alfons de Valladolid, Pere Ochoa, Joan Serrano, Berenguer Casanova e Diego Yuanyes, v. Almansa	270 s, 8 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	1514 càrregues (8 barcelles la càrrega)

Nº	Data/Any	Persona/companyia	Diners pagats	Funció/Activitat	Quantitat de sal
1	1505, 8, 28	Miquel Tristany	49 s, 2 d	Pergamí per a les épocas durant l'any 1504	
2	1505, 9, 7	Luis de Galbe, notari d'Elx	200 s	Salari pel seu treball d'acreditar les activitats de les quadrilles en la sal	
3	1505, 9, 17	Joan Lopeç Morzillo, v. Oriola	95 s	46 épocas que va rebre de treballadors de la sal	
4	1505, 10, 7	Macia Baró, v. Guardamar	28 s, 8 d	12 dies de treball com a administrador de l'extracció de la sal a "suma"	
5	1505, 8, 25	Jaume Soler, Misser?, Joan Soriano, Jaume Parera, Macia Baro, Marti Gomez, Alfonsico	71 s, 4 d	Setinar i netejar els pous i fonts de l'estany per a proveir aigua als treballadors	
6	1505, 8, 25	Jaume Soler, Misser?, Joan Soriano, Jaume Parera, Macia Baro, Marti Gomez, Alfonsico	7 cafissos de sal (3 s per cafís)	Adobar les cases de les salines, obrar una porta amb la clau de ferro i altres treballs	
7	1505, 8, 30	Pere Beveffa i la seua companyia, albaraners, v. Guardamar,	146 s, 6 d (2 s com a mesuradors i 2 s, 6 d com albaraners)	38 jornals i mig com a mesuradors. 27 jornals com albaraners	

8	1505, 8, 30	Joan Torres, albaraners	12 s, 6 d (2 s, 6 d per jornal)	5 jornals emetent albarenes	
9	1505, 10, 14	Macia Baro, v. Guardamar, Joan Serrano, i la seua companyia, v. Almansa	30 s	Treballs de alfarràçar la sal el 12 d'octubre de la sal extreta a l'agost-1504	
10	1505, 10, 14	Pere Loret, Genis Magastre, Macia Baro, v. Guardamar	16 s	7 jornades adobant els munts de sal i fent cavallones	

Taula 6. Activitats i funcions dels treballadors de la sal en l'explotació de les salines de la Mata (Regne de València), 1505-1506.

Abreviatures utilitzades: v. veí, s. sou, d. diners.					
Nº	Data/Any	Persona/companyia	Diners pagats	Funció/Activitat	Quantitat de sal
1	1505, 6, 15	Alfonso Roiz, Cosme de Lluna, Pere Loret, Juanot Roiz, Jaume Luna i uns altres, v. Guardamar	2 s, 6 d per home	Cavar sal durant un dia en els munts de sal situat en el carregador de la Mata	
2	1505, 6, 15	Pere Ripoll, Berthomeu Perego, Joan d'Ubeda, Pere Yuanyes i Jaume d'Ontinyent	3 s 3 d per home	Cavar sal durant una vesprada en els munts de sal situat en el carregador de la Mata	
3	1505, 6, 15	Jaume Brocal	2 s, 6 d	Cavar sal durant un dia en els munts de sal situat en el carregador de la Mata	
4	1505, 6, 15	Genis Aldeguer, Pere Loret, v. Guardamar	4 s, 7 d, per home	Netejar els pous de les salines per a proveir-se d'aigua	
5	1505, 6, 15	Pere Sanchiz	2 d (per lloguer) i 1 s 8 d.	Lloguer de "dobera". Cavar sal	
6	1505, 6, 22	Ferrando de l'ossa, v. Redovà	75 s, 4 d (3 d el cafis)	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador	201 cafissos
7	1505, 6, 22	Martin *Eixmenez, v. Redovà	86 s, 10 d (4 d el cafis)	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador	232 cafissos

L'aprofitament dels recursos naturals: explotació i producció de la sal en el migdia valencià (ss. XIII- XVI)

8	1505, 6, 22	Asensio Gomez, v. Redovà	64 s, 6 d	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador	172 cafissos
9	1505, 6, 22	Joan Vila, v. Redovà	50 s, 3 d	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador	134 cafissos
10	1505, 6, 22	Joan Alonso, v. Redovà	50 s, 3 d	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador	134 cafissos
11	1505, 6, 22	Miquel Aynes, v. Guardamar	26 s, 2 d	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador	70 cafissos
12	1505, 6, 22	Andreu Thomas i Miquel Aynes, v. Guardamar	84 s, 9 d	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador	226 cafissos
13	1505, 8, 28	Berthomeu Company, Andreu Tomas i la seua companyia, v. Guardamar	143 s	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador	212 cafissos
14	1505, 10, 17	Alfonso de Villacastillo, i la companyia de Jaume Soler, Andreu Tomas, Berthomeu Company, v. Guardamar	109 s, 3 d	Traure la sal d'estany a la "suma"	410 cafissos
15	1505, 10, 17	Miquel Yuanyes, v. Guardamar	150 s, 9 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	610 cafissos
16	1505, 10, 17	Genis Parega, v. Guardamar	123 s, 6 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	500 cafissos
17	1505, 10, 17	Andreu Tomas, menor, i Joan de Xerez, i la seua companyia, v. Guardamar	136 s, 1 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	550 cafissos
18	1505, 10, 17	Damia Yuanyes, i Joan de Xerez, i la seua companyia, v. Guardamar	148 s, 2 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	600 cafissos
19	1505, 10, 17	Alfonso de Villacastillo, i la companyia de Jaume Soler, Andreu Tomas, Berthomeu Company, v. Guardamar	187 s, 8 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	800 cafissos
20	1505, 10, 17	Jaume Soler i Antonio Polo, i la seua companyia, v. Guardamar	7 s, 8 d	Alfarràçar muntons de sal en l'estany	

21	1505, 10, 17	Pere Loret, v. Guardamar	12 s, 5 d	Fer cavallons en la terra entorn als muntons de sal	
22	1505, 4, 17	Amet Durramen, moro	24 s, 9 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	100 cafissos
23	1505, 4, 17	Çahat Jamim i Amet Alat, moro i la seua companyia	49 s, 6 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	200 cafissos
24	1505, 4, 17	Pere Guill, v. Elx	24 s, 8 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	100 cafissos
25	1505, 4, 17	Però Constant, v. Elx, i la seua companyia	57 s (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	230 cafissos
26	1505, 4, 17	Axir Cor, moro, i la seua companyia	98 s (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	400 cafissos
27	1505, 10, 17	Francesc Javaloyes i Alfonso Daroqua, v. Elx	383 s (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	1550 cafissos
28	1505, 11, 5	Esteve Martines, procurador, i Joan Serrano, Fernando Serrano, Berenguer Casanova, Miquel Tamon i uns altres, v. Almansa	4195 s, 3 d (6 d el cafis)	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador. Carregada en diferents naus	
29	1505, 11, 5	Esteve Martines, procurador, i Joan Serrano, Fernando Serrano, Berenguer Casanova, Miquel Tamon i uns altres, v. Almansa	1855 s, 6 d (6 d el cafis)	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador. Carregada en 4 naus	
30	1505, 11, 7	Andreu Tomas, Pere Loret, Pere Çaragoça i Jaume Soler, carregadors i mesurers i uns altres, v. Guardamar, i Pere Sanchez, Pere Carbonell, Joan de Urreya, Joan Parera, barquers, v. Guardamar	6177 s (2 d per càrregar i 2 d per mesurar)	Carregar i mesurar sal en naus	14347 cafissos
31	1505, 11, 7	Marti Garcia, v. Guardamar	176 s, 8 d (4 d i 5 per cafis respectivament)	Traure la sal d'estany a la "suma".	409 cafissos

L'aprofitament dels recursos naturals: explotació i producció de la sal en el migdia valencià (ss. XIII- XVI)

32	1505, 11, 7	Marti Garcia, Pere Loret i la seua companyia v. Guardamar	274 s (1 s, 9 d per dia)	Guardar les carretes de la sal en el Cap de Cerver durant 80 dies per temor a atac de moros de Berbería	
33	1505, 11, 7	Jaume Parera, Joan Burgos, Pere Yuanyes, Pere Loret i la seua companyia, v. Guardamar	32 s (2 s per dia)	Guardar de nit la sal dels muntons durant 16 dies del carregador per a evitar robatoris	
34	1505, 11, 7	Marti Garcia, v. Guardamar	232 s, 10 d(12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	890 cafissos
35	1505, 11, 7	Andreu Pereç, veí de Guardamar	22 s, 6 d(12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	90 cafissos
36	1505, 11, 13	Pere Grull i la seua companyia, v. Elx	69 s, 4 d (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	280 cafissos
37	1505, 11, 13	Martí del Campillo i la seua companyia, v. Elx	111 s, 5 (12 l, 7 s, 6 d per 1000 cafissos)	Traure la sal d'estany a la "suma"	450 cafissos
38	1505, 11, 17	Joandanos "el Navarrés", mercader, i Joan Tarregua	30 s	Compra de senyals de plom per a extraure la sal	
39	1506, 1, 8	Perot Bernabeu, llaurador, v. Alacant	6 s, 6 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	39 càrregues
40	1506, 1, 8	Antoni Barceló, llaurador, v. Alacant	18 s, 8 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	112 càrregues
41	1506, 1, 8	Joan Alamany, llaurador, v. Alacant	10 s, 4 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	62 càrregues
42	1506, 1, 8	Joan Pastor, v. Alacant	45 s, 6 d (2 d per càrrega)	Traure la sal d'estany a la "suma"	263 càrregues
43	1506, 1, 8	Joan Garcia, llaurador, v. Alacant	18 s, 8 d (3 d per cafís)	Traure la sal d'estany a la "suma"	112 cafissos
44	1506, 1, 8	Francesc Mateu, v. Alacant	12 s (3 d per cafís)	Traure la sal d'estany a la "suma"	48 cafissos

Taula núm. 7. Els treballadors de la sal de la Mata , fines segle XV-XVI. Localització dels treballadors de la Mata , nom i lloc.		
Núm	Lloc	Quantitat
1	Almansa	11
2	Alacant	15
3	Xixona	1
4	Agost	3
5	Petrer	2
6	Asp	1
7	Monfort	1
8	Elx, musulmans i cristians	28
9	Crevillent	6
10	Guardamar del Segura	42
11	Redovà	6
12	Oriola	1
13	Almoradí	1
14	Rojals	1
	Uns altres	19
TOTAL		138

Taula núm. 8. Activitats en el procés d'extracció, producció i emmagatzematge de la sal de la Mata.	
Nº	Activitat
1	Traure la sal d'estany a la "suma"
2	Administrador de l'extracció de la sal a "suma"
3	Fer cavallons en la terra ajuste als muntons de sal
4	Alfarraçar muntons de sal en l'estany
5	Netejar els pous de les salines per a proveir-se d'aigua
6	Adobar les cases de les salines, obrar una porta amb la clau de ferro i altres treballs
7	Portar la sal amb carretes de l'estany al carregador.
8	Cavar sal durant una vesprada en els muntons de sal situats en el carregador
9	Guarda de les carretes en el carregador
10	Guardar les carretes de la sal en el Cap de Cerver durant 80 dies per temor a atac de moros de Berberia
11	Guardar de nit la sal dels muntons durant 16 dies del carregador per a evitar robatoris
12	Mesura i carregar sal en diferents naus

L'aprofitament dels recursos naturals: explotació i producció de la sal en el migdia valencià (ss. XIII- XVI)

Remuneració per activitats productives realitzades en nombre de jornades	
Nombre de persones	Nombre de jornades pagades
104	1
23	2
5	3
1	4
3	5
1	6
1	+6

Apèndix 1. Treballadors implicats en el procés productiu de la sal de la Mata (anys 1504-1506)¹⁰²

Almansa: Joan Serrano, Fernando Serrano, Betuto Marin, Casa Senar, Alfons de Valladolid, Pere d'Ochoa, Berenguer Casanova, Diego Yuanyes, Esteve Martines, Miquel Tamon, Joan Pina.

Quantitat: 11

Alacant: Ferran Vallado, Bernat Tanyalbes, Però Joan, Joan Goçalbez, Sebastià Ferrandiz, Joan d'Anton, Domingo Marco, Però Merita, Bernat Garcia, Però Bernabeu, Antoni Barceló, Joan Alamany, Joan Pastor, Joan Garcia, Francesc Mateu.

Quantitat: 15.

Xixona: Bernat Brotons

Quantitat: 1

Agost: Mahomat Ayet, Çaido, Yuçell Alçomo

Quantitat: 3

Petrer: Amet Ruffa, Açet Alçamo.

Quantitat: 2

Asp: Amet Aladi.

Quantitat: 1

Monfort: Amet Forin.

Quantitat: 1

Elx, musulmans: Çahat Milich, Axir Parici, Amet Yhil, Çahat Moquetden, Maçot Lopita, Abraham Baicam, Hucey, fill d'Abraham Baicam, Abdulaziz, fill d'Amet Aziz, Amet Bezuar, Ubay Dal, Ali Hibi, Axit Citdivi, Thaer Alarbi, Çahat Zalem, Çahat Porut, Mahomat Caçim.

Quantitat: 16

---

102 Font: ARV. Mestre Racional 8403.

Elx, cristians: Alfons Quirant, Luis Martí, Martí Sempere, Joan Sanchez, Berenguer Sicília, Alfons Daroca, Genis Cavalones, Pere Guill, Pere Constant, Francesc Javaloyes, Pere Grull, Martí del Campillo.

Quantitat: 12

Elx, total: 28

Crevillent: Yueyip Lopita, Axit Almaher, Çahat Bençalema, Çatal Haima, Amet Abdorazinen, Çahat Abduzaimen.

Quantitat: 6

Guardamar: Andreu Tomas, Andreu Tomas, menor, Pere Silvestre, Berthomeu Baró, Macià Baró, Joan Çaragoçà, Pere Carbonell, Pere Clota, Joan Beneyto, Jaume Soler, Miquel Parega, fill de Genis, Genis Parega, Alfons de Villacastillo, Damià Aynes, Miquel Aynes, Joan Xerez, Martí Garcia, Jaume Parera, Pere Beveffa, Joan Riudaura, Pere Carrió, Joan Parera, major, Joan Parera, menor, Lucas Francesc, Joan de Urreya, Andreu Sogoma, Cosme de Lluna, Alfons d'Ortega, Martí Gomez, Alfonsico, Joan Soriano, Pere Loret, Genis Magastre, Alfonso Roiz, Joanot Roiz, Berthomeu Company, Miquel Yuanyes, Pere Yuanyes, Antonio Polo, Pere Sanchez, Joan Burgos, Andreu Pereç.

Quantitat: 4

Redovà: Joan Alonso, Joan Trapó, Ferrà de la Ossa, Asensio*Gomez, Joan Vila, Cospureda.

Quantitat: 6

Oriola: Joan Perez

Quantitat: 1

Almoradi: Gines Requena

Quantitat: 1

Rojals: Jaume Culinella.

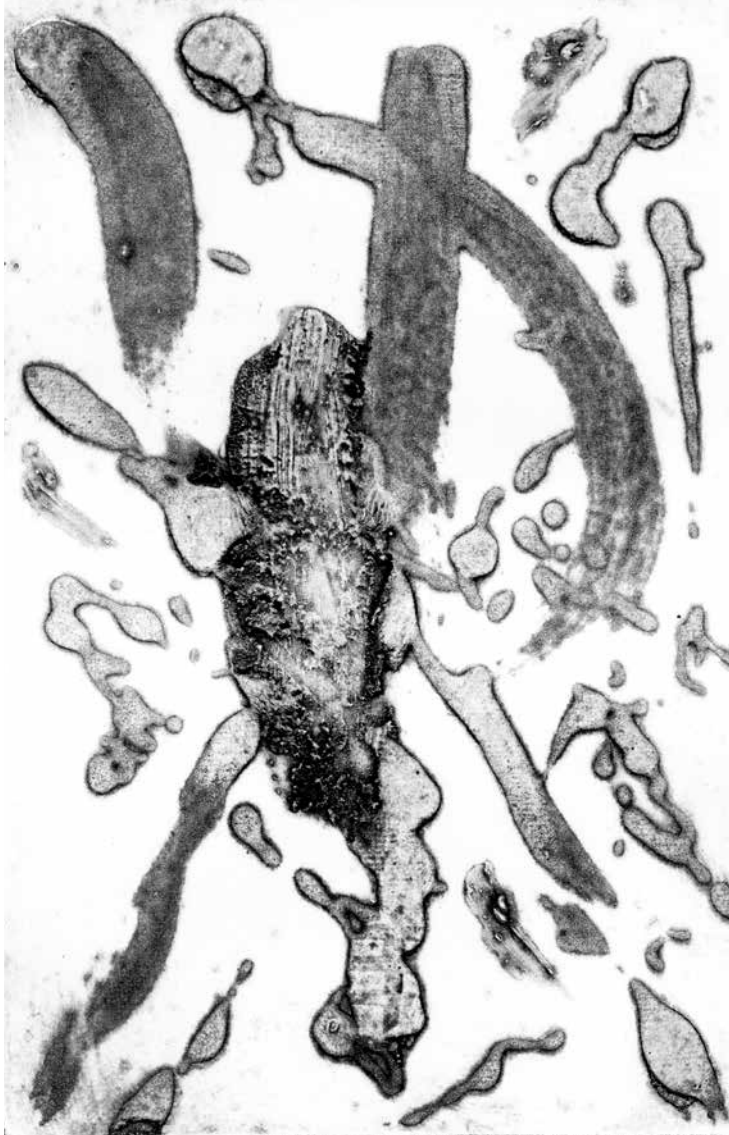
Quantitat: 1

Uns altres: Mahomat Alambrat, Enleymen, Amet Durramen, Amet Alat, Çahat Jamin, Axir Cor. Joan Visedo, Joan Condella, Bernat Scuder, Pere Perez de la Porra, Jaume de la Mata, Alfons Mendo, Pere Ripoll, Berthomeu Perego, Joan de Ubeda, Pere Yuanyes, Jaume d'Ontinyent, Jaume Brocal, Pere Sanchiz.

Quantitat: 19

Total: 138 individus.

Divulgació

L'ENGINYER MIRA COM A ARQUITECTE. UNA APROXIMACIÓ A PARTIR DELS ESBORRANYS I ESBOSSES DEL SEU LLEGAT

Josep Candela i Quesada
Institut d'Estudis Guardamarencs

RESUM

Una faceta poc coneguda de Francisco Mira és que ell fou dissenyador de projectes de construccions. Unes n'eren cases forestals, però d'altres eren habitatges normals. Entre d'altres, dissenyà la casa forestal de Guardamar on tingué el seu habitatge, de la qual a més de fer el disseny estructural, amb els corresponents plànols i càlculs, també detallà els complements, com portes, finestres, reixes, etc. En el present treball se n'exposa una mostra amb uns petits comentaris.

Paraules clau: cases forestals.

RESUMEN

Una faceta poco conocida de Francisco Mira es que fue diseñador de proyectos de casas. Algunas eran casas forestales, pero en otros casos se trataba de viviendas normales. Entre otros, hizo el proyecto de la casa forestal de Guardamar, donde residió. Además de trazar el diseño estructural, con sus correspondientes planos y cálculos, también detalló los complementos, como puertas, ventanas, rejas, etc. En el presente trabajo se expone una muestra de ello, junto con unos pequeños comentarios.

Palabras clave: casas forestales.

ABSTRACT

One of the unknown aspects of Francisco Mira is that of building designer. Some were log houses, but others were ordinary homes. Among others, he designed the forest house of Guardamar in which he dwelled. He drew the structural design, with the respective plans and calculations, but also the accessories, such as doors, windows, grilles, etc. The present paper presents a sample with a few small comments.

Key words: forest houses.

Francisco Mira és conegut, sobretot, perquè dirigí les repoblacions de les dunes de Guardamar i Elx i, també, la del mont Benacantil, a Alacant. Des que va ser des-

tinat a les diverses zones o districtes, com a Lleida, Albacete, Alacant, Jaén, etc. en diverses categories, com a responsable i cap de les diverses seccions, feu tasques de supervisió, vigilància, direcció de treballs, gestions d'administració dels monts... Altra activitat seua a la que, per fi, se li ha pogut dedicar la deguda atenció administrativa i està començant a ser estudiada, és la fotografia. Precisament, en els dies en què es redacta aquest article està posant-se a punt el que serà el seu museu ubicat en la casa forestal del poble, on tingué la seua residència quan venia a Guardamar.

I ací ve altra faceta no tan coneguda, la d'arquitecte. Sí, arquitecte. No ens hem d'estranyar perquè els enginyers forestals estaven facultats per a dissenyar i signar projectes de construcció, almenys, de cases forestals. De fet, entre els seus papers hi ha models tipificats de cases forestals on posava les característiques que havia de reunir la construcció pel que fa a materials, dimensions, dependències, etc., segons la finalitat de la casa.

Es dóna el cas que la casa de Guardamar on visqué fou projectada per ell. Però no solament aquesta. També la que tenia a la platja, així com altres, de les quals tractarem en posteriors treballs. Entre els papers que Francisco Mira emmagatzemà es troben diversos plànols de cases de Guardamar, Madrid o El Fondó, així com croquis d'objectes decoratius de la llar i també d'altres públics.

Com que estem, ja ho hem dit, en procés de reforma de la Casa Museu, ens ha paregut apropiat posar en coneixement els documents dels que disposem en el llegat de Mira, sobre la construcció de la casa. Són esborranys, croquis i plànols en brut. De moment no tenim els definitius. No hem fet transcripció ni anàlisi de tot el que té anotat, perquè és prou difícil d'exposar, hagut compte que, com que eren esborranys, mescla anotacions, compara costos de construcció de diverses cases, aprofita buits en un croquis per a ficar alguna nota, fer càlculs... Per això solament exposarem, i en farem algun comentari d'aquells documents gràfics que siguen més clars per a donar una idea de com era la casa antiga, de la planificació de Larramendi, i els plànols i croquis de la nova.

Entre els documents que tenim, dos, especialment, ens donen informació sobre la casa forestal del poble. Un té el número d'inventari 112.12 i l'altre, el 195.2.

El 112.12 i és una subcarpeta de paper, en la caràtula del qual posa:

Particular. Año 1906

Construcción de la casa de Guardamar

1.- Planos borradores de la casa vieja y de la nueva. Presupuesto pararrayos.

2.- Presupuesto alzado de las obras (notas).

3.- *Notas de dimensiones de maderas y habitaciones de distintos sitios.*

4.- *Borradores de puertas y ventanas.*

5.- *Torreta.*

6.- *Pruebas de resistencia de materiales.*

7.- *Cálculo de los dinteles.*

8.- *Nota de gastos.*

9.- *Cuenta de puertas y ventanas y otra porción de cosas del carpintero.*

10.- *4 paquetes de notas, recibos, cartas, facturas.*

El 195.2 és una subcarpeta de paper, on consta en la caràtula:

Nº 1.- Plano de la casa de Hondón.

Nº 2.- Plano casa Guardamar. Notas varias. Aljibe. Plano casa de Madrid.

1. CASA ANTERIOR A L'EDIFICACIÓ DE LA CASA FORESTAL

La documentació no és cap plànol original, sinó que correspon a un que Mira alça sobre una casa ja construïda, i que correspon a l'apartat 1.- *Planos borradores de la casa vieja y de la nueva. Presupuesto pararrayos.*

Té data de 20 de juliol de 1904. És un plànol de la casa que proposava comprar, segons consta en la capçalera del document. Posa literalment “*que se proyecta comprar*”. La utilització de l'impersonal i que, a més, signa com a enginyer de la 2a secció, i no com a particular, ja ens diu que era una proposta per fer a la Divisió Hidrològic Forestal, que en seria la propietària. (Fig. 1)

Dibuixat sobre paper mil·limetrat. Està alçat a una escala 1:100. La façana principal dóna al nord, carrer del Rosario, l'actual de l'Enginyer Mira. La lateral, a l'est, al carrer del Príncipe, l'actual de Miguel Hernández.

Sembla la unió de tres cases tipus del pla de Larramendi, puix la façana del carrer Príncipe té 25,60 m, que és tres voltes més que la mesura estàndard. El fons tenia 14,60 m, segons el plànol, també d'acord amb la planificació de Larramendi en la qual hi havia illes més amples (aquesta té al voltant de 38 m) per als qui tenien major poder adquisitiu, i que estaven construïdes al voltant de l'església i plaça principal. Eren les tres de planta baixa. En una fotografia de 1900 no es veu cap pis elevat en el lloc on estava la casa, cosa que si es veu en la del costat.

Tenia dues portes, una a cada carrer. La que donava al carrer Rosario, centrada, que se suposa era per la qual s'accedia a la part principal de la casa. La del carrer Príncipe estava al final de la casa. Quant a les finestres, hi havia dues d'1,40 m d'ample a

ambdós costats de la porta principal. Al carrer Príncep, una altra igual a les anteriors, prop del cantó, i que donava a una de les peces principals de la casa.

Les parets mestres són de 40 cm de gruixut. No apareixen dibuixades les parets divisòries amb les cases veïnes. En la part que dona al carrer Rosario hi havia dues navades, mentre que en la part lateral, n'hi havia una solament.

La part de la casa que donava a la plaça tenia tres peces en la primera navada. La central, de 4 x 3,60 m, feia d'entrada i rebedor. A la seua dreta, un quart amb una dependència annexa. A l'esquerra, una altra peça que feia cantó, de 5 x 3,70 m. En la segona navada, hi havia una dependència gran, de 7,20 x 3,75 m que contenia una cuina o xumenera. Annexat a aquesta, al ponent, un quartet que podria ser el rebost. A l'esquerra d'aquesta dependència gran, hi havia una habitació que comunicava amb la del cantó, amb la cuina i amb una altra al sud, la qual tenia una finestra que donava al pati. Al sud, la cuina s'obria a un pati gran, de 16,70 x 7,80 m.

Des del pati s'accedia a les habitacions del carrer Príncep, i tenia també accés al carrer. D'aquestes peces, la de més al sud contenia la porta al carrer, amb una xumenera (o cuina) molt gran. La següent, cap el nord, era una peça dividida en dues parts per envà obert; tenia finestra al carrer i l'entrada era per la peça anterior. La tercera era una habitació amb porta al pati, sense finestra.

Fig. 2. Paret casa museu

Fig 3. Lateral porta església

En visita efectuada el dia 19 de juliol de 2019, poguérem observar la fàbrica antiga exposada després que es descarnà el recobriment, amb ocasió de les obres d'adaptació per a fer la casa un museu homologat com a tal. En la paret mitgera de ponent era de pedres amb morter. En la frontal a més de fàbrica de pedres amb morter, hi havia faixes horitzontals i el que sembla pilars, ambdós de rajoles massisses. En la paret central, que sostenia les dues navades, a més, s'observa la utilització de pedres sellars, possiblement procedents del castell, disposades sense cap ordre entre les pedres de la paret.

Hem posat una fotografia de la paret de la casa museu, al costat de la de l'església parroquial de Sant Jaume. El paral·lelisme és evident. Pot indicar que la data de construcció fou la mateixa, pel tipus de tècnica, possiblement emprada per moltes cases en la construcció del nou poble després del terratrèmol de 1829.

2. CASA FORESTAL

A) Planta. Segons doc. 195.2 (Figura 4)

Hi ha un altre plànol en el document 112.12, però està tot a llapissera. En canvi, el que es reproduïx en la figura 4, té escrita l'anotació que està fet a tinta, la qual cosa indica que tindria un caràcter més a prop del definitiu que no pas el primer.

Sobre la mateixa planta de la casa vella, aprofita, amb alguna modificació, les parets mestres i afegeix estances noves dintre del pati, entre les quals, un excusat. Al fons del pati també situa l'aljub, de 34,59 m³ de capacitat.

En una d'aquestes estances sembla que va la cuina nova. Apareix dibuixada l'escala per al primer pis, en la segona navada. A l'exterior, obri finestres noves i canvia la ubicació de la porta principal. També redistribueix alguns envans. En el 112.12 als marges hi ha dos croquis de xemeneia i anotacions sobre el fustam de pis, cuina i teulat. Sobre el pendent del teulat, té anotat que ha de ser d'1/2 a 1/3 de la llum.

Hi ha un croquis amb càlcul de capacitat de l'aljub, que ell denomina "*pozo casa*" en l'anotació a mà. Apareix el brocal i la panxa, amb les mesures corresponents. A la dreta posa "*hueco*", i a l'esquerra "*después obra*", amb xifres que corresponen als volums parcials per a cubicar la capacitat de l'aljub. (Fig. 5).

B) Façanes i secció.

Hi ha diversos dibuixos sobre com havia de ser la façana. La principal, amb finestres, porta, primer pis i torreta. (Fig. 6 i 7) i la lateral, amb 6 finestres, porta, pis i torreta. (fig. 8 i 9). A més, té moltes anotacions marginals sobre dades de resistència a càrrega, i altres sobre adherència del material, anotacions que no són objecte del present treball.

L'enginyer Mira com a arquitecte. Una aproximació a partir dels esborranys i esbossos del seu llegat

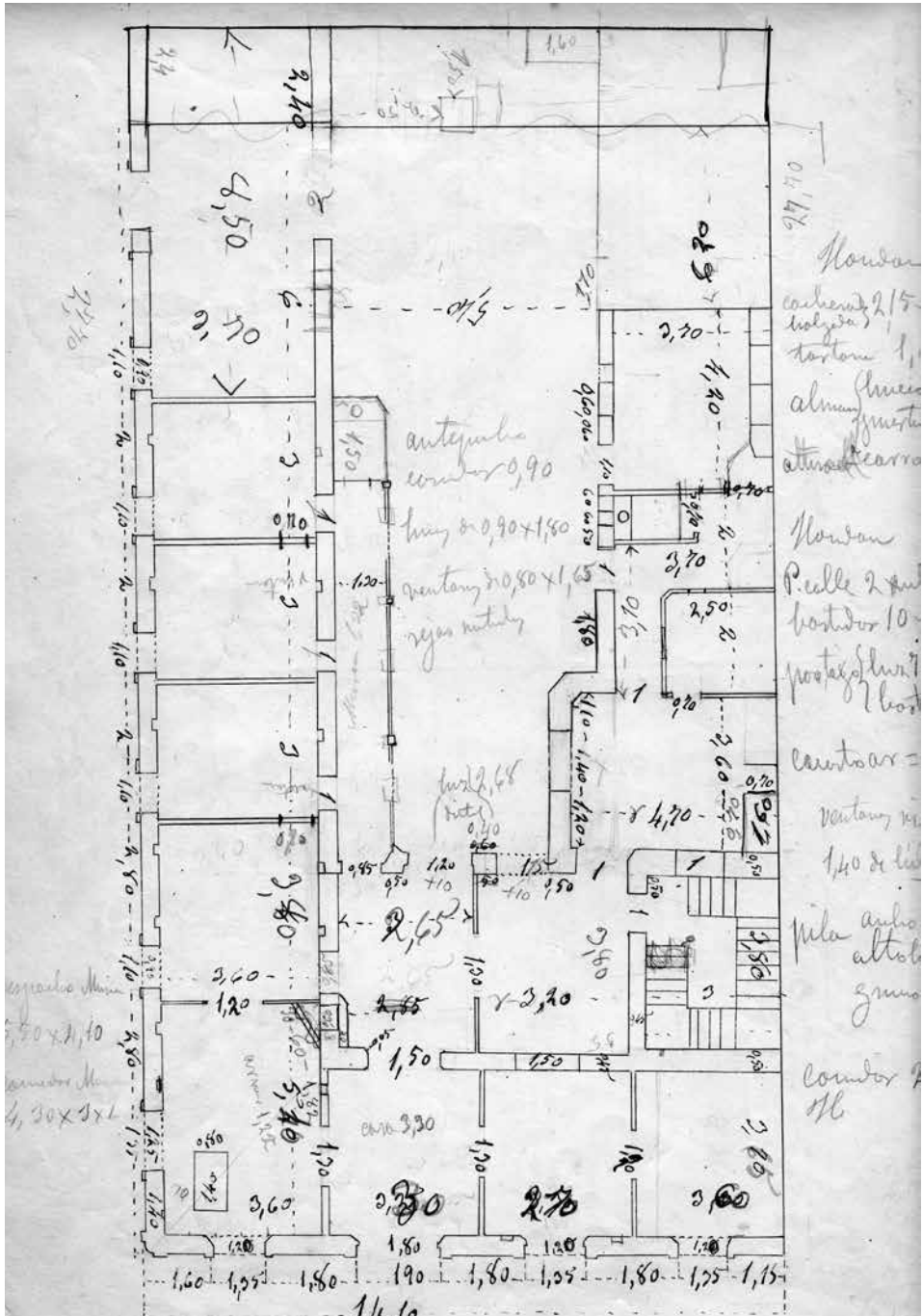

Figura 4. Plànol de la casa de Mira. Planta baixa. Esborrany amb notes. Doc. 195.2

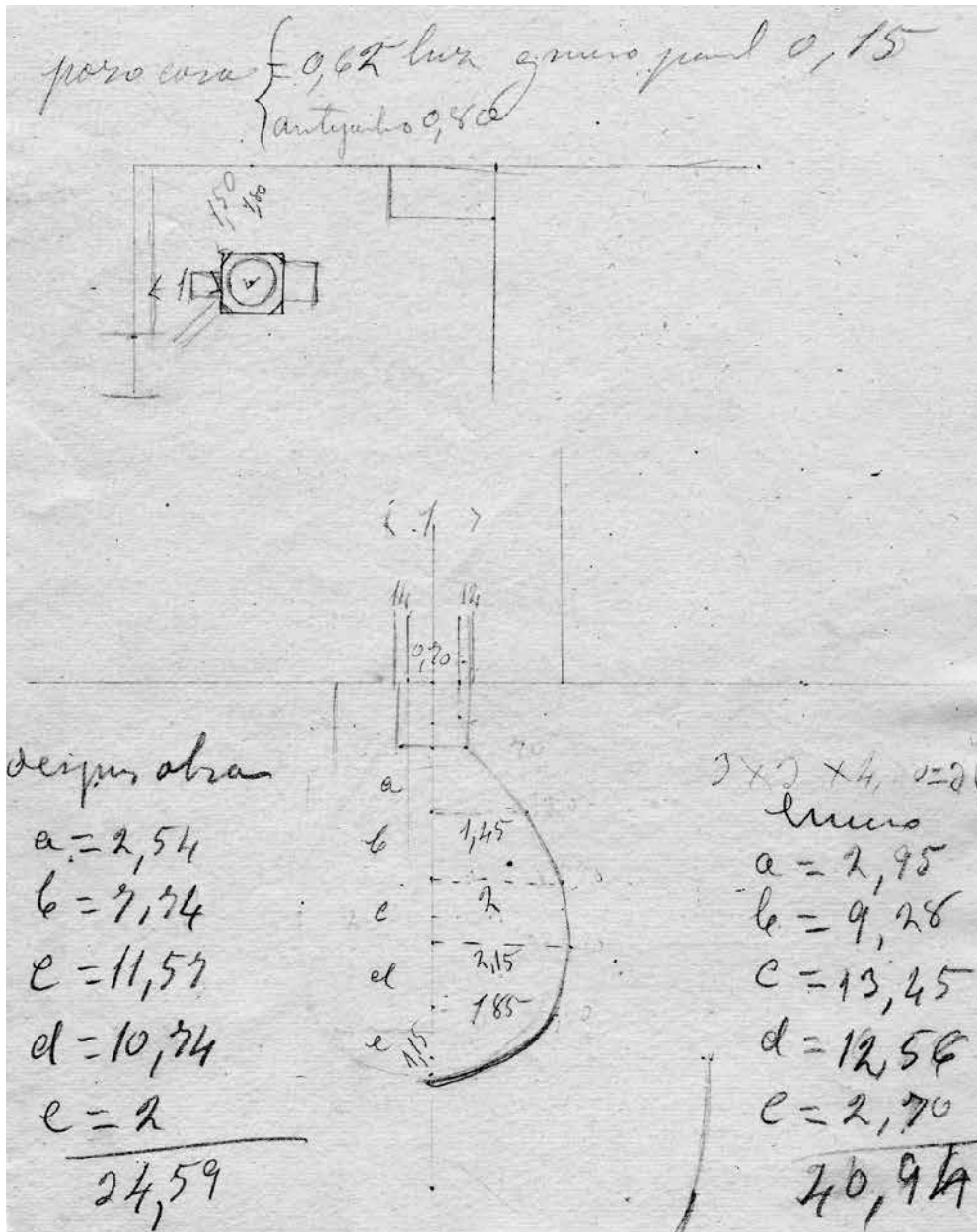

Figura 5. Aljub

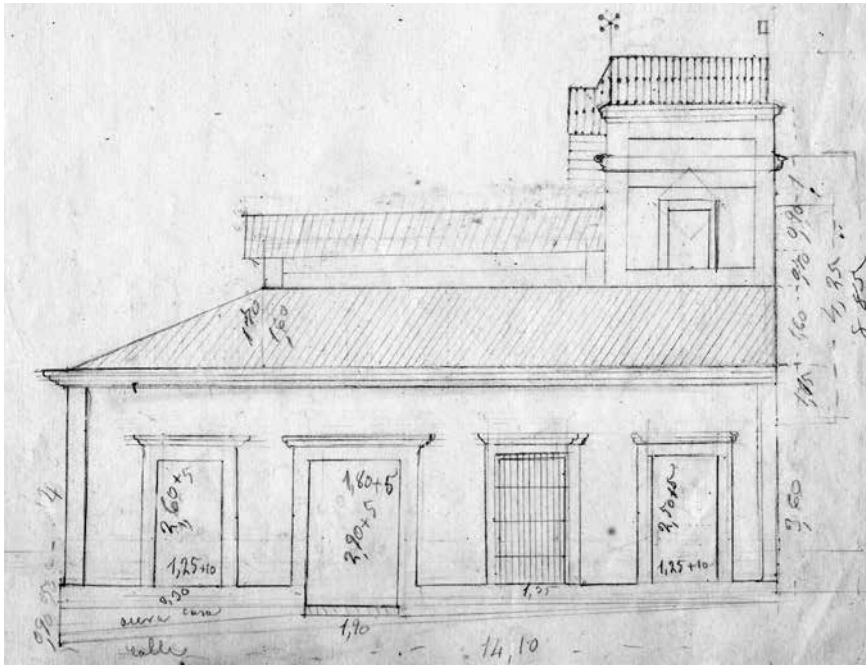

Figura 6. Façana nord (doc. 112.12)

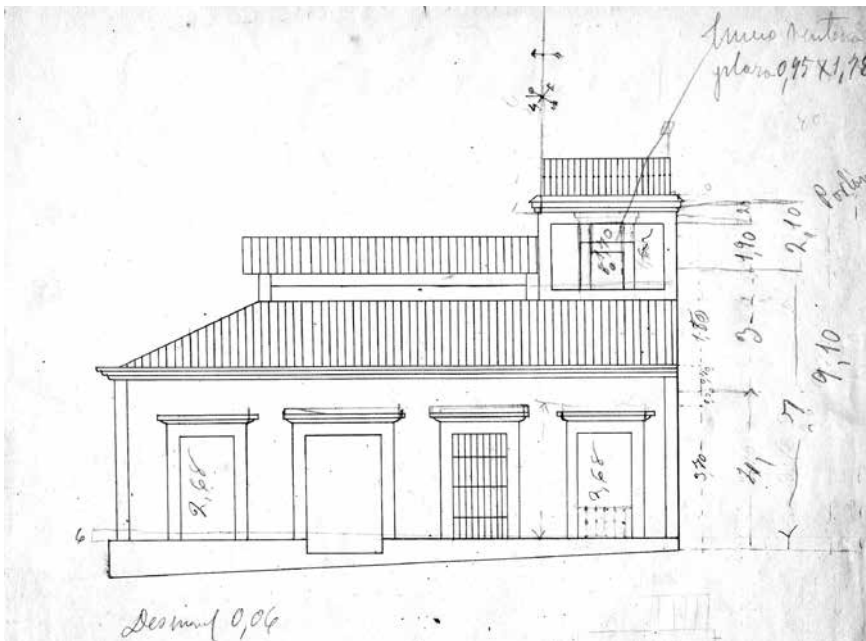

Figura 7. Façana nord (doc.195.2)

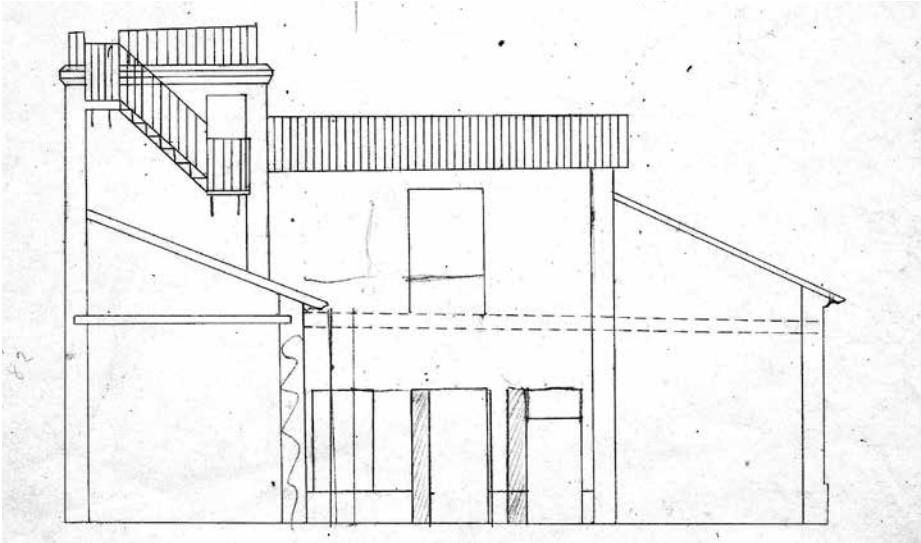

Figura 10. Vista sud des del pati per la segona navada on es mostra part de l'escala, torreta i un teulat amb vessant al pati.

Fig. 11. Façana després de la restauració de 2019

Si comparem les imatges anteriors amb l'aspecte actual, veiem que s'hi ajusta més el disseny de torreta baixa.

C) Disseny del fustam. Portes i finestres.

La meticulositat de Mira en la planificació es pot veure reflectida molt bé no solament en la part estructural de la casa, sinó també en els dissenys d'elements mobiliaris i complementaris, com és el cas de les portes, finestres i baranes (Fig. 13, 14 i 19). El doc. 112.2 ens proporciona prou informació.

Malgrat la visió poc definida d'alguns dels croquis, en presentem uns quants en els quals es pot apreciar el detall i minuciositat en mesures i càlculs. Fins i tot, té fet un croquis de com havien de ser les frontisses d'algunes de les portes.

Comparant les dues figures 14 i 15, apreciem que la part superior del croquis suggereix una forma ondulada com la fotografia. Encara que són dos portes diferents, la idea de l'estil de la porta és la mateixa.

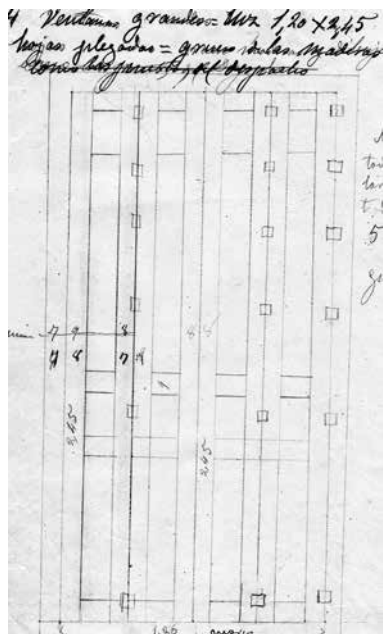

Figura 12a

Lectura: Ventanas grandes:
Luz, 1,20 x 2,45.

Hojas plegadas: grueso de las maderas como las puertas del despacho.

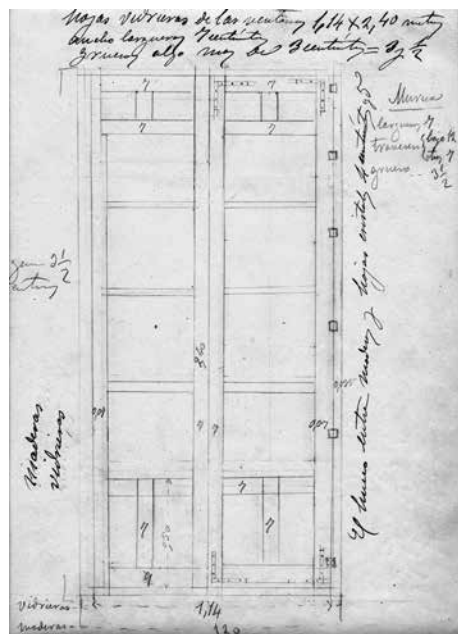

Figura 12b

Lectura: Hojas vidrieras de las ventanas 1,14 x 2,40 metros.

Ancho largueros 7 centímetros
Gruesos algo mas de 3 centímetros: 3 y 1/2
Lateral dret: El hueco entre maderas y hojas cristales 4 centímetros
Lateral esquerre: maderas vidrieras

Figura 13. Foto de finestra actual.

S'aprecia barana, fulla vidrera i fulla de fusta.
Comparem la fulla vidrera amb el croquis de la fig. 12b, i la porta de fusta de darrere amb la figura 12a.

Fig. 14. detall porta dormitori

D) Escala i baranes.

No hem trobat entre els papers de Mira cap croquis de l'interior, per la qual cosa no sabem quins serien els primers esborranys de peces tan importants estructuralment com l'escala interior que conduïa al primer pis i torreta. Sí que tenim els apunts de l'escala exterior, de ferro, per la qual s'accedia als aparells d'observació meteorològica (fig. 16 i 18).

En la forma final de la barana, el balaustes de ferro són llisos, sense ornament central (fig. 17). No obstant això, aquest disseny si el va aplicar a les reixes de finestres (fig. 13 i 19).

3. ESTIL DE LA CASA

Es tractaria d'una construcció tradicional amb un tractament neoclàssic de les façanes exteriors, mitjançant les cornises en els ràfecs de les teulades, les pilastres de la cantonada, i les portes i finestres emmarcades per ressaltos amb motlures en la part superior. Es detecten alguns detalls modernistes en les portes interiors (veure fig. 14 i 15).

No conec altres cases del poble d'aquella època, però per les fotografies que el mateix Mira ens ha deixat, sembla que aquesta casa seria una de les primeres (si no la primera) que tindria unes finestres exteriors que arribaven quasi al terra. L'aspecte d'aquesta construcció seria imitat per les cases del poble, conforme s'anaren fent noves o reformant. Aquesta podria ser l'explicació que a Guardamar hi haguera tantes cases amb finestres grans enreixades en la façada.

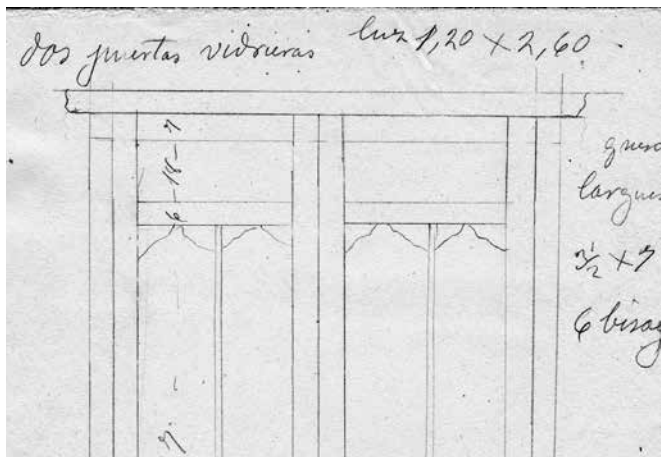

Fig. 15. Detall de portes amb vidres.

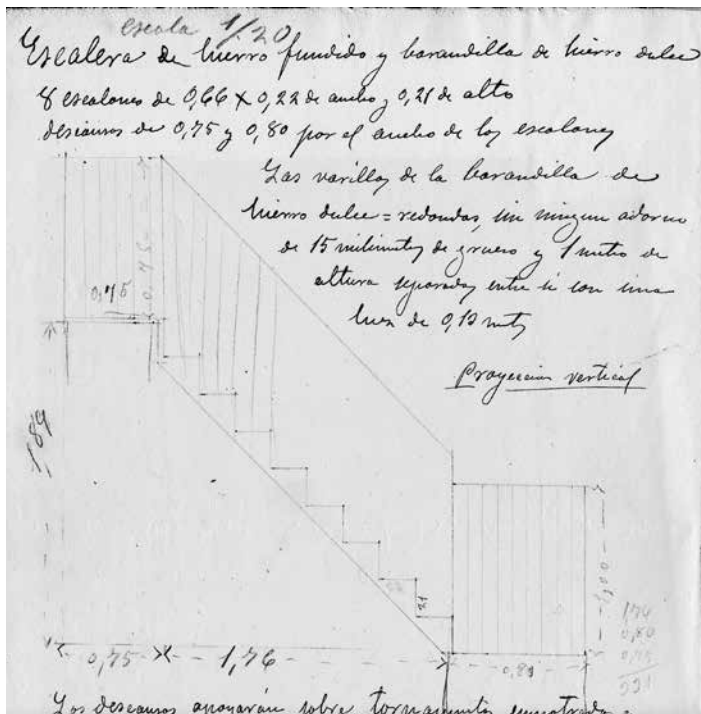

Figura 16. Croquis d'escala.

Llegenda: Escalera de hierro fundido y barandilla de hierro dulce.

8 escalones de 0,66 x 0,22 de ancho y 0,25 de alto. Descansos de 0,75 y 0,80 por el ancho de los escalones. Las varillas de la barandilla de hierro dulce: redondas, sin ningún adorno, de 15 milímetros de grueso y 1 metro de altura separadas entre sí con una luz de 0,13 metros.

Proyección vertical.

Fig 17. Torreta amb escala i barana

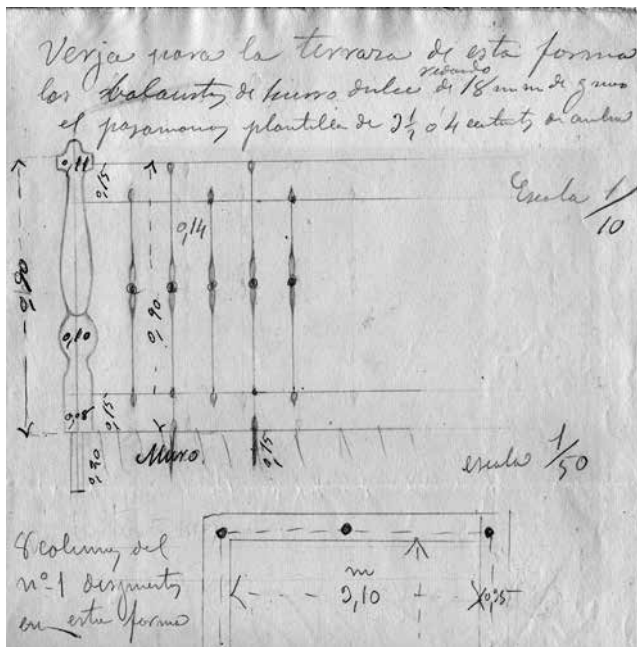

Fig. 18. Croquis de la barana i la seua disposició sobre la torreta.

Llegenda: Verja para la terraza de esta forma. Los balaustes de hierro dulce redondo de 18 mm de grueso. El pasamanos plantilla de 3 1/2 o 4 centímetros de ancho. Escala 1/10
 8 columnas del n.º 1 dispuestas en esta forma. Escala 1/50.

Fig. 19. Reixes en finestres.

Per acabar, no vull deixar de recordar que el que ací presentem no és un estudi detallat dels seus plànols i apunts, sinó que la pretensió és solament exposar i divulgar una part de la seua obra i incentivar l'interés per a que se'n facen estudis més complets en un futur.

Mirant arrere en el temps

HACE 100 AÑOS

José Viudes Amorós

El año 1919 se inició para la Corporación municipal de Guardamar con las formalidades habituales y vigentes de un nuevo año. Se dio lectura por el secretario del artículo 25 de la Ley de 8 de Febrero de 1877, y se conformó la lista de los mayores contribuyentes para la selección de compromisarios en la elección de senadores.

Los nacimientos que se produjeron en la localidad fueron menores que en años anteriores, la causa de esta disminución de la natalidad la podemos achacar a la epidemia de gripe del año anterior. Las parejas ante el desolador panorama de enfermedad, muerte y dolor, evitaron la procreación. Hemos de tener en cuenta también, que la gripe se cebó con las personas más jóvenes.

Se inscribieron en el Registro Civil 98 nacimientos y 53 fallecidos, que confirmaba la tendencia de disminución de la mortalidad desde el inicio de siglo (exceptuando

1918 por la epidemia), principalmente debido a los avances en la medicina y las campañas públicas de higiene. El Juez de Paz encargado del Registro Civil fue don Rosalino Pérez Aldeguer.

El 2 de febrero, ocurrió un desagradable acontecimiento que alarmó al tranquilo pueblecito costero. Los pastores Manuel Vidal de 49 años de edad y José Pérez Samper de 65, regresaban de su larga jornada de pastoreo por la huerta; conducían sus ganados hasta sus corrales por la vereda que bordeaba el río, dando órdenes a sus perros para que las ovejas no invadieran los banales de las orillas. Enfilaron sus ganados hacía el vetusto puente de madera que cruzaba el Segura con silbos y gritos, llamando con su nombre a las ovejas y coordinando a sus obedientes canes. De pronto, cuando el ganado había cruzado el puente e iniciaba la subida por la cuesta en la entrada a la localidad, fueron asaltados por dos personas armadas, una de ellas de etnia gitana, que produjo de un disparo una herida de muerte a Manuel Vidal, mientras su compinche agredió con un golpe de pistola a José Pérez. Alertados por el disparo y los gritos de José, varios vecinos acudieron en su socorro, mientras los malhechores salieron huyendo con su mísero botín. Llevaron rápidamente a Manuel al médico que le practicó la cura de la herida como mejor supo, pero según el parte facultativo se le complicó la herida con una meningitis y falleció el 13 del mismo mes. El finado estaba casado con Carmen Zaragoza y dejaba cinco hijos; Manuel, Ramón, José, María y Rosario.

Unos tres meses después, la Guardia Civil de Orihuela estaba dando una batida por la huerta, para intentar detener a los autores del robo de unas gallinas. El resultado de la batida fue la detención el 28 de mayo en el término de Redován de un individuo sospechoso que resultó llamarse Antonio Martínez Yllán, alias *Carrasco* o *el Murciano*, personaje con antecedentes delictivos de robos en la huerta y sospechoso de ser el autor del asesinato del pastor, por esta causa el comandante de puesto de Orihuela ordenó al cabo del puesto de Guardamar que se presentara ante él acompañado a ser posible de algún testigo. El cabo viajó acompañado del hermano del pastor agredido y además con un vecino que decía conocer al tal Carrasco. Nada más ver al detenido le reconocieron como el compañero del gitano que intimidó a los pastores con una pistola y agredió a José Pérez con un golpe.¹

Manuel Ruiz Valarino, diputado en cortes por la circunscripción de Orihuela, había aceptado el cargo de gobernador civil de Álava a finales de diciembre de 1918, por lo tanto el puesto de diputado había quedado vacante. Por este motivo el 23 de marzo de 1919, se convocó unas elecciones parciales para cubrir ese puesto de diputado a Cortes. A finales de este mismo mes visitó Guardamar José Lázaro Galdiano², para celebrar el

---

1 www.prensahistorica.mcu.es

2 Intelectual y político de principios del siglo XX.

triunfo obtenido como diputado por el partido Liberal frente a Luís Barcala Cervantes del partido Conservador en la elección parcial a Cortes del distrito de Orihuela³.

Cuando llegaron a Guardamar fueron recibidos por el “cura poeta” Antonio Romero Perpiñán, párroco de la localidad, y el maestro de escuela Gerónimo Trives Hernández, hombre muy erudito, los cuales mostraron a los visitantes los sitios más significativos de la población, así como la plantación y viveros de pinos.

A la dos de la tarde comieron una suculenta paella en el restaurante “La Babilonia” situado en el camino de bajada a la playa, en el café se inició una tertulia donde se discutieron y alabaron los éxitos literarios y políticos de José Lázaro, entre brindis y vivas.⁴ Como hemos dicho el párroco Antonio Romero era un poeta ilustradísimo, y sobre la marcha compuso y recitó un verso de ese mismo instante sobre todo lo acontecido en la visita.

3 Poco le duró la alegría, pues se demostró el pucherazo en varias mesas y se dio ganador a Luís Barcala, como se recoge en el recorte del semanario “ECOS”.

4 www.prensahistorica.mcu.es

Por desgracia no hemos podido localizar el verso en cuestión, pero tenemos una muestra de su talento en uno que dedicó al sereno de Cox.

SERENO CABALLERO

En un pueblo de la huerta,
cuya gente es muy despierta,
hay un sereno cazurro
que a las diez abre su puerta,
y sale encima de un burro.
No por innata asnería.
no, señor.. ¡por picardía!
“porque saliendo montado,
no sabe ninguna tía
si el sereno se ha mojado”.
Son sus palabras. Y es que,
algo débil...(lo diré,
pese al fin a quien le pese)
cantando “sereno” a pie
trazaba a traspies la ese.
Mas quien a dormir se achanta
íntegro bajo la manta,
se engaña como un baturro:
juzga que el sereno canta,
siempre que rebuzna el burro.
Y quien ve del animal
el paso procesional,
sonríe, de dudas lleno;
por que no adivina cual
de los dos es más sereno.
Pensando en esto...no se,
De la innovación en qué
estriba la picardía.
Yo en puesto suyo, de pie
no paso a caballería.

(Antonio Romero Perpiñán, 1927)⁵

Como ocurría en el resto del país, en Guardamar se respiraba un ambiente revolucionario con múltiples protestas y revueltas reivindicativas de derechos de las mujeres y de los trabajadores de la tierra contra la opresión caciquil. La

---

5 Antonio Romero Perpiñán nació en la Villa de Aspe (Alicante) el día 28 de septiembre de 1874. Abrazó la carrera eclesiástica, fue sacerdote en Guardamar y posteriormente de la Iglesia San Juan Bautista de Cox. Dotado de ingenio lírico, fue poeta renombrado y autor de un libro de poemas titulado “La Hojarasca” (publicado por el cronista de Cox en www.cronistasoficiales.com/?p=17912).

tranquilidad del municipio se vio alterada el 17 de marzo de 1919. En la noche de ese día hubo un gran tumulto y algarabía en Guardamar; un gran número de vecinos del pueblo dando voces y haciendo ruido con latas, cacerolas y otros instrumentos, se acercaron a la puerta del Ayuntamiento y pidieron la dimisión del alcalde Antonio Pérez Roviño. Éste al comprobar la gravedad del asunto convocó para el día siguiente y con carácter urgente una reunión de la Corporación para tratar el problema.

Transcribo literalmente el acta del Ayuntamiento del día 18 de marzo de 1919:

En la villa de Guardamar del Segura a diez y ocho de Marzo de mil novecientos diez y nueve: Reunidos en la presente Sala Capitular, bajo la Presidencia del Señor Alcalde D. Antonio Pérez Roviño, los Señores del Ayuntamiento cuyos nombres al margen se anotan y siendo las ocho de la mañana hora señalada verbalmente por ser de urgencia esta reunión, por el Sr. Presidente se declaró abierta y a la vez se manifestó: Que en la noche del día anterior y como a las nueve horas de la misma, se presentó a las puertas de la Casa Capitular un tumulto de gente solicitando de mi Autoridad saliera a la calle para oír las peticiones que la gente hacía y ellos fueron a pedir mi destitución y a la vez la del Secretario de esta corporación, sin fundarla en nada con respecto a él; y teniendo en cuenta que este pueblo se viene sucediendo los alborotos por diferentes cosas se creía en el caso de que para tranquilidad de la población dimitir del cargo que ostenta así como también el de Concejal el mal lo pondría en el escrito que presentaría.⁶

Los concejales después de escuchar los motivos expuesto por el alcalde, pasaron a deliberar sobre la dimisión del mismo, y después de un breve intercambio de opiniones fue admitida la dimisión por siete concejales: Ramón Pérez García, Francisco Sanz Pérez, Vicente Beltrán Valentí, Joaquín Martínez Sánchez, Rosalino Verdú Ródenas, Tomás Lucas Maciá y José Ferrer Morante; no estuvo de acuerdo con la dimisión Manuel Hernández Aldeguer, y en referencia al secretario Ricardo Alarcón Vinuesa, los concejales no encontraron motivo en el desempeño de su cometido para pedir su dimisión, por lo que no la aceptaron.

Tras la dimisión de Antonio Pérez pasó a ocupar la alcaldía el primer teniente Manuel Hernández Aldeguer, pero éste era una persona con una salud delicada que le obligaba a ausentarse frecuentemente de los plenos. En la sesión del 23 marzo, manifestó ante todos los reunidos:

Que desde el día que se hizo cargo de la alcaldía por dimisión del anterior presidente se encuentra enfermo y actuaba en todos los los actos el segundo Teniente, y con el fin de no incurrir en responsabilidades ni el mismo ni el otro, suplicaba a la corporación le concediera permiso hasta que restableciera su salud.⁷

---

6 AHG. Libro de acuerdos de Guardamar de 1917 a 1920.

7 *Ibidem*.

Los concejales acordaron que pasara a ser alcalde el segundo teniente Ramón Pérez García, y además, darle un permiso de ocho días al secretario Ricardo Alarcón Vinuesa para poder ausentarse de la localidad por motivos personales.

Como hemos dicho anteriormente “las aguas andaban revueltas” en Guardamar, y el día 7 de abril, un grupo de mujeres y niños se congregaron en las inmediaciones de la iglesia; el sacristán Olegario Ródenas Samper salió a la puerta de la misma al oír las voces que provenían del exterior y observó como un coche se detenía en la calle Ingeniero Mira 11, justo en la puerta de la casa del cacique local Antonio Hernández Lucas⁸. Los ocupantes bajaron del coche y empezaron a dar voces gritando “¡¡Que no se haga!!...¡¡Que no se haga!!”, pero sin proferir insultos ni amenazas personales a nadie en concreto, la muchedumbre se arremolinó cerca de ellos continuando con sus gritos. Después, seguidos por el sacristán, el grupo de mujeres y niños iniciaron su marcha hacia la calle de Gracia nº 8, donde se situaba la casa y la carpintería del alcalde provisional Ramón Pérez García⁹, en su puerta empezaron a gritar insistentemente ¡¡Fuera!!...¡¡Fuera del ayuntamiento!!!, mientras golpeaban con palos las latas y cazuelas que portaban. El sacristán que en un principio siguió la comitiva por curiosidad, terminó por increpar al alcalde con las mismas consignas de las masas de “fuera del ayuntamiento”. Ramón Pérez reconoció entre las personas congregadas al sacristán y lo denunció ante el Juzgado Municipal. Olegario Ródenas, en su defensa alegó ante el Juez que él sólo fue por curiosidad, que no estaba de acuerdo con los tumultuosos y que incluso le obligaron a gritar sus consignas. El Tribunal unicipal compuesto por el juez Rosalino Pérez Aldeguer y los vecinos Diego Ramos Blasco, Domingo Pérez Palomar y el fiscal municipal Celestino Verdú, juzgaron los hechos el 24 de septiembre a las 10:00 horas en el Juzgado Municipal sito en la calle Princesa nº 11, y a pesar que consideraron que su acto fue involuntario, le impusieron la pena mínima de 5 pesetas más las costas del juicio.

Como hemos dicho, por enfermedad el alcalde tuvo que pedir permiso para no asistir a los plenos durante una temporada, finalmente Manuel Hernández se restableció el 26 noviembre y volvió a presidir el Pleno del 30 de noviembre. En esta sesión se aprobó la propuesta de pedir una casa cuartel de la Guardia Civil en Guardamar. Los requisitos que se exigían del Ministerio de Gobernación al Ayuntamiento de Guardamar era que diese o se comprometiese a facilitar lo siguiente: *Casa Cuartel, Rótulo, Médico y Farmacia, Consumos, Bandera con Asta, Menage y Utensilios, Botón de Dactiloscópico, Sello con Caja y Luz Eléctrica e Instalación*.¹⁰ Finalmente se aprobó

---

8 Concejal del Ayto. de Alicante y miembro destacado del partido conservador. Hermano de Francisco Hernández Lucas presbítero de la colegiata de Santa María de Alicante.

9 Carpintero, casado con una prima del sacristán y sobrino del exalcalde Rosalino Pérez Hernández.

10 AHG. Libro de acuerdos de Guardamar de 1917 a 1920.

Ayuntamiento, en la parte baja de ubicaba el cuartel de la Guardia Civil.

por unanimidad la propuesta con el fin de que a la mayor brevedad se construyera la casa cuartel de la Guardia Civil.

La compañía Riegos de Levante por estas fechas estaba construyendo un canal para derivar 2.500 l/seg. Este caudal suponía una gran merma de la corriente del río que suponía un peligro para la funcionalidad del molino harinero, pues el caudal de agua que continuaba por el cauce no sería suficiente para mover sus aspas.

La ley de Aguas contemplaba en el artículo 193:

Que cuando no hubiera avenencia entre el concesionario y el dueño del molino que resultase perjudicado por la derivación de las aguas de un río o arroyo, con respecto a la indemnización correspondiente, deberá procederse a la expropiación por causas de utilidad pública previo el oportuno expediente.

La propietaria del molino Concepción Samper Borracino había presentado el año anterior un recurso de alzada contra la resolución del gobernador civil de Alicante por la que se decretó la necesidad de la ocupación de la finca denominada molino de Guardamar.

El Ministerio de Fomento desestimó el recurso por: “considerar que se infería un gran perjuicio a todos los propietarios de las fincas que debían beneficiarse con el riego de las aguas, indispensables para transformar las energías productivas de la región.”¹¹

En septiembre, un gran temblor de tierra hizo estremecer a toda la comarca del bajo Segura, el pánico se apoderó de sus gentes que aún tenían presente el recuerdo del

---

11 Real Decreto del 7 de mayo de 1919 firmado por el ministro de Fomento Ángel Ossorio.

terrible terremoto de 1829. En Guardamar no produjo daños de consideración salvo algunas casas agrietadas, pero en poblaciones de nuestro entorno como Torrevieja, Rojas, Almoradí o Bigastro se tuvo que clausurar la iglesia por los desperfectos que habían padecido; la de Torremendo quedó completamente destruida así como las escuelas y varias casas quedaron inhabitables. El Gobernador Civil mandó llevar tiendas de campaña a esas poblaciones, pues muchos vecinos se quedaron sin hogar. El Obispo dio permiso para decir misa al aire libre por el peligro que había de hacerlo dentro de los templos. Después de los terremotos, en la playa de Guardamar aparecieron unos hoyos en la arena, alguno de unos dos metros de diámetro y unos tres de profundidad.¹²

Guardamar, 1 de agosto de 2019

FUENTES DOCUMENTALES

Archivo Histórico de Guardamar

Gaceta de Madrid

Registro Civil de Guardamar

BIBLIOGRAFÍA

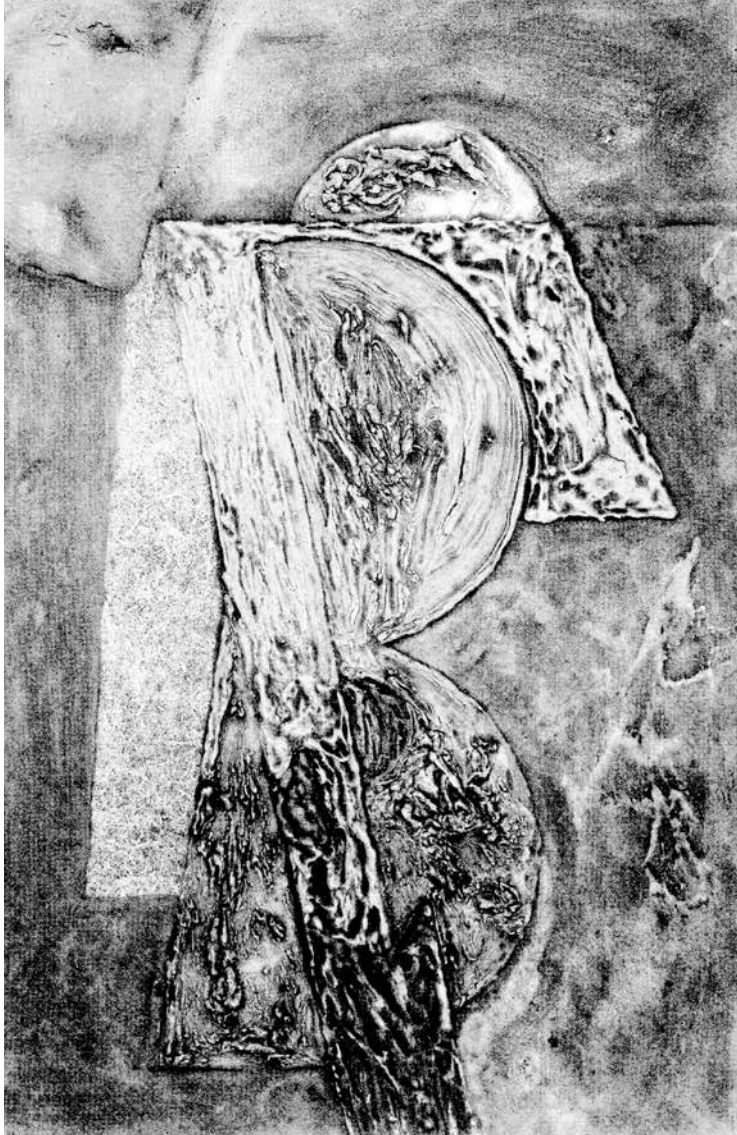
TUSELL, L (1994): *Manual de Historia de España. Siglo XX*, Madrid, Historia 16.

www.prensa-histórica.mcu.es

---

12 www.prensa-histórica.mcu.es

Notes, comentaris i ressenyes

RESSENYA ART EN VALOR

Francisco Javier Parres

La publicació “Descobreix. Art en Valor”, editada per l'Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, trasllada al paper les xarrades realitzades en diferents municipis, en les quals es pretenia difondre diferents elements patrimonials de la província d'Alacant. Aquestes sessions proposaven aproximacions a obres d'art des de visions analítiques molt dispars. En uns casos són estudis estilístics propis de la història de l'art o conclusions produïdes per l'anàlisi detallada de les fonts documentals i del registre arqueològic. Aquests estudis s'han agrupat en dos blocs:

Obres religioses:

- Hèctor Càmara-Sempere. El Retaule de Santa Bàrbara de Cocentaina: art i tradició.

- Antoni Banyuls Pérez. Nicolas Borràs i els encàrrecs de la Puríssima del notari Joan Vives i el retaule de l'ermita de Santa Anna. Art i artífexs a la Benissa del Renaixement (1581-1612).

- José F. Càmara Sempere. Les pintures de l'església de Sant Josep d'Elx.

- Alejandro Carrión Hurtado. L'arquitectura al convent de Caputxins de Monòver.

- Joan Vicent Martín Devesa. Sant Jeroni penitent de Benimantell.

Joan Borja i Sanz (còpid.)

Descobreix

Art en Valor

- Joel García Pérez. Pintures de la capella de la comunió de Santa Maria de Banyeres de Mariola. Aproximació a la pintura de Francesc Laporta Valor i a la significació ideològica de la devoció del Sagrat Cor.

- Anna Maria Àlvarez Fortes. Les creus de terme d'Elx.

- Feliciano Sala Sellés. Les dames ibèriques. Dues obres d'art del patrimoni guardamarenc.

- Jaume Buigues Vila. La Taula de l'Adoració dels Reis. El testimoni d'un retaule desmembrat a l'àtic de l'Altar de les Ànimes de l'ermita de Sant Vicent Ferrer de Teulada.

- Maria Teresa Richart Parra. Portada renaixentista de la façana de l'església parroquial de Nostra Senyora de l'Assumpció de Biar.

- Carlos Enrique Navarro-Rico. Un epíleg per al retaule barroc alacantí.

Arquitectura civil i defensiva:

- Jonatan Poveda Jover. El Grup Escolar Cervantes de Monòver

- Andrés Martínez-Medina. El Castell fortalesa de Santa Pola o Lloc Nou: una obra d'art.

- Maria del Mar Llinares Izquierdo. L'església fortalesa de ciutat de la Vila Joiosa.

- José F. Cámara Sempere. Torre del Consell i de l'Ajuntament d'Elx

- Francisco Javier Parres Moreno. El Castell de Guardamar. Un exemple de recuperació del patrimoni destruït.

El resultat són 16 articles que ens acosten al patrimoni moble i immoble alacantí, tal com escriu Joan Borja, coordinador d'aquesta monografia, “Només és pot estimar-estimar veritablement- allò que es coneix”, i és en aquesta afirmació en la qual es basa aquesta iniciativa: donar a conèixer per a poder valorar elements patrimonials. Mitjançant la difusió es trasllada al públic la passió pel coneixement i conservació de la nostra cultura.

Aquest és el cas dels dos articles dedicats a obres artístiques de Guardamar dins d'aquesta obra. Feliciano Sala Sellés -Universitat d'Alacant- i Francisco Javier Parres Moreno -Museu Arqueològic de Guardamar- ens mostren en sengles articles, diferents obres d'art del patrimoni guardamarenc. En el cas de Feliciano se'ns presenta una visió mixta entre l'arqueologia i la història de l'art, de dues representacions femenines produïdes durant el període ibèric local: La Dama de Guardamar i el peveter de cap femení del santuari del Castell. Representacions d'una divinitat femenina, deessa de la fertilitat, de la vida i de la mort, realitzades amb tècniques i materials diferents,

però que conjuguen de la mateixa manera l'essència de la cultura protohistòrica mediterrània. L'article de Francisco Javier Parres és un xicotet compendi de descripcions que han servit en les últimes dècades per a la virtualització d'un patrimoni destruït, ja que de les poques ruïnes que es conserven del Castell de Guardamar s'ha formulat una proposta de reconstrucció d'aquest monument, basada en tots aquells vestigis físics o literaris que ofereixen una mica d'informació sobre aquest lloc.

RESSENYES DE REVISTES

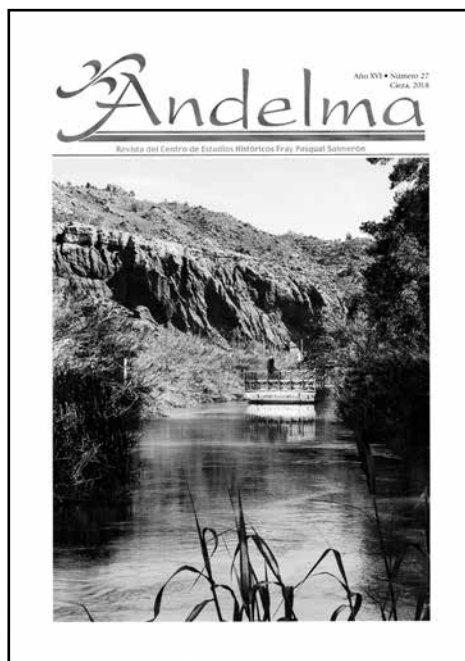
Josep Candela i Quesada
Institut d'Estudis Guardamarencs

Presentem uns comentaris a diverses revistes que ens arriben com a resultat de l'intercanvi de publicacions, o bé enviades per cortesia de les institucions.

ANDELMA

Des del *Centro de Estudios Históricos Fray Pasqual Salmerón*, de Cieza, i per mitjà del nostre col·laborador Francisco Javier Salmerón, ens ha arribat un nou exemplar de la publicació *Andelma*, el núm. 27, corresponent a 2018. Hi trobem treballs sobre la indústria murciana “Marcas y patentes Paca”; episodis d'història de la guerra de la Independència, “De Huéscar a Caravaca: el camino del general Soutl en su retirada desde Andalucía”, a càrrec de F. J. Salmerón; història i divulgació de la ciència, “Algunos trabajos científicos en los medios escritos murcianos durante las primeras décadas del siglo XX”; estudi sobre un teatre desaparegut “Teatro Borrás de Cieza”; sobre màgia, “Veladas de ciencia y misterio.

Magia, hipnotismo y física recreativa en los escenarios de Cieza”; finalment, notes sobre el museu, i activitats culturals. A més del format en paper, en A-4, la revista compta amb un domini web, revistaandelma.es, on es poden consultar els treballs en format obert.

SARRIÀ

La revista Sarrià és el mitjà de publicació dels treballs d'investigació i assaig de l'Associació d'Estudis de la Marina Baixa. S'estructura en un cos principal, el dels articles, i altres de menor extensió, com són: documentació, racó literari i ressenyes. El núm. 14, de 2018, al llarg de 174 pàgines, ens presenta 12 articles sobre història, antropologia, sociologia, història recent..., els quals passem a exposar:

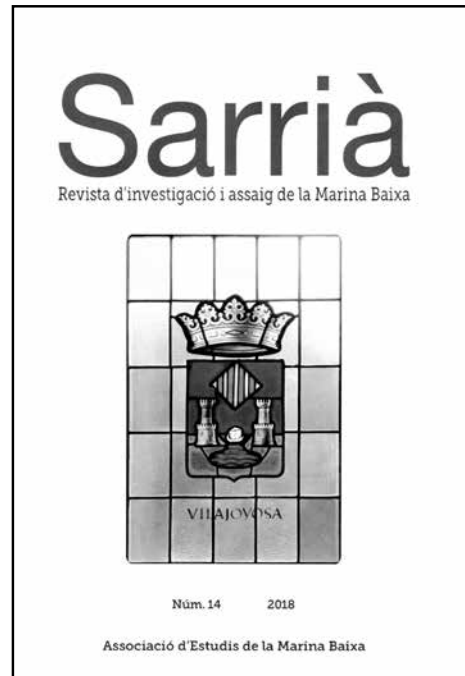
“Castell de Finestrat, història i paisatge al segle XIX. Aportacions d'Eduardo Soler”, de Bertomeu Llinares. “La muralla del mar de Villajoyosa desde finales de la Edad Moderna”, de Alberto Andrés. “Acte de possessió per Honorat Bou de les baronies de Callosa i Tàrbena”, de Jaume Richart. “Penyarroja versus Montcada. Vuitanta anys de litigi per la possessió de les baronies de Callosa i Vall de Tàrbena (1566-1646)”, per Toni Pont. “Història de les festes de Sant Joan al barri del Fornet i la seua relació amb l'Arbret”, de J. Antonio Martínez. “El doctor Pedro Esquerdo Esquerdo (1851-1922), un il·lustre viler”, per Àlex Gonzalo. “Altea recordada”, de Luis Morote. “Origen racial de la població de La Marina. Costumbres judías que han perdurado hasta hoy”, de José Llobell. “Xylella fastidiosa: un bacteri molt perillós”, per Esteban Soler. “El cas Profumo i Altea”, de Rafael Llorca. “Exploració del cim del Cantal”, de Paco Macià, i “Ruta del Morer: bellezas de la Marina Baja”, per Mariano Estrada.

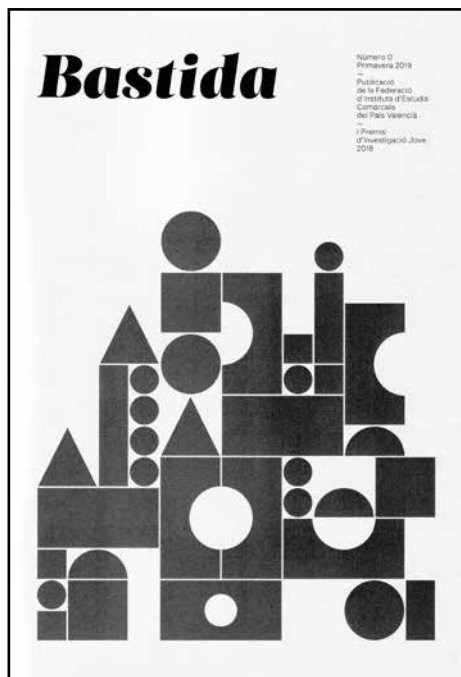
En l'apartat Documentació, Agustí Galiana tracta dels almiralls catalans dels segles XIII i XIV.

Completen el número, la secció de poesia y ressenyes.

BASTIDA

La Federació d'Instituts d'Estudis Comarcals del País Valencià (FIECOV), ara denominada FedinesPV, edita la revista Bastida. És la primera vegada que es fa una revista que incloga les activitats dels centres d'estudis locals de tot el País Valencià, i ha estat el resultat de la voluntat que hem tingut de juntar-nos i coordinar-nos per

impulsar l'activitat dels esmentats centres, no poques vegades amb prou dificultats per a mantenir una línia de treball continuada i, fins i tot, sobreviure a les carències econòmiques.

Aquest és el seu primer número, que recull, a més de l'editorial on s'exposa la presentació i objectiu de la publicació, uns escrits de Josep Vicent Frechina, president de FedinesPV; de Vicent Flor, director de la Institució Alfons el Magnànim; i d'institucions com Escola Valenciana i Caixa Popular.

El cos principal el constitueix dos articles fets per estudiants, coordinats pels seus professors, dels instituts de batxillerat Enric Valor, de Pego i el de Vilafranca. En un intent d'estimular la investigació en els joves estudiants, FIECOV decidí convocar els Premis d'Investigació Jove, dirigits a

tots els centres d'educació secundària del país. La primera convocatòria fou el 2018, i els treballs premiats, són els que s'han publicat. Un, en modalitat de batxillerat, és: "Els 5 de Pego: un treball d'investigació des de l'aula a l'arxiu". IES Enric Valor. L'altre, en modalitat ESO, ha estat Anàlisi climàtica de Vilafranca (Els Ports), de l'IES Vilafranca.

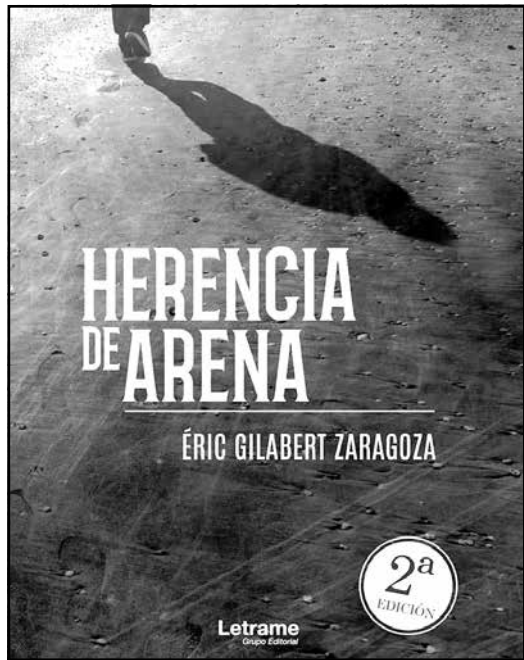
Ja s'ha convocat el II Premi d'Investigació Jove i esperem que tinga àmplia participació.

RESEÑA SOBRE “HERENCIA DE ARENA”

Antonio Zaragoza Pons

La primera novela de Eric Gilabert Zaragoza, *Herencia de Arena*, publicada por la Editorial Letrame, nos cuenta en primera persona la historia de Joaquín Rastoll, un joven abogado en paro, que acompaña a su abuelo hasta el norte de Argelia, para que recupere en un cementerio abandonado, un secreto que guardó allí cuarenta años antes, cuando tuvo que abandonar el país norteafricano debido a las convulsiones que siguieron a su independencia de Francia. A partir de ese viaje, se construye un relato cuya materia prima es la realidad del entorno que conoce el autor: su pueblo natal, su familia, su experiencia personal y retazos de la historia local que va desgranando a lo largo de la narración.

Después de la muerte de su abuelo, aquejado de una demencia vascular que le hace perder la memoria, Joaquín inicia una búsqueda para desentrañar los misterios del secreto que le legó. Así, sin perder el ritmo que le imprime el suspense de la trama, próxima al *thriller* en algunos capítulos, aparecen en la vida del protagonista dos mujeres, que le van a conducir a través un viaje real a Extremadura y otro viaje emocional a las relaciones afectivas, a descubrir sus propias vulnerabilidades personales. Sobre escenarios reales y conocidos, la novela nos desvela qué se oculta detrás de una pieza arqueológica, que no tiene en si el valor material que algunos le suponen y otros persiguen, sino el valor de poder reescribir la historia conocida. Sobre esa pieza y sus

circunstancias se construye el argumento de la novela y que será el hilo que una a los personajes que aparecen en el texto a través de un siglo y tres generaciones. Serán los nietos los que concluyan una historia que iniciaron los abuelos.

Los dos referentes principales de la novela son el municipio de Guardamar, en cuyas descripciones se reconocerán los lectores que sean paisanos del autor y, los personajes, algunos de ellos basados en personas reales a los que se ha cambiado el nombre y otras características personales. Por este motivo, podríamos estar ante una novela que forma parte de ese género de bordes difusos que es la autoficción, que consiste en contar una historia imaginada, pero siendo el escenario y algunos personajes y hechos tan reales, que se confunden con la realidad. Es, en definitiva, fabular sobre la historia de uno mismo, mezclar hechos reales con otros que provienen de nuestra imaginación, pero procurando que el producto sea verosímil, es decir que el público lo crea.

Si en la dilatada obra de José Manuel Caballero Bonald, las dunas de Doñana esconden en su interior los restos de lo que fue la civilización mítica de Tartesos, y constituyen su paisaje literario alimentado de leyendas y mitos, de navegaciones fenicias, las Dunas de Guardamar y los yacimientos arqueológicos que encierra en su interior (los conocidos y los desconocidos), enterrados por la arena a lo largo de los siglos, son el paisaje cultural principal de esta novela. No en vano, ambos paisajes, distantes geográficamente, tienen algo en común, aparte de su semejanza paisajística, pues tanto la desembocadura del Guadalquivir como la del Segura, eran los límites de Tartessos según aquel arqueólogo de película que fue Adolf Schulten, quien también anduvo en su momento pateando las dunas de Guardamar. La arqueología es un recurso que encierra en si mismo, el misterio del que se nutre la intriga.

Aparte de las descripciones reales del entorno, no podían faltar en una obra como esta, las numerosas referencias a la historia de Guardamar del último siglo, que arranca con los trabajos de repoblación de las dunas iniciados el año 1900, y que tanto marcaron el devenir de este municipio, pasando por los agitados años de la Segunda República y terminando con una referencia a episodios meteorológicos reales que sucedieron en diciembre de 2016.

RESSENYA SOBRE *SUSTRATO CATALÁN* *EN EL HABLA DEL BAJO SEGURA*

Josep-Xavier Carmona i Rodríguez

Si en el darrer número de la nostra revista ressenyàvem una publicació destinada a donar a conèixer els arrels valencians de la ciutat d'Oriola, Cap de Governació “de Xixona enllà” en l'antic Regne de València, avui i per a la present edició tenim la satisfacció de completar el cercle en allò que fa referència a la valencianitat no sols d'Oriola sinò també de la comarca del Baix Segura. Ens referim, com no podia ser d'altra manera, a la llengua.

Per tothom és conegut que el valencià va deixar oficialment de ser la llengua del Baix Segura com a conseqüència directa del Decret de Nova Planta, mitjançant el qual Felip V reduïa *por derecho de conquista* les nostres terres a la llengua i lleis de Castella.

Però el que la majoria ignora és que, malgrat aquest fet d'ingrat record i tot i que la nostra llengua va desaparèixer de l'àmbit oficial, a la comarca del Baix Segura es va continuar parlant valencià, encara que cada vegada en cercles més reduïts, fins finals del segle XVIII i inclús les primeries del segle XIX.

Quan ressenyàvem “Oriola, referent de la cultura valenciana” constatàvem que a l'església de les santes Justa i Rufina es conserva la que probablement siga la manifestació pública en valencià més tardana d'Oriola: l'any 1769 -més de seixanta anys

després de la supressió dels furs- es va crear la Confraria de Sant Vicent, els estatuts de la qual establien la celebració de la festa del sant, amb sermó en valencià inclós.

Inclús divuit anys després de la data consignada, el 7 d'abril de 1787, segons un document de l'Arxiu Històric d'Oriola, el Governador Militar de la ciutat d'Oriola i el seu Partit rebia des de València una Carta Ordre de l'Audiència del Regne de València *para la aplicaci3n y el recogimiento de niños y niñas*, de la qual, i en allò que fa referència a la llengua, s'indica que *no permita el maestro que los niños ablen en el idioma valenciano, sí que les instruya en el castellano para la mejor pronunciaci3n*. És més que evident que aquesta instrucció no hauria tingut sentit si els xiquets i les xiquetes no mantingueren viva, al menys a nivel col.loquial, la parla del valencià.

El valencià va ser llengua dels habitants del Baix Segura des del segle XIII fins, com hem pogut comprovar, finals del segle XVIII com a mínim. En canvi el castellà, des del moment de la seua imposició fins el moment de la legalització del valencià amb el primer Estatut d'Autonomia i la posterior Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià sols en té dos segles i mig d'implantació.

I afirmem açò per a constatar que, malgrat aquella Carta Ordre de l'any 1787 que demanava prohibir als nens i nenes la parla valenciana i la instrucció en castellà *para la mejor pronunciaci3n*, el parlar del Baix Segura en l'actualitat encara manca de la millor pronunciació del castellà i està farcit de paraules provinents del valencià.

I la millor demostració del que estem informant és el llibre que ressenyem, *Sustrato catalán en el habla del Bajo Segura*.

El seu autor, Alberto Soto López, natural de La Aparecida (Oriola), amb un ampli currículm acadèmic que abasta des de l'electrònica industrial, passant per l'hortofruticultura, el francès i Mestre de Valencià, ha estat professor de diverses matèries en instituts del Baix Segura, Baix Vinalopó, així com en CEIPS en l'Olleria, Vallada, Crevillent i Oriola.

El fet d'estudiar en Instituts de Santomera i Múrcia li va permetre des de molt jove constatar les diferències entre la parla murciana i la del Baix Segura, tot i que il.lustres lingüistes i historiadors tendeixen a identificar-les. El simple fet que ni professors ni condeixebles entengueren que havia arribat tard perquè durant el trajecte havia "bòria", o que arribara amb els pantalons bruts perquè en el camí s'armava "polsaguera", o que palesara que a sa casa tenia una "gàbia" plena de conills, a més que ningú parlara come ell i tots els seus veïns pronunciant la c com a s (en castellà sesear), li van permetre començar a prendre consciència d'allò que amb el pas del temps ha esdevingut en el llibre que comentem, i que ell resumeix en una frase:

Es obvio que el habla del Bajo Segura no es la misma que el murciano, por mucho que algunos autores se empeñen. Para ello, solamente es necesario darse una vuelta

por la huerta de uno y otro lado (Bajo Segura y huerta de Murcia) y hablar con las personas mayores, y el resultado sería esclarecedor.

El llibre, a banda de pròlegs (va per la segona edició) i una introducció, consta de diversos capítols que breument ressenyem.

El intítulat com a *Curiosidades*, narra anècdotes que ja hem comentat: ni alumnes ni professors de Múrcia entenen el significat de bòria, polsaguera, gàbia, i els feia gràcia que li preguntara al mestre si la seua nota era suficiente o insuficiente.

En altre capítol, intítulat com a *Prohibición del valenciano*, fa referència a la Carta Ordre abans comentada i a la prohibició per part dels mestres a l'ús del valencià i a la imposició del castellà a xiquets i xiquetes.

El següent capítol, *La comarca del Bajo Segura*, presenta el Baix Segura com una comarca natural, amb els seus vint-i-set municipis, la seua extensió i la constatació que el seu parlar es significa per: un seseo que va perdent-se en les generacions joves i un substrat català en l'actual castellà de la comarca.

També conté la publicació un mapa comarcal de la Comunitat Valenciana (amb la comarca del Baix Segura en roig), un mapa dels seus municipis, un mapa de la ciutat d'Oriola i les seues pedanies (entre elles Barbaroja, on a l'igual que a Guardamar es parla valencià) i els escuts dels ajuntaments del Baix Segura, tretze dels quals inclouen la quadrabarrada com a signe diferenciador i de pertinença a una comunitat històrica.

És molt interesant el capítol intítulat *¿Por qué este título?* doncs en ell es fa una clara defensa de la unitat de la llengua que parlem catalans, valencians, balears, Andorra, el Rosselló i l'Alguer. És molt d'agrair a l'autor una defensa tan contundent.

El penúltim capítol, *Breve visión histórica*, fa un repàs a la història, la repoblació amb catalans per Jaume II, i l'autonomia d'Oriola com a Procuració Independent del Regne de València. També en aquest capítol es fa referència a la crònica de Ramón Muntaner i a la seua frase referida a Múrcia (repoblada per catalans per Jaume I), Oriola, Guardamar i altres llocs: "són vers catalans e parlen del bell catalanesc del món".

Finalment, l'objecte principal del llibre: palesar el substrat català de l'actual castellà del Baix Segura. El Corpus lingüístic presenta en forma de vocabulari de la A a la Z una sèrie de vocables, la majoria coneguts des de la seua infantesa per l'autor, i altres com a conseqüència dels seus viatges per tota la comarca per a parlar amb persones majors i conèixer l'ús i significat de paraules de procedència catalana.

Les paraules apareixen en primer lloc com són utilitzades en el Baix Segura, a continuació en català i finalment en el seu significat castellà.

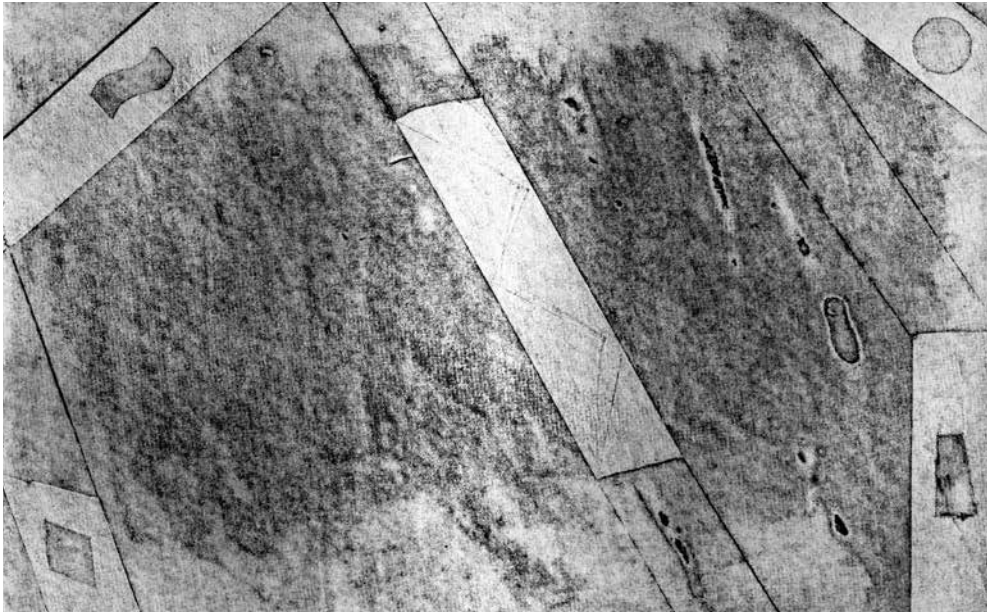
Oriund com és qui suscriu la present ressenya del Baix Segura, i coneixedor de la majoria de les paraules consignades en el llibre de referència, em permetré recordar

com moltes de les paraules que utilitzàvem en la parla normal els xics i les xiques de Torrevella, el meu poble natal, així com el seseo de la majoria de les persones amb les qual em relacionava, produïen estranyesa i somriure entre familiars i coneguts vinguts de fora, quan en realitat els estranyats eren nosaltres al comprovar que paraules que teníem com a pròpies i normals eren desconegudes per ells.

Molta gent de la nostra comarca que no volen saber res del valencià, restarien bocabadats amb la lectura d'aquest llibre. Tan bocabadats com restarien si algú els diguera que al posar-se els pantalons feren cura per no trencar *la pernera*, o que llenaran de agua *la jofaina*, o que plantaran en el jardín *adelfas*.

Com per a donar-se *cachetes* en lloc de calbots!

Activitats de l'IEG

ACTIVITATS DE L'IEG I DELS SOCIS

Josep Candela i Quesada

Mostrem ací el que hem fet en l'IEG, o els actes en que han intervingut col·laboradors nostres des de la publicació del número anterior de Baluard.

GESTIONS I INICIATIVES FETES (LLEVAT DE LES ESTRUCTURES ADMINISTRATIVES).

Hem establert relació amb el Grup d'Història del Casal de Mataró (13 de novembre de 2018), i amb el Centre d'Estudis del Camp de Morvedre (24/05/2019) al qual li férem lliurament d'un joc de revistes Baluard. El 3 de març assistírem a la jornada de l'Espai Enric Valor a Teulada i l'assemblea de la FIECOV.

Hem fet a l'ajuntament diverses peticions. A Pilar Gay, regidora de Cultura (4 de febrer de 2019) per a que per part de l'Ajuntament es gestione la declaració de Bé d'Interés Cultural o Bé de Rellevància Local de la casa que Joaquín Chapapriteta tenia en la finca del Ras. Altra, a l'alcalde (28 d'agost de 2019) en la que li mostrem el nostre interès per l'estat de la pineda i hem demanat que s'actuara per tal de garantir una pervivència del sistema acord amb les característiques ambientals de la nostra zona.

ACTIVITATS CULTURALS

Any 2018

El 26 octubre, a la Casa de Cultura, férem la presentació de la revista BALUARD-7, corresponent als anys 2016-2017. La conferència estigué a càrrec de Ferran Gómez, qui ens exposà el seu treball, publicat en aquest número de la revista, *Antonio Mora Puchol, un maestro de la quinta columna ante la represión franquista*.

Ens contà com aquesta persona, mestre de la Confraria de Pescadors de Guardamar, passà per dos consells de guerra després de la guerra del 36, amb informes contradictoris sobre la seua actuació.

A01- presentació Baluard 7

A02- presentació Baluard 7

El sopar cultural fou el 16 de novembre, en el restaurant La Cañada Playa. José Antonio López Mira Cap del Servei Territorial de Cultura i Esport d'Alacant, fou en aquesta ocasió qui pronuncià la xerrada amb el tema que duia per títol “Gestió del patrimoni cultural des de l’administració local. Reptes i propostes de futur”.

Fou una exposició on el sr. López Mira posà en valor moltes mostres de patrimoni que per a molta gent, inclosos gestors municipals, passen desapercubudes quant al seu valor cultural. Hi hagué després un animat col·loqui i debat entre el públic i el conferenciant, amb punts de polèmica.

A03-Sopar 2018

A04-Sopar 2018

A05-Sopar 2018

La darrera activitat de l'any 2018 es feu el 14 de desembre. Vicent Beltrán, col·laborador nostre i estudiós del parlar de Guardamar feu la presentació del llibre *Els parlars valencians*, del que és coautor juntament amb Carles Segura. Els dos han treballat molt amb la gent del poble, i un exemple n'és la visita acadèmica que feren l'any passat amb estudiants de les universitats de Tarragona i Alacant i tingueren ocasió de conèixer les associacions La Gola i l'IEG, i de compartir una estona amb dues persones del poble, coneixedores del vocabulari i costums propis, Maria Senent “la Pinyona” i Antonio Teva “el Maüllo”. És una obra que ens permet conèixer i valorar la riquesa i diversitat, també contribueix a que ja no tinguem eixe sentiment de que parlem malament, sinó que tenim una manera particular de parlar la mateixa llengua.

A06- Presentació *Els parlars valencians*.

A07- Presentació *Els parlars valencians*

Entre les activitats i esdeveniments en què han intervingut socis i col·laboradors tenim la concessió del premi “Bernat Capó” al nostre col·laborador Francesc X. Llorca Ibi. El llibre premiat és *Gat Vell. Recull de fraseologia marinera tradicional*, d'Edicions del Bullent.

A08- F. X. Llorca

ANY 2019

13 de març. Dintre de les activitats que fem en el programa *Descobreix una obra. Art en Valor* en col·laboració amb la Diputació d'Alacant, el professor i expert en fotografia Rafael Garay Peset ens mostrà d'una manera amena, però rigorosa, el valor de les fotografies de Francisco Mira, especialment des del punt de vista tècnic i també com a document sociològic. L'acte tingué lloc a la Casa de Cultura, coincidint amb l'exposició muntada amb una mostra de les fotografies restaurades de l'enginyer Mira.

EV-1 Descobreix... fotos de F. Mira

EV-2 Descobreix... fotos de F. Mira

El 3 de maig 2019, en l'acte organitzat per l'IEG amb col·laboració de l'àrea de Cultura de l'Ajuntament, tingué lloc la presentació del llibre de F. J. Salmerón: *Torrijos, primer enemigo del trono*.

A09- presentació llibre Torrijos

A10- presentació llibre Torrijos

L'habitual presentació de revistes d'investigació i divulgació editades pels diversos instituts d'estudis locals i comarcals, es feu el 7 de juny 2019 a la Casa Bardín, seu de l'IAC Gil-Albert.

El nostre soci, Eric Gilabert Zaragoza presentà el 25/10/19 a la Casa de Cultura el llibre *Herencia de arena*, primera novel·la de l'autor.

A11- presentació revistes Gil-Albert

A12- presentació revistes Gil-Albert

A13- presentació llibre Herencia de arena

A14- presentació llibre Herencia de arena

L'última activitat de l'any (22/11/2019) ha estat la celebració, en el restaurant Rincón de Pedro, del sopar cultural que fem amb periodicitat anual. En aquesta ocasió la persona invitada per a fer la conferència fou l'honorable Conseller d'Economia Sostenible, Sectors Productius i Comerç, Rafael Climent. Interessant exposició i explicació clara de com es poden aplicar polítiques igualitàries i de participació ciutadana. Hi hagué bastants intervencions del públic, a les preguntes del qual, el conseller respongué amb claredat.

A15- Sopar cultural 2019

A16- sopar cultural 2019

A17- sopar cultural 2019

A18- sopar cultural 2019

Si tens interés en fer-te soci o sòcia de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES, pots comunicar-ho a l'adreça **institut.estudis.guardamarens@gmail.com** i t'enviem la fitxa per correu electrònic. Pots també fotocopiar el model que tens ací i enviar-lo ja emplenat a l'adreça: Carrer sant Pere, nº 9, 2n, 03140 Guardamar. Si vols posar-te en contacte telefònic, els nostres són: 661 286 470 (Josep Candela) i 609 694 908 (José García). També post fer-ho saber a qualsevol membre de la junta directiva i et farem arribar el model de sol·licitud.

FITXA SOCI / FICHA SOCIO

INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES

D.N.I. N° DE SOCI/N° DE SOCIO Nom/Nombre
Cognoms/Apellidos Adreça/Direcció
Localitat/Localidad
Codi Postal/Código Postal
Provincial/Provincia Telèfon/Teléfono
Teléf.mòbil/Teléf.móvil
Correu elect./Correo elect.

La quota sera de 30,00 € anuals que s'abonarà a través de la domiciliació bancària, periòdicament/ La cuota será de 30,00 € anuales que se abonará, a través de domiciliación bancaria, periódicamente (1)

QUOTA/CUOTA

N° compte bancari/N° cuenta bancaria

0000 0000 00 0000000000
entitat/entidad (4) sucursal (4) dc(2) n° de compte/n° de cuenta (10)

La quota d'inscripció serà de 30,00 € que s'abonarà una sola vegada, en el moment de la inscripció com a soci, ja siga en efectiu o mitjançant ingrés en el compte 2090 7060 95 0040654092. La cuota de inscripción será de 30,00 € que se abonará, por una sola vez, en el momento de la inscripción como socio, bien en efectivo o ingreso en la cuenta 2090 7060 95 0040654092.

CURRICULUM (opcional)

Breu "curriculum" personal/ Breve "curriculum" personal

Sol.licite ser admés com a soci en l'associació INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES**Solicito ser admitido como socio en la Asociación INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES****Manifieste conèixer i acceptar els estatuts de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES****Manifiesto conocer y aceptar los Estatutos del INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES**

Firma del sol.licitant/Firma del solicitante

Data/Fecha

Accepte que les meues dades siguen incorporades a un fitxer automatitzat propietat de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES, i podran ser tractats amb la finalitat de gestionar la meua relació, prestar els serveis i realitzar les activitats adreçades a mi com associat, així com informar-me dels serveis que l'Associació ofereix. Com a soci de ple dret de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES, podré exercir els drets d'accés, rectificació, cancel·lació i oposició, en els termes establerts en la legislació vigent, mitjançant una comunicació escrita adreçada a l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES, c/ Colom, 60, 03140 GUARDAMAR DEL SEGURA, o mitjançant un correu electrònic a l'adreça que s'indica: institut.estudis.guardamarencs@gmail.com

Accepto que mis datos sean incorporados a un fichero automatizado propiedad de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES, pudiendo ser tratados con la finalidad de gestionar mi relación, prestar los servicios y realizar las actividades dirigidas a mi, como asociado, así como informarme de los servicios que la Asociación ofrece. Como Socio de pleno derecho de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES, podré ejercer los derechos de acceso, rectificación, cancelación y oposición, en los términos establecidos en la legislación vigente, a través de una comunicación escrita dirigida a l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES, c/ Colón, 60 03140 GUARDAMAR DEL SEGURA o mediante el envío de un e:mail a la dirección de correo electrónico que se indica: institut.estudis.guardamarencs@gmail.com

(1) Per als socis estudiants o en situació d'atur, s'estableix una quota anual de 10 €, prèvia sol·licitud.

(1) Para los socios estudiantes o en situación de paro, se establece una cuota anual de 10,00 €, previa solicitud.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

OBSERVACIONS GENERALS

Totes les col·laboracions que vulguen presentar al consell de redacció de l'Institut d'Estudis Guardamarencs (IEG) caldrà enviar-les a la següent adreça: Institut d'Estudis Guardamarencs, Carrer Sant Pere, 9, 2^a, 03140 Guardamar del Segura, d'acord amb les normes següents:

Els articles, escrits en català o en castellà, s'hauran d'enviar en suport informàtic, en format Word per a Windows, acompanyat d'una còpia en paper, mecanografiada a doble espai (35 línies per 70 espais, 2.450 caràcters per full). Si feu servir cap altre processador de textos, caldrà indicar-ho, com també la versió que hi heu utilitzat.

En qualsevol cas, caldrà adjuntar-hi dues còpies en paper.

Els articles de recerca i divulgació no podran superar les 25 pàgines DIN-A4, incloent-hi notes, gràfics, figures, apèndixs, etc. Els gràfics, figures, etc. s'hauran d'escanejar amb una resolució mínima de 300 píxels i s'hauran de presentar, en format JPG, en un arxiu informàtic a banda del text de l'article. Quant als articles de la secció «Notes i comentaris» no podran sobrepassar les 15 pàgines. Pel que fa a les ressenyes, aquestes no podran excedir les cinc pàgines.

Llevat del cas de les ressenyes, tots els textos hauran d'anar encapçalats amb el títol, el nom de l'autor/a i la institució o el centre d'estudis al qual pertany aquest. A més, cal adjuntar un resum del contingut del text de 15 ratlles, redactat en català, castellà i anglés (en cas de no enviar les tres versions l'IEG es reserva fer la traducció). També cal adjuntar el nom complet de l'autor/a, adreça postal i electrònica, un telèfon de contacte en el cas de no disposar d'adreça electrònica i, si s'escau, el centre acadèmic, de recerca o d'ensenyament a què pertany amb el qual col·labora.

La data límit de presentació de col·laboracions acabarà el dia 1 de juliol.

DIVISIÓ/ESTRUCTURA DELS ARTICLES

Segons les necessitats expositives, convé dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs han d'anar en redona normal negra, en una línia separada dels paràgrafs precedents i següents.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES INTERNES I NOTES

L'autor/a dels textos pot triar qualsevol dels sistemes estandard de citació bibliogràfica:

a) El sistema tradicional de nota a peu de plana, amb indicació d'autor, títol, lloc d'edició i pàgina, separades per comes i amb les abreviatures convencionals d'*id.* (el mateix autor), *ibid.* (allí mateix, en la mateixa referència), *ob. cit.* (en l'obra citada), *cf.* (consultar), *apud.* (en l'obra de), etc. La primera vegada que se cita un/a autor/a caldrà fer-hi constar el/s cognom/s (MAJÚSCULES) i el nom (redona); en les citacions següents, haurà d'aparèixer el cognom o cognoms en majúscules, i el nom de fonts abreujat. Exemple: «Òbviament, els raonaments i les causes de l'espena econòmica i social estan ací, a més de la nova hegemonia política que, segons Joan Reglà, València va exercir en el context de tota la Corona d'Aragó, fins el darrer terç del segle XVI».¹

b) El sistema <autor-any-pàgina>. En aquest cas, les referències s'hauran d'incloure dins del cos de l'article, hauran d'aparèixer entre parèntesi, el nom de l'autor, coma, l'any i les pàgines, separats per dos punts. Quan la referència abaste tota una obra, caldrà ometre-hi les pàgines a què remet. Exemple: «L'any 1930 la mitjana espanyola d'alfabetització era del 56% (De Gabriel, 1997: 202)». El segon cognom de l'autor/a només s'hi haurà de fer constar si pot haver-hi confusió amb un altre autor.

Les crides a nota s'hauran d'indicar en el cos de l'original en aràbics volats, darre-re de la paraula indicada. Si aquesta porta després un signe ortogràfic (punt, coma, interrogació, etc.), l'aràbic de la nota caldrà posar-lo després del signe. Tant en un cas com en l'altre, les notes aniran numerades de forma correlativa a peu de pàgina.

BIBLIOGRAFIA

Independentment del sistema de citació bibliogràfica escollit, les referències que apareixen en el text s'hauran de repetir al final en un apèndix de la bibliografia, ordenades alfabèticament per l primer cognom d el'autor. En el primer sistema s'hauran d'ajustar a les convencions següents:

-Articles (cognoms i nom de l'autor, títol entre cometes, nom de la revista o la publicació en què s'inclouen en cursiva, numeració, any, pàgines): GARCÍA ME-

---

1 Vegeu REGLÀ, Joan., *Aproximació a la Història del País Valencià*, L'Estel, València, 1973, 43.

NÁRGUEZ, A., «La Torre del Descargador. Estudio preliminar de un asentamiento medieval y moderno en la franja litoral de Guardamar del Segura», *Alquibla. Revista de Investigación del Bajo Segura*, 5, 1999, p. 221-266.

En el cas dels articles de diari, no cal indicar-ne el número; serà suficient amb la data completa.

-Llibres (cognoms i nom de l'autor/a, any d'edició entre parèntesis, dos punts, títol en cursiva, editorial i lloc d'edició): BRUNO GÓMEZ, J. (2006): *La Flor de Guardamar*, Ajuntament de Guardamar del Segura, Guardamar.

- Capítols o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor/a, any d'edició entre parèntesis, dos punts, títol entre cometes, en, primer autor, i altres -o bé nom de l'editor o editors del volum-, títol de la publicació en cursiva, ed. o eds., lloc d'edició, pàgines): LLOBREGAT, E. 1993, (1993): «Arquitectura y escultura en la necrópolis del Cabezo Lucero», en ARANEGUI, C. i altres, *La necrópolis ibèrica de Cabezo Lucero*, École des Hautes Études Hispaniques-Casa de Velázquez-Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Madrid-Alicante, p. 69-85.

- Els cognoms dels autors, en les referències bibliogràfiques o en la bibliografia, hauran de figurar sempre en majúscules, primer el cognom o cognoms; després, separat per una coma, el nom de fonts en redona. Caldrà utilitzar la mateixa tipografia per a noms d'autors o curadors d'un volum que apareguen citats en l'interior de la referència. Ex.: SARGATAL I VICENS, Jordi (1992): «Avantprojecte d'arranjament: planificació de l'ús públic del Clot de Galvany», en SANSANO I BELSO, Vicent, *El Clot de Galvany d'Elx*, Ajuntament d'Elx, Elx.

- El nombre de volums de les obres citades s'haurà d'indicar darrere del títol, en aràbics i seguit de l'abreviatura vol., sense marcar el plural. Ex.: AGUILERA CERNI, V., (coord.) (1986): *Historia de l'Art Valencià*, 6 vol., Biblioteca Valenciana-Consorti d'Editors Valencians, València. El volum recomanat s'haurà d'assenyalar amb la xifra romana corresponent darrere del títol. Ex.: CARRERAS I VERDAGUER, C., (Dir.) (1993): *Geografia General dels Països Catalans*, vol. VI, *La indústria i l'agricultura*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

- Les obres d'un mateix autor i any caldrà ordenar-les afegint una lletra a la data: (1998a), (1998b), etc., i les pàgines s'hauran d'indicar amb l'abreviatura p. per a indicar una pàgina individual i pp. per a indicar diverses.

CITACIONS

Les citacions breus (des d'una fins a tres línies) hauran d'aparèixer inserides en el text, entre cometes angulars («»). Si són més extenses, hauran d'anar en paràgrafs

a banda, sagnades, sense cometes i en Times 11, sense cursiva. Les elisions caldrà indicar-les amb tres punts entre claudàtors [...].

REQUISITS TIPOGRÀFICS

El format general del text, a més de les especificacions indicades per a citacions extenses, haurà d'anar escrit en Times 12, sense sagnats ni tabuladors.

La cursiva podrà utilitzar-se per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article, sempre que no vagen marcades ja entre cometes. No s'haurà d'utilitzar per a citacions.

Cal fer servir el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i l'intermedi amb funció de parèntesi dins d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en un punt, s'haurà de suprimir l'últim guió.

Quan calguen distincions internes en una citació, s'hauran d'emprar les cometes d'acord amb aquesta gradació « " , " ».

ELEMENTS GRÀFICS

Les taules i les figures, amb el text en Times 10, s'hauran de numerar consecutivament. La llegenda explicativa o identificativa haurà d'anar en la part inferior o als costats, segons aconselle la maquetació, separada per un espai, en el cas de les figures, i en la superior, en el cas de les taules.

